

КИЇВСЬКИЙ РЕГІОНАЛЬНИЙ ЦЕНТР
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ

**УДОСКОНАЛЕННЯ ВИКЛАДАННЯ
ГАЛУЗЕВИХ ЮРИДИЧНИХ
ДИСЦИПЛІН**

Науково-практичний посібник

Видавничий дім
«Гельветика»
2021

УДК 372.8:34(07)

УЗ1

Рецензенти:

Яроцький Віталій Леонідович – завідувач кафедри цивільного права № 2 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, член-кореспондент Національної академії правових наук України;

Бичкова Світлана Сергіївна – доктор юридичних наук, професор

*Рекомендовано Вченою Радою
Київського регіонального центру
Національної академії правових наук України
(протокол № 10 від 28 жовтня 2021 р.)*

УЗ1 **Удосконалення** викладання галузевих юридичних дисциплін : науково-практичний посібник / Н. С. Кузнецова, М. М. Хоменко, А. Б. Гриняк та інші. – Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. – 248 с.

ISBN 978-966-992-656-2

У науково-практичному посібнику аналізуються актуальні питання методики викладання галузевих юридичних дисциплін. Окрема увага приділена методологічним засадам удосконалення викладання права. В окремих структурних частинах посібника висвітлюються особливості проведення лекційних та практичних занять, організація та методичне забезпечення самостійної роботи студентів, методика підсумкового контролю, формування у студентів навичок юридичного письма, визначено роль і місце доктрини та судової практики у викладанні права. Окрема увага у посібнику приділена правовому забезпеченню дотримання академічної доброчесності учасниками освітнього процесу, питанням мотивації студентів та науково-педагогічних працівників.

Видання розраховане на науково-педагогічних працівників закладів вищої освіти та спеціалістів, які цікавляться проблемами розвитку юридичної освіти.

УДК 372.8:34(07)

ISBN 978-966-992-656-2

© Київський регіональний центр
Національної академії правових наук України, 2021
© Колектив авторів, 2021

ЗМІСТ

КОЛЕКТИВ АВТОРІВ	5
ПЕРЕДМОВА	7
РОЗДІЛ 1.	
УДОСКОНАЛЕННЯ ВИКЛАДАННЯ	
ГАЛУЗЕВИХ ЮРИДИЧНИХ ДИСЦИПЛІН:	
ПИТАННЯ МЕТОДИКИ	9
1.1. Особливості підготовки та проведення лекційних занять	9
1.2. Особливості підготовки та проведення практичних занять: формування навичок юридичної аргументації під час вирішення юридичних казусів із цивільного права	25
1.3. Домашні завдання та їх перевірка, аналіз помилок, методика підсумкового контролю (іспити й заліки)	40
1.4. Організація та методичне забезпечення самостійної роботи студентів	61
1.5. Формування у студентів навичок юридичного письма, усного й письмового консультування, а також підготовки висновків із питань правозастосування	73
РОЗДІЛ 2.	
УДОСКОНАЛЕННЯ ВИКЛАДАННЯ	
ГАЛУЗЕВИХ ЮРИДИЧНИХ ДИСЦИПЛІН:	
МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ	91
2.1. Правове забезпечення дотримання академічної доброчесності учасниками освітнього процесу	91
2.2. Факторний підхід до вдосконалення підготовки майбутніх юристів на основі мотивації пізнавальної активності студентів	124

2.3. Навчальна мотивація науково-педагогічних працівників з удосконалення викладання правових дисциплін у юридичних закладах вищої освіти України: методологія, правова теорія, освітня практика	171
2.4. Роль і місце доктрини права у викладанні цивільно-правових дисциплін у закладах вищої освіти	187
2.5. Судова практика у викладанні права	210
2.6. Державознавчі дисципліни в системі юридичної освіти: проблеми викладання	230

КОЛЕКТИВ АВТОРІВ

Кузнецова Наталія Семенівна – віце-президент Національної академії правових наук України, голова робочої групи з питань розвитку юридичної освіти Комісії з питань правової реформи при Президентові України, доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, академік Національної академії правових наук України – передмова, підрозділ 1.1, підрозділ 1.2 (у співавторстві з М. М. Хоменком);

Хоменко Михайло Михайлович – завідувач відділу забезпечення інтеграції академічної та університетської правової науки та розвитку юридичної освіти Київського регіонального центру Національної академії правових наук України, кандидат юридичних наук, доцент – підрозділ 1.2 (у співавторстві з Н. С. Кузнецовою);

Гриняк Андрій Богданович – заступник директора Київського регіонального центру Національної академії правових наук України з наукової роботи, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України – підрозділ 1.3;

Пленюк Мар'яна Дмитрівна – учений секретар Київського регіонального центру Національної академії правових наук України, доктор юридичних наук, професор – підрозділ 1.4;

Кот Олексій Олександрович – директор Київського регіонального центру Національної академії правових наук України, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, член-кореспондент Національної академії правових наук України – підрозділ 1.5;

Красицька Лариса Василівна – провідний науковий співробітник відділу забезпечення інтеграції академічної та університетської правової науки та розвитку юридичної освіти Київського регіонального центру Національної академії

правових наук України, доктор юридичних наук, доцент – підрозділ 2.1;

Костюченко Олена Євгенівна – провідний науковий співробітник відділу забезпечення інтеграції академічної та університетської правової науки та розвитку юридичної освіти Київського регіонального центру Національної академії правових наук України, доктор юридичних наук, професор – підрозділ 2.2 (у співавторстві з А. Г. Лапком);

Лапко Анатолій Григорович – заступник директора Київського регіонального центру Національної академії правових наук України із загальних питань, кандидат юридичних наук – підрозділ 2.2 (у співавторстві з О. Є. Костюченко);

Носік Володимир Васильович – головний науковий співробітник відділу забезпечення інтеграції академічної та університетської правової науки та розвитку юридичної освіти Київського регіонального центру Національної академії правових наук України, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України – підрозділ 2.3;

Кохановська Олена Велеонівна – професор кафедри цивільного права Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, академік-секретар відділення цивільно-правових наук Національної академії правових наук України, академік Національної академії правових наук України – підрозділ 2.4;

Міловська Надія Василівна – головний науковий співробітник відділу забезпечення інтеграції академічної та університетської правової науки та розвитку юридичної освіти Київського регіонального центру Національної академії правових наук України, доктор юридичних наук, доцент – підрозділ 2.5;

Тернавська Вікторія Миколаївна – провідний науковий співробітник відділу забезпечення інтеграції академічної та університетської правової науки та розвитку юридичної освіти Київського регіонального центру Національної академії правових наук України, кандидат юридичних наук, доцент – підрозділ 2.6.

ПЕРЕДМОВА

Сьогодні в нашій державі триває процес становлення юридичної освіти. Цьогоріч профільним комітетом українського парламенту було схвалено сучасну та прогресивну Концепцію розвитку юридичної освіти, покликану забезпечити наближення української правничої освіти до найкращих світових моделей.

Метою юридичної освіти Концепція визначає формування компетентностей, необхідних для розуміння природи і функцій права, змісту теоретичних засад (доктрин), принципів і основних юридичних інститутів, застосування права.

Здобувачі юридичної освіти повинні бути готові до захисту прав людини та основоположних свобод, утвердження верховенства права, виконання професійних обов'язків у сфері права, до постійного розвитку, самоосвіти та вдосконалення.

Як не прикро, але доводиться констатувати факт невідповідності змісту юридичної освіти і якості підготовки в правничих школах вимогам ринку праці та викликам, що стоять перед демократичним суспільством.

У контексті викладеного слід зазначити, що, як і будь-яка реформа, реформа юридичної освіти певною мірою віддзеркалює запитову позицію конкретних політичних еліт. Водночас те, що буде жити вічно і не зазнає будь-якого «стороннього впливу» – це якість викладання права: *Як потрібно читати лекції з урахуванням рівня інформатизації суспільства? Як потрібно проводити практичні заняття і формувати у студентів необхідний перелік практичних компетентностей? Якою повинна бути методика проведення заліків, іспитів та інших форм підсумкового контролю?*

Викладеним вище не обмежується коло питань, які потребують якісного та виваженого вирішення. Так, доволі часто поза увагою викладача залишаються питання ефективної комунікації із студентами, питання мотивації студентів до опанування відповідного курсу, питання боротьби з проявами академічної недоброчесності тощо.

На деякі із наведених питань спробували знайти відповідь автори даного науково-практичного посібника.

РОЗДІЛ 1.

УДОСКОНАЛЕННЯ ВИКЛАДАННЯ ГАЛУЗЕВИХ ЮРИДИЧНИХ ДИСЦИПЛІН: ПИТАННЯ МЕТОДИКИ

1.1. Особливості підготовки та проведення лекційних занять

Дистанційна форма здійснення навчального процесу, безумовно, характеризується значними особливостями в усіх формах навчання: на лекціях, практичних заняттях, у самостійній роботі, а також на іспитах та заліках. Відбувається цілком природне «зміщення акцентів» на самостійну роботу студентів. Водночас особливим викликом для викладачів є необхідність переосмислення значення методичних напрацювань за всіма видами навчального навантаження.

Через відсутність «прямого контакту» з аудиторією віртуальне спілкування за допомогою комп'ютера вимагає значної корекції у проведенні як лекцій, так і практичних занять. Насамперед поговоримо про лекції.

Як би тривіально це не виглядало, проте до лекцій необхідно готуватися. Найперше потрібно «осмислити» весь матеріал, який пропонується з теми, і визначитися з рівнем складності окремих питань («рейтингувати» їх). Це обов'язково необхідно зробити, оскільки, на відміну від звичайної («очної») лекції, студент навряд чи «висидить» за комп'ютером півтори години, слухаючи викладача, особливо тоді, коли той переповідає матеріал, який можна прочитати в підручнику. Таким чином, змістовно розкривати варто тільки ті питання з теми, які через їхню складність потребують додаткових пояснень, коментарів тощо.

Звісно, бажано підготувати презентаційні матеріали, які студенти зможуть надалі використати під час самостійного вивчення матеріалу.

Починати лекцію найкраще із вступу, у якому дати загальну характеристику теми з огляду на її місце та значення в навчальному курсі, назвати основні (ключові) питання теми, які студенти повинні вивчити. Ці питання доцільно продемонструвати на слайді (у такий спосіб, як в очній лекції подається план лекції).

Далі варто зупинитися на тих матеріалах, які ви рекомендуєте студенту до вивчення із цієї теми, зокрема:

- відповідних підрозділах (главах) підручника;
- посиланнях на нормативний матеріал, а саме статті законів та, якщо є потреба, підзаконних нормативних актів (принагідно можете порекомендувати ознайомитися з коментарями до окремих статей);
- посиланнях на судову практику (якщо є чинні постанови Пленуму Верховного Суду України або постанови за окремими справами);
- найбільш важливих літературних джерелах.

Водночас необхідно враховувати рівень загальної завантаженості студентів і не переобтяжувати їх надмірною кількістю додаткових матеріалів.

Бажано зробити власну «розкладку» часу, який студенти повинні використати для вивчення теми. Певним орієнтиром може слугувати обсяг часу, запланований для самостійної роботи. Вбачається, що кількість годин, передбачена для самостійної роботи з теми, має бути розподілена на дві частини: час, відведений на опрацювання матеріалу лекції, та час для підготовки до практичних занять.

В умовах дистанційної роботи зі студентами, насамперед на бакалаврському рівні, доцільно супроводжувати лекцію компактним конспектом і відповідними презентаціями, які треба передати студентам за 2–3 дні до лекції. На нашу думку, досить ефективним методичним прийомом, який підвищує рівень

активності студентів під час вивчення курсу, може бути рекомендація з ознайомлення з наданими матеріалами напередодні запланованої за розкладом лекції.

Викладач повинен мотивувати до такої системи організації вивчення галузевих юридичних дисциплін насамперед тим, що в такий спосіб матеріал, який ним подається, буде сприйматися краще. Студентам можна запропонувати поставити запитання або звернутися з проханням додатково роз'яснити незрозумілі фрагменти конспекту лекцій. Вони можуть зробити це як до лекції, так і після її завершення. На нашу думку, цей прийом може значно активізувати студентів (принаймні певну частину слухачів).

Викладач, починаючи лекцію, має звернути особливу увагу на практичну значимість проблематики, якій присвячена лекція. Можна навести приклад із судової практики або з власного досвіду.

Варто пам'ятати, що сформувати у студента зацікавленість до вивчення матеріалу – це важлива місія викладача за будь-якої форми організації навчального процесу (очної або дистанційної). Навряд чи доцільно «заякувати» студентів тим, що їх очікує іспит, оскільки така практика спілкування має протилежний ефект. Краще намагатися сформувати партнерські відносини зі слухачами, постійно демонструючи повагу до них, нагадувати їм, що тільки їхня наполеглива праця, самостійне, вдумливе вивчення матеріалу може бути запорукою опанування міцних знань і набуття практичних навичок у царині права.

Безумовно, відсутність «живого» контакту з аудиторією позбавляє лекцію, яка читається в дистанційному режимі, відповідного емоційного наповнення, проте водночас відсутність «зовнішніх» елементів безпосереднього спілкування, неможливість ставити запитання аудиторії спонукає лектора-викладача бути креативним та вишукувати нові можливості впливу на студентів.

Далі варто з'ясувати *місце й роль лекції в навчальному процесі*, зокрема у вивченні права студентами-юристами. Це

питання неодноразово було предметом живого обговорення у викладацькому та загалом професійному юридичному середовищі.

На початку ХХ ст. у процесі дискусії щодо реформи вищої освіти в ще дореволюційній Росії (а в цій дискусії представники правничої освіти взяли найактивнішу участь) під сумнів була поставлена ефективність лекцій за умов відсутності будь-яких форм практичних занять («семінаріумів»). Сформувалися дві групи поглядів із полярними позиціями. Першу групу представляв відомий правознавець професор Л. Й. Петражицький, а другу – професор Новоросійського імператорського університету (нині – Одеський національний університет імені І. І. Мечникова) П. Є. Казанський. Коротко окреслимо це протистояння.

Професор Л. Й. Петражицький обстоював доцільність збереження лекцій як основної форми навчального процесу, він заявляв, що професор за кафедрою – це живе слово про право. Саме через його позицію, через його особистість студенти мають можливість проникати у правову матерію.

Із цією тезою не можна не погодитися.

Водночас професор П. Є. Казанський не без підстав зауважував, що дуже добре, коли професор несе живе слово, коли він у такій формі, що як емоційно, так і за змістом відповідає потребам студентів, передає цю інформацію студентам. Більше того, на початковому етапі формування юридичної освіти це було об'єктивно зумовлено: книгодрукування дороге, книжок не вистачає, а відтак доступ до інформації надзвичайно обмежений і у студента немає інших можливостей дізнатися про те чи інше правове явище, про якісь цікаві судові справи інакше, ніж через інформацію, отриману на лекції професора.

П. Є. Казанський звертав увагу на те, що тепер інший час (а йдеться ж про початок ХХ ст.!), студенти прагнуть живого спілкування з професором, а не моторошного сидіння в аудиторії та записування «слово в слово» лекцій професора. Позиція професора П. Є. Казанського та його прибічників полягала в необхідно-

сті введення поряд із лекціями семінаріумів, оскільки пасивна форма навчання і фізично, і ментально стомлювала слухачів, а подекуди й зовсім відвертала їх від бажання навчатися.

Минуло більше століття із часів тієї дискусії. Ми, безумовно, живемо в зовсім інших умовах. Однак питання ефективності окремих форм навчального процесу (і вже не тільки лекцій, а й тих «семінаріумів», на яких так наполягав професор П. Є. Казанський) знову стоїть на порядку денному реформи юридичної освіти.

Можемо стверджувати, що всі резерви, які були запроваджені на початку ХХ ст. й пізніше, ми використали. У різні періоди в юридичній освіті були численні проблеми: у післявоєнні часи давалася взнаки нестача коштів на матеріальну базу, далі «залізна завіса» практично перекрила доступ до зарубіжного законодавства та унеможливила повноцінне застосування порівняльно-правового методу.

У сучасних умовах розвитку й поширення новітніх інформаційних технологій важко уявити доцільність збереження архаїчних поглядів на традиційні форми навчання студентів-юристів. Насамперед варто звернути увагу на те, з якими запитами приходить на юридичний факультет або в юридичний заклад вищої освіти сьогоднішній студент. Які його справедливі очікування? Мабуть, не викликає сумнівів, що він мріє стати хорошим фахівцем – кваліфікованим, витребуваним, наповненим міцними знаннями й практичними навичками правником, який готовий на практиці працювати суддею, адвокатом, прокурором, консультантом. На юридичний факультет ідуть амбітні молоді люди, які хочуть проявити себе, мають бажання й насагу побудувати успішну кар'єру. Чи реалізуються їхні справедливі очікування?

На нашу думку, уже на першому курсі, на початку навчання, їх певною мірою настагає розчарування. Наш навчальний план побудований так, що ми «відвертаємо» їх від нашої професії, оскільки вони відразу занурюються у світ поки що не зовсім зрозумілих для них юридичних абстракцій.

Окреслимо *загальні підходи до методичного забезпечення лекцій із цивільного права*. Не заглиблюючись в аналіз більш загальних проблем оптимального структурування навчального плану, вважаємо за доцільне зупинитися на формуванні програми навчальної дисципліни «Цивільне право», оскільки це безпосередньо впливає на організацію лекційного процесу.

Декілька років тому західні колеги в межах проекту реформування вищої юридичної освіти в Україні запропонували проект типового навчального плану для юридичних факультетів. У процесі його підготовки ми зустрічалися з розробниками, і ці бесіди справили неабияке враження та стали підставою для роздумів про те, як вводити студента в царину цивільного права.

Якщо подивитися на програму навчального курсу (а саме вона істотно впливає на архітектоніку лекційного курсу), то вона будується за класичними ознаками: вивчення будь-якої правової дисципліни починається з теми «Предмет, метод, система галузі, джерела правового регулювання». І загалом на вступну частину відводиться 8–10 лекційних годин.

З огляду на цей підхід ми змушені студентам, які практично нічого не знають про цивільне право, відразу говорити про предмет правового регулювання, про метод, систему та окремі правові інститути, зарубіжне законодавство, науку цивільного права. Чи можна визнати це доцільним?

Унаслідок ознайомлення з програмами навчання в американських юридичних школах можемо констатувати, що вже з першого курсу студенти починають вивчати право власності, договірне право, а загалом процес навчання зорієнтований на одержання знань, необхідних для юридичної практики.

Із чого взагалі треба починати курс лекцій із цивільного права? З якою попередньою підготовкою студент приходить на II курс? Фактично він нічого не знає, окрім загальних уявлень про те, що є історія цивільного права, і те, які закони приймалися від Хаммурапі до Російського уложення.

Отже, починати вивчення цивільного права варто з теми «Цивільні правовідносини». Студент відразу повинен познайо-

митися з тими відносинами, які він усе своє професійне життя буде «обслуговувати». До того ж що являє собою предмет цивільного права? Ті ж цивільні відносини. Тільки підходимо до вивчення предмета цивільного права не прямолінійно, через низку узагальнень, а через пізнання суті відносин, їхньої природи, суб'єктного складу. Саме так необхідно підходити до формування програми лекційного курсу. А вже наприкінці курсу, тобто на узагальнюючому занятті, присвятити час предмету, методу, системі, джерелам. Від того, наскільки логічно побудована програма лекційного курсу, багато в чому залежить ефективність самих лекцій.

Далі варто розглянути *функції лекцій*. Для того щоб розібратися з методичними інструментами, які використовуються в лекційній роботі, необхідно насамперед чітко розуміти, які функції виконує лекція з огляду на її місце в навчальному процесі.

Перша, основна, функція лекції – навчальна, основне завдання цієї форми навчання як частини освітнього процесу – передача інформації, знань. На лекції ми не можемо сформувати практичні навички, проте можемо й повинні підвести до їх формування, озброїти необхідними передумовами. Однак найголовніше завдання лекції – передача інформації. І в цьому завданні найбільш важливим є правильний відбір питань для висвітлення в лекції, а також обсяг інформації, яку викладач планує донести до аудиторії.

Чого хочеться нам як викладачам? Насамперед розказати студентам якомога більше, причому детально, «розжувати» все, що ми знаємо, вкласти в кожну хвилину лекції якнайбільше інформації та пояснювати, «жувати»... Але ж перед нами не пташенята, а дорослі, люди зі сформованим світоглядом. І якщо їх привчити до пасивного сприйняття знань, то в разі появи перших труднощів, коли виникне потреба самотійно розібратися з правовою проблемою, студент (а в майбутньому і молодий спеціаліст) виявиться неготовим до самотійної роботи.

Отже, викладач не повинен «розжовувати» студентам те, що вони здатні прочитати в підручнику самі. Він має консолідувати

всю інформацію стосовно проблеми, що розглядається, і надати студентам певний гайд. Якщо є питання, які потребують роз'яснень і коментарів, їх обов'язково необхідно надати, оскільки викладач не повинен бути «диспетчером»: почитайте там, подивіться тут, загляньте туди, знайдіть це...

Проте якщо йдеться про певний дефіцит часу, його треба розподілити розумно. У зв'язку із цим виникає запитання про співвідношення матеріалу підручника та тексту лекції.

Крім навчальної функції, лекція в закладі вищої освіти виконує виховну функцію. Примітивно думати, що виховання студентів можна проводити шляхом відвідування їх у гуртожитку або контролю їхньої поведінки в інший спосіб. Ми повинні виховувати студентів через цивільне право. У такому контексті дуже важливі принципи цивільного права, а наше завдання – показувати їх дію в повсякденних відносинах. Цивільне право має надзвичайно потужну моральну основу: це й засади добросовісності, розумності, справедливості, закладені у ст. 3 Цивільного кодексу України, й ідея захисту слабкої сторони, яка пронизує всю матерію цивільного права. Цивільне право підтримує юридичну рівність, автономію волі, диспозитивність, дає можливість кожній людині реалізувати свободу в той спосіб, що не порушує свободу інших осіб, підтримує баланс публічних і приватних інтересів. Цивільно-правові засади органічно поєднуються з ідеями громадянського суспільства, такими як рівність, права й свободи людини, гарантії права власності.

Важливою є також розвиваюча функція лекції. Завдання лектора-викладача – навчити студента мислити цивільно-правовими категоріями. Якщо студент має цивілістичне мислення, володіє понятійно-категоріальним апаратом цивільного права, для нього не буде проблемою оновлення законодавства. Лекції повинні бути спрямовані насамперед на формування у слухачів здатності мислити, якою людина наділена природою від народження. Водночас важливо постійно розвивати цю здатність, передусім через матеріал, який викладач доносить до студента на лекції.

У процесі реформування юридичної освіти важлива роль відводиться формуванню у студентів-юристів професійних компетентностей, спрямованих на креативне, аналітичне сприйняття матеріалу, критичне мислення. І все це має постійно перебувати в полі зору викладача, який саме через лекційне спілкування зі студентами повинен докладати зусиль до формування цих компетентностей.

Наостанок необхідно зазначити про організаційно-стимулюючу функцію лекції. Лекція повинна спонукати студента до самостійної роботи, її правильної організації. Потрібно відкинути як абсолютно неефективну тезу про те, що ми можемо дати всю необхідну інформацію на лекції. На нашу думку та за власними спостереженнями, не більше 30 % інформації, яку дає лектор, студент «виносить» з аудиторії: щось не почув, інше не зрозумів, а ще інше не встиг записати.

А у процесі дистанційного навчання ситуація ще складніша, адже викладач візуально не може контролювати аудиторію. Вкотре підкреслимо, що в таких умовах значно підвищується роль підготовчої роботи до лекції. Якщо студентам попередньо передається конспект лекції та відповідні презентації, можна у процесі коментування або додаткового роз'яснення найбільш важливих і складних питань користуватися можливістю продемонструвати приклад із судової практики, який наочно проілюструє відповідну правову позицію. Аналогічно під час викладу дискусійних думок можна вивести на екран основні позиції, а потім провести їх аналіз і порекомендувати студентам самим визначитися з найбільш обґрунтованою позицією.

Усі функції, які виконує лекція (і навчальна, і виховна, і розвиваюча, і організаційна), спрямовані на формування у студента належної мотивації до вивчення цивільного права: коли викладач звертається до студента, інформація повинна бути системною, подаватися в такому вигляді, щоб студент міг вільно орієнтуватися в інформаційному просторі самостійно. Викладач у своїх лекціях має зосереджуватися на сутності цивільного права та прагнути сформуванню у слухачів розуміння цієї сутності.

У цьому контексті можна порекомендувати статті С. С. Алексєєва, написані ним в останні роки життя. Його роздуми над сутністю приватного права є дуже яскравими й глибокими: автор від цивільного права перейшов до загальної теорії права, а потім знову повернувся у приватне право. Публіцистичні роботи професора С. С. Алексєєва – це родзинка сучасного приватного права, вони дають уявлення про місце приватного (цивільного) права у світовій цивілізації. Статті вченого можуть стати не лише для студентів, а й для викладачів певним відкриттям, новим образом цивільного права.

Завдання викладача – насамперед через свої лекції цілеспрямовано впливати на формування у студентів загальних і спеціальних компетентностей із метою якнайкраще підготувати їх до професійної діяльності. З огляду на зазначене лекції повинні бути різними, і це залежить передусім від типу лекції.

Відповідно, необхідно далі розглянути **типи лекцій, особливості методики їх проведення та підготовки до них.**

Не викликає жодних сумнівів, що істотний вплив як на процес підготовки лекції, так і на підбір методичних інструментів, що використовуються у процесі її проведення, чинить тип самої лекції. Якщо йдеться про повноцінний лекційний курс, то можна виділити вступну лекцію, поточні лекції та фінальну (або заключну) лекцію.

Вступна лекція має на меті познайомити студента із цивільним правом – тим правопорядком, що супроводжує людину від народження до тризни. Мабуть, не варто «навантажувати» слухачів розповідями про предмет, метод, систему цивільного права. Краще зосередитися на живих прикладах, показати, що цивільні відносини оточують людину повсякчас. Наведені приклади – це маленькі «гачечки», якими викладач повинен із першої лекції «зачепити за живе» студента, показати йому і красу, і велич, і практичну значущість цивільного права.

Поточна лекція – це найбільш поширена форма лекцій, оскільки саме поточні лекції становлять основу лекційного курсу, принаймні на стаціонарі. Тому саме цьому типу лекцій необхідно приділити особливу увагу.

У процесі підготовки до лекції необхідно обов'язково скласти її план. Відомий дореволюційний адвокат А. Ф. Коні в роботі «Поради лекторам» рекомендував: «Необхідно готуватися до лекції: зібрати все цікаве й важливе, що стосується теми (прямо або опосередковано), скласти стислий, але за можливості повний план і продивитися його («пройтися по ньому») декілька разів»¹.

Щодо змісту плану, то в ньому варто передбачити такі пункти: із чого необхідно почати, які питання варто розглянути та в якій послідовності, чим завершити лекцію. Отже, планом визначається загальна структура лекції. На початковому етапі викладацької діяльності доцільно чітко контролювати час (важливо відмічати, який час відводиться для кожного питання). Погано, коли лекція закінчується словами «не встиг», «не вклався у відведений час» тощо. Внутрішня дисципліна викладача свідчить про те, що він ретельно готується до лекції.

Часто викладачі (особливо ті, хто лише починає свій лекційний шлях) ставлять запитання про те, чи потрібно мати повний текст лекції або ж можна обмежитися конспектом чи навіть планом. Цю проблему кожен викладач вирішує для себе індивідуально. Проте можна порадити молодим лекторам починати з повного тексту лекції – так викладач почуватиме себе спокійніше та більш впевнено. Що ж до читання лекції за коротким планом, то це може дозволити собі лише лектор із великим досвідом, природним талантом, прекрасним знанням матеріалу й дуже хорошою пам'яттю.

Замість короткого плану багато лекторів готують розгорнутий конспект лекції – план-конспект. У конспекті не тільки визначаються питання, які лектор планує розглянути, а й коротко викладається позиція лектора, причому найбільш важливі положення наводяться у відпрацьованих формулюваннях, вказуються конкретні статті Цивільного кодексу України, законів та інших

---

¹ Коні А. Ф. Советы лекторам. Коні А. Ф. Избранные произведения : в 2 т. / сост. Л. Б. Амелин. Москва : Госюриздат, 1959. Т. 1 : Статьи и заметки. Судебные речи. С. 129–139. С. 129.

нормативних актів, посилання на наукову літературу. Це забезпечить лектору впевненість.

Як уже зазначалося, в умовах дистанційного навчання конспект набуває особливого значення. Говорячи про зміст поточних лекцій, важливо визначити співвідношення лекції та програми курсу, а також лекції і підручника.

Програма – це документ, який має обов'язкову силу: питання, визначені у програмі, обов'язково повинні бути вивчені студентами. Видатний радянський цивіліст І. С. Перетерський писав: «І мій особистий досвід, і спостереження за лекціями колег привели до глибокого переконання, що не можна охопити лекціями весь зміст програми. <...> Не всі питання програми вимагають лекційного висвітлення»². Таким чином, важливе методичне завдання полягає в тому, щоб виділити з програми найважливіші, найбільш принципові питання, які надалі будуть відображені у плані лекції.

Водночас найбільш складним вбачається питання співвідношення матеріалу лекцій і підручників із цивільного права. Сьогодні ми маємо досить підручників, науково-практичних коментарів Цивільного кодексу України. До цього варто додати численні інформаційні джерела з інтернету, реєстр судових рішень, наукові статті тощо. За таких умов інформаційного «перенасичення» необхідність лекцій інколи взагалі ставиться під сумнів. Водночас за належного методичного забезпечення лекція має своє особливе призначення.

Безперечно, лекція та підручник не виключають, а доповнюють одне одного. Вивчення студентом матеріалу за підручником та іншими джерелами після прослуховування лекції завжди буде більш продуктивним і повноцінним порівняно із самостійною роботою. О. С. Іоффе писав, що лекція не може бути зведена до викладення змісту підручника³. І. С. Перетерський був упев-

² Перетерский И. С. О лекциях по юридическим наукам (из записок старого профессора). *Советское государство и право*. 1950. № 9. С. 29–42. С. 32.

³ Иоффе О. С. Методика чтения лекций по советскому гражданскому праву. *Вопросы методики преподавания юридических дисциплин. Труды юридического факультета Таджикского государственного университета*. Вып. 5. Сталинабад, 1957. С. 7–28. С. 20.

нений у тому, що лектор не може бути «розмовляючим додатком до підручника».

Професор І. С. Перетерський залишив нам прекрасний методичний спадок – статтю «Про лекції з юридичних наук (нотатки старого професора)». У цій роботі він зазначив, що лекція, яка є живим словом, має тільки їй притаманну здатність «вкарбовуватися» у свідомість студентів, збуджувати дієвий інтерес до науки або її окремих проблем, здійснювати величезний і всеосяжний вплив на слухачів⁴. Звісно, коли викладач знаходиться в аудиторії, він безпосередньо впливає на слухачів, зокрема й через свої емоції. Професор І. С. Перетерський вважав: «Читання лекції – це певною мірою «горіння» за кафедрою»⁵. Коли ж лекція відбувається в онлайн-форматі, цей емоційний ефект навряд чи присутній, однак є ширші можливості демонструвати на екрані схеми, таблиці, матеріали судових справ, а також записати лекцію та потім за необхідності переглянути її.

Фінальна (або заключна) лекція – це своєрідний підсумок лекційного курсу. У ній лектор зупиняється на найбільш важливих категоріях і юридичних конструкціях, показує логічні й системні зв'язки між окремими правовими явищами, особливу увагу звертає на значення окремих правових інститутів у практиці правозастосування. Саме в заключній лекції доцільно зупинитися на узагальнюючих методологічних засадах (предметі, методі, принципах, системі галузі), адже студенти вже підготовлені до належного сприйняття цих теоретичних питань.

Можливо, упродовж вивчення курсу цивільного права виникатиме необхідність прочитати оглядову лекцію, яка має особливе призначення – сформулювати загальне уявлення про те чи інше правове явище. В умовах дистанційного навчання оглядові лекції мають широкі перспективи, зокрема дають змогу скоротити час, який студенти проводять за комп'ютером, і посилити значення й роль самостійної роботи.

---

⁴ Перетерский И. С. О лекциях по юридическим наукам (из записок старого профессора). *Советское государство и право*. 1950. № 9. С. 29–42. С. 33.

⁵ Там само. С. 29–42.

Професор П. Є. Казанський у роботі «Відродження вивчення права в російських університетах (промова перед студентами Новоросійського імператорського університету)» зазначив: «Розгляд тих основних цілей, які нині має переслідувати викладання права, а також того психологічного процесу, який називається викладанням, вивчення прийомів викладання права та інших наук у минулому й тепер, у нас та за кордоном приводить саме до таких висновків щодо бажаної сучасної його постановки. В основу університетських занять правом має бути покладена самодіяльність слухачів, їхня самостійна праця. Тільки за такої умови кожен студент може, відповідно до особливостей своєї особистості, справді застосувати до важкої справи вивчення сучасного права всі свої сили і здібності. <...> З перших же своїх кроків в університеті він повинен усвідомити собі, що без постійної самостійної роботи перебування його в університеті зовсім безцільне...»⁶ (переклад наш – авт.).

Незважаючи на те, що ці слова були сказані більше ста років тому, вони залишаються актуальним і надзвичайно дієвим «рецептом» і для сучасного студентства, особливо в умовах, коли спілкування у звичних умовах замінене лекціями, семінарами, практичними та іншими навчальними заняттями в режимі онлайн.

У цих нових для нашої юридичної (і загалом вищої) освіти умовах неабиякого значення набуває й настановча лекція. Хоча вона за загальною характеристикою дуже близька до оглядової, проте має власне призначення і свої особливості. Лектор не має наміру змістовно розкривати проблематику, він орієнтує студентів стосовно ключових питань теми, пояснює, які навчальні й наукові джерела використати, яку практику вивчити та на які проблеми звернути особливу увагу. Цей формат лекції являє собою відповідний гайд, який допоможе студенту у вивченні теми. Добре, коли настановча лекція супроводжується презентаціями та/або конспектом, це значно полегшить студентам опрацювання матеріалу.

⁶ Казанский П. Е. Возрождение изучения права в русских университетах (речь студентам Новороссийского Университета). Одесса, 1903. 16 с.

Важливим методичним питанням є доцільність використання в лекції матеріалів цивілістичної доктрини, а також судової практики. Це питання досить дискусійне. Не претендуючи на звання «істини в останній інстанції», зауважимо, що під час читання лекцій на II та III курсі (тобто на бакалаврському рівні) недоцільно детально висвітлювати в лекціях дискусійні позиції, наводити визначення понять, які по-різному сформульовані в наукових джерелах. Подача матеріалу у «проблемному» форматі можлива й доцільна під час читання лекцій і спецкурсів на магістерському відділенні, адже це студенти старших курсів, які вже володіють базовими знаннями, а отже, підготовлені до сприйняття проблемних лекцій.

Аналогічний підхід пропонуємо до використання матеріалів судових справ, у яких закріплені правові позиції вищих судових інстанцій. Для сприйняття в повному обсязі проблем правозастосування, які викликали необхідність розгляду справи в Касаційному суді у складі Верховного Суду або у Великій Палаті Верховного Суду, необхідні базові знання нормативного курсу цивільного права, за інших умов непідготовлений студент просто не зможе зрозуміти, у чому полягає проблема, а тим паче визначити, як вона повинна вирішуватися.

Наостанок варто розкрити **особливості читання лекцій та застосування окремих методичних прийомів**. Навряд чи є потреба в додатковому обґрунтуванні того факту, що лектор, особливо в юридичній школі, повинен володіти навичками ораторської майстерності.

Насамперед неприпустимо, коли лектор-викладач використовує у своїй лекції слова-паразити. Сумнівно, що можна відучити, «відвернути» студентів від використання цих слів (на кшталт «ну», «як би», «значить» тощо), якщо сам викладач «пересипає» свою мову такими словами настільки часто, що важко зрозуміти, що він хоче сказати, і вже відчувається, що це звичка, з якою необхідно боротися. Однак не тільки наявність слів-паразитів є проблемою. Лектор має вільно володіти українською мовою (не суржигом!) і своїм прикладом демонструвати

студентам, що навички усного виступу – це важлива професійна компетентність юриста. Часто ми чуємо як комплімент: «Говорить як по писаному». Саме такою має бути лекція, і лектор повинен прагнути до досконалості. Можна порадити познайомитися із судовими промовами відомих адвокатів, більше читати української класики – можна отримати не лише користь, а й велику насолоду.

Важливо звертати увагу на темп лекції та постійно тримати його під контролем. Не можна за рахунок швидкості викладу намагатися збільшити обсяг інформації, яку викладач хоче донести до аудиторії. Навіть якщо він буде строчити, наче з кулемета, це не додасть лекції позитивного ефекту – студенти перестануть слухати, якщо не будуть встигати за шаленим темпом лекції. Тому знову підкреслимо: темп має бути нормальним. Якщо завершується думка, варто зробити паузу, а в окремих випадках, можливо, ще й запитати, чи все зрозуміло. На перших лекціях доцільно запитати в кінці заняття, чи прийнятний для студентів темп, запропонований викладачем. Це запитання буде свідчити про те, що викладач поважає свою аудиторію та намагається створити комфортні робочі умови.

Важливим атрибутом лекції є міміка й жестикуляція. «Мова» жестів і поглядів є дуже тонким інструментом візуального спілкування. Це особливо актуально під час дистанційного читання лекцій. Студенти дві академічні години (1 годину й 20 хвилин реального часу) «повномасштабно» бачать обличчя лектора на моніторі комп'ютера. Лектор повинен контролювати свою міміку та жестикуляцію, вести себе вільно, проте пам'ятати, що за ним прискіпливо спостерігають. Можна порадити передивлятися відеозапис лекцій, щоб за потреби вносити певні корективи.

Варто пам'ятати також, що лектор має встановити дружнє, доброзичливе спілкування з «невидимою» аудиторією. І хоча він не артист, усе-таки є публічною людиною, тому не буде зайвим продумати також свій дрес-код, мати у своєму арсеналі приємну посмішку, а також пам'ятати, що це частина образу як викладача, лектора.

Після відкриття дверей аудиторії (а в дистанційному режимі – включення монітора) необхідно забути про все, що не пов'язано з навчальним процесом. Незалежно від того, як викладач себе почуває, і незважаючи на особисті неприємності (наприклад, хтось наступив на ногу у громадському транспорті, поліцейський зупинив за перевищення швидкості, за сніданком хтось із членів родини випадково зіпсував настрій), усі негаразди мають залишитися за дверима аудиторії (навіть якщо вона віртуальна). Аудиторія – це оздоровче місце від усіх неприємностей: гарний настрій, емоції, посмішка, позитивна налаштованість – і вже зовсім інші почуття після виходу з неї. Аудиторія – це святе. Якщо сповідувати таку віру, можна одержувати від лекцій насолоду, це буде належною компенсацією тих фізичних втрат, яких зазнає енергія викладача.

Звісно, не можна забувати й про харизму лектора-викладача. Вона має надзвичайно вагоме значення, тому одних викладачів студенти люблять, інших тільки бояться, а третіх ігнорують. Тих, хто емоційно викладається в аудиторії, не ігнорують ніколи (їм навіть інколи пробачають окремі помилки). Варто завжди пам'ятати: студенти, як і діти, серцем відчувають те, хто та як ставиться до них.

1.2. Особливості підготовки та проведення практичних занять: формування навичок юридичної аргументації під час вирішення юридичних казусів із цивільного права

Юридична освіта, як і будь-яка професійна освіта, має на меті забезпечення здобувача інструментарієм, необхідним для якісної практичної діяльності, зокрема вмінням застосовувати набуті теоретичні знання до конкретних життєвих ситуацій та здатністю ясно, грамотно і зрозуміло висловлювати свої думки (як у письмовій формі, так і усно).

Ще в 1903 р. І. І. Янжул звертав увагу на неефективність лекційного процесу на юридичних факультетах та констатував необхідність обов'язкового впровадження практичних занять. Під такими заняттями малися на увазі прийоми активного викладання, що полягають у застосуванні положень теоретичної науки до випадків чи казусів, які взяті з реального життя або спеціально вигадані. Метою таких занять І. І. Янжул визначав ефективне засвоєння лекційного матеріалу, формування у студентів навичок самостійного мислення та вивчення практичного складника юриспруденції⁷.

Юридичний казус – це ситуація з реальної дійсності, адаптована для практичного засвоєння одного чи декількох юридичних питань. Казус описує певну подію неюридичною мовою та зазвичай містить поряд із необхідною для його вирішення інформацією додаткову, яка не має юридичного значення і яку студент повинен залишити поза увагою⁸.

Вирішення юридичного казусу передбачає застосування норм права, яке має на меті врегулювання юридичного спору за наслідками дослідження фактичних обставин, та права, що підлягає застосуванню у відповідному випадку. Застосування в цьому випадку правової норми передбачає її трансформацію в конкретні права й обов'язки суб'єктів відповідних правовідносин⁹.

Учення про модельний казус ґрунтується на можливості та необхідності застосування правової норми до невизначе-

⁷ Янжул И. И. Отчет о практических занятиях на юридических факультетах восьми русских университетов. Санкт-Петербург : Типография В. Безобразова и Ко., 1903. 121 с. С. 1–2.

⁸ Алиев А., Брайг Б. Как изучают право немецкие юристы. *Сборник статей о праве Германии*. Гамбург : Германо-Российская ассоциация юристов, 2017. Вып. 2. С. 508. URL : http://www.drjv.org/index.php/literatur.html?file=tl_files/drjv/docs/Literaturlisten/DRJV-Sammelband%20zum%20deutschen%20Recht%20in%20russischer%20Sprache%2C%20Ausgabe%20N%202%2C%20Mai%202017.pdf

⁹ Майданик Р. А. Методология рационализма в частном праве Украины и Германии. *Альманах цивилистики* : сборник статей / под ред. Р. А. Майданика; Юридический факультет КНУ им. Т. Шевченко. Киев : Правова єдність; Алерта, 2015. Вып. 6. С. 9–38. С. 15.

ної кількості випадків, охоплених єдиною правовою ідеєю¹⁰. Систематизація юридичних казусів за типовими групами сприяє з'ясуванню змісту та особливостей застосування конкретних правових норм.

Техніка вирішення юридичного казусу з конкретної галузевої юридичної дисципліни має низку особливостей. Найбільш суттєві відмінності можна визначити в методиці вирішення казусу з кримінального та цивільного права.

По-перше, під час вирішення казусу з кримінального права обов'язковий аналіз суб'єктивного складника поведінки правопорушника. Своєю чергою компенсаційна функція цивільного права та зумовлена нею необхідність поновлення порушеної майнової та/або особистої немайнової сфери потерпілої особи дає змогу залишити поза увагою ступінь і характер вини делінквента або особи, яка порушила договірне зобов'язання. У всіх випадках це не впливає на розмір відповідальності. До того ж наука кримінального права та цивілістика по-різному визначають саму категорію вини. Щодо вини в цивільному та кримінальному праві встановлені різні презумпції.

По-друге, вирішення казусу з кримінального права обмежене необхідністю застосування Кримінального кодексу України. Натомість цивільне право має значно ширшу порівняно з кримінальним правом систему джерел (наприклад, звичай, судова правотворчість, цивільно-правовий договір).

По-третє, суттєвою відмінністю між вирішенням казусу у кримінальному та цивільному праві є можливість застосування аналогії в цивільному праві та можливість поширювального тлумачення норм цивільного права.

Зауважимо, що відмінності між вирішенням казусу з кримінального й цивільного права не обмежуються зазначеними вище. Викладене дає підстави для висновку про неможливість екстраполяції методики вирішення казусу з кримінального

---

¹⁰ Модельний казус, як правило, містить охоплені нормою права випадки, які можуть різнитися в багатьох аспектах, проте для яких спільна правова ідея.

права на сферу цивільного (приватного) права та свідчить про необхідність напрацювання спеціальних прийомів для вирішення юридичного казусу із цивільного права.

Досліджуваній проблематиці приділяли увагу Б. Брайг¹¹, І. З. Куанова¹², Р. А. Майданик¹³, М. Хенъес¹⁴, Я. Шапп¹⁵ та інші вчені. Напрацювання методики вирішення юридичних казусів із цивільного права необхідне з огляду на потребу у формуванні й закріпленні у студентів юридичних факультетів практичних навичок вирішення юридичних ситуацій.

Унаслідок аналізу методичних напрацювань із цього питання можемо констатувати, що техніка вирішення юридичного казусу на юридичних факультетах закладів вищої освіти України поки що не ґрунтується на певному формально визначеному алгоритмі у вигляді чітко визначених і послідовних етапів. Рекомендації щодо вирішення судових спорів можна знайти в багатьох фахових джерелах, рекомендаційних роз'ясненнях вищих судів. Водночас пропоновані алгоритми вирішення судових казусів суттєво різняться між собою.

Так, у п. 2 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про застосування норм цивільного процесуального законодавства, що регулюють провадження у справі до судового розгляду» від 12 червня 2009 р. № 5 зазначено, що суд, готуючи справу до роз-

---

¹¹ Алиев А., Брайг Б. Как изучают право немецкие юристы. *Сборник статей о праве. Германии. Гамбург* : Германо-Российская ассоциация юристов, 2017. Вып. 2. URL : http://www.drjv.org/index.php/literatur.html?file=tl_files/drjv/docs/Literaturlisten/DRJV-Sammelband%20zum%20deutschen%20Recht%20in%20russischer%20Sprache%2C%20Ausgabe%20N%202%2C%20Mai%202017.pdf

¹² Шнитгер Г., Куанова И. З., Котоянц А. В. Новеллы Гражданского процессуального кодекса Республики Казахстан о производстве в суде первой инстанции : практическое пособие. Алматы, 2016. 232 с.

¹³ Майданик Р. А. Методология рационализма в частном праве Украины и Германии. *Альманах цивилистики* : сборник статей / под ред. Р. А. Майданика; Юридический факультет КНУ им. Т. Шевченко. Киев : Правова єдність; Алерта, 2015. Вып. 6. С. 9–38.

¹⁴ Настольная книга судьи по гражданским делам (законодательство КР) / Т. Херман, Д. С. Кульматова и др. Бишкек : Нур-Ас, 2012. 131 с.

¹⁵ Шапп Я. Система германского гражданского права : учебник / пер. с нем. С. В. Королева. Москва : Международные отношения, 2006. 360 с.

гляду, повинен визначити обставини, які мають значення для справи, і факти, що підлягають встановленню та покладені в основу вимог і заперечень, а також характер спірних правовідносин і зміст правової вимоги, матеріальний закон, який регулює спірні правовідносини¹⁶.

Автори посібника з написання судових рішень¹⁷ пропонують такий алгоритм прийняття рішення за судовою справою: 1) формулювання проблеми, яку необхідно проаналізувати та вирішити шляхом побудови аргументів; 2) формулювання тез¹⁸ та їх дослідження з метою обґрунтування чи спростування; 3) проведення дослідження тез суддею, що включає такі види діяльності: а) визначення переліку фактів або обставин у справі, а також обставин, які потребують з'ясування; б) визначення норми чи принципу та їх цитування; в) тлумачення процитованої норми або принципу; г) оцінку впливу норми чи принципу на факти або з'ясування обставин у конкретній справі; г) формулювання висновку щодо тези з обґрунтуванням чи спростуванням її на підставі оцінки фактів і з'ясованих обставин.

У контексті наведеного алгоритму цікаво звернутися до німецького досвіду. Вирішення казусу за «німецькою моделлю» передбачає такі етапи: 1) формулювання гіпотези (визначення предмета дослідження); 2) окреслення умов підтвердження гіпотези; 3) визначення умов підтвердження гіпотези; 4) зіставлення умов підтвердження гіпотези з фактичними обставинами (юридична оцінка, кваліфікація); 5) формулювання результату.

Варто зазначити, що, на відміну від підходів, які застосовуються в українській юридичній освіті, німецька техніка вирішення юридичного казусу є досить формалізованою.

---

¹⁶ Про застосування норм цивільного процесуального законодавства, що регулюють провадження у справі до судового розгляду : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 12 червня 2009 р. № 5 / Верховний Суд України. *Вісник Верховного Суду України*. 2009. № 8. С. 3.

¹⁷ Куйбіда Р. О., Сироїд О. І. Посібник із написання судових рішень. Київ : Дрім Арт, 2013. 224 с. С. 78–107.

¹⁸ Під «тезами» в цьому випадку маються на увазі юридично значимі ознаки проблеми.

У Німеччині юридична освіта з ХІХ ст. мала на меті підготовку кадрів для судової системи¹⁹. Із цього часу державні іспити, які складають випускники юридичних факультетів для отримання доступу до всіх юридичних професій, є вирішенням юридичних казусів. Відповідно, методиці²⁰ вирішення юридичних казусів у Німеччині приділяється особлива увага.

Загалом навчальні курси з юридичних дисциплін умовно включають три частини: правову теорію, юридичну техніку та юридичну методика. Предметом правової теорії є загальні питання дії права, юридична техніка має на меті розвиток умінь підготовки конкретних юридичних текстів, а юридична методика досліджує процес правозастосування. У контексті досліджуваної проблематики інтерес становлять юридична техніка та юридична методика.

Завданням **юридичної методики** є підготовка підґрунтя для пошуку раціонально обґрунтованого та зрозумілого вирішення конкретної ситуації. Можна виділити декілька теоретичних підвалин юридичної методики, зокрема:

1) *юриспруденцію понять*, що обґрунтовує наявність у законодавстві достатньої кількості понять, необхідних для вирішення конкретної ситуації;

2) *юриспруденцію інтересів*, основними постулатами якої є неможливість вирішення всіх можливих ситуацій за допомогою виключно нормативних дефініцій та примат реальних інтересів, а не примат формальної логіки. У дослідженні як питань факту, так і питань права увага зосереджена насамперед на реальних інтересах учасників правовідносин, а завданням суду є узгодження інтересів та усунення конфлікту між сторонами;

3) *юриспруденцію цінностей*, яка зводиться до необхідності та достатності застосування оціночних понять, що передбачені

---

¹⁹ Методика вирішення юридичного казусу та методика підготовки судового рішення в Німеччині дуже схожі.

²⁰ Юридичний метод визначається як основа для набуття здатності вирішувати спірний випадок, який відкриває молодому юристу шлях до розуміння й застосування права (див.: Шапп Я. Система германського громадянського права : учебник / пер. с нем. С. В. Королева. Москва : Международные отношения, 2006. 360 с. С. 23).

в законодавстві (справедливість, добросовісність, розумність, моральні засади суспільства);

4) *критичний аналіз*, що полягає в дослідженні алгоритму винесення рішення суб'єктом правозастосування (насамперед суддею);

5) *економічний аналіз права*, згідно з яким вирішення конкретної ситуації вважається справедливим, якщо дотримані економічні критерії, а наслідком відповідного вирішення є зменшення витрат. У континентальній системі права економічний аналіз застосовується як допоміжна методика, проте не сприймається як єдине обґрунтування, оскільки аксіологічний складник права має пріоритет над економічною ефективністю.

Юридичну техніку становить сукупність методів, засобів і прийомів, які використовуються під час створення й систематизації юридичних текстів²¹ для забезпечення їх досконалості.

У контексті досліджуваної проблематики правила юридичної техніки набувають вагомого значення. У цих правилах можна виділити три групи: 1) *мовні правила* (ясність, точність і нейтральність юридичних текстів; однозначність термінів, що використовуються в тексті; досконалість синтаксичних конструкцій, стійкість способів вираження норм тощо); 2) *логічні правила* (тотожність тлумачення тотожних об'єктів, структурування тексту правового акта тощо); 3) *гносеологічні правила* (відображення соціального явища адекватними лінгвістичними засобами; точність визначення предмета регулювання правового акта, пізнання контексту акта, що розробляється).

У зв'язку із зазначеним привертає увагу вимога щодо ясності тексту, що зумовлює необхідність обґрунтування юридичних рішень: сторони повинні розуміти, чому суд вирішив справу відповідним чином. Сторона, вимоги якої не були задоволені судом, також повинна розуміти причини, через які рішення було ухвалено не на її користь.

---

²¹ Юридична техніка не обмежується створенням і систематизацією нормативно-правових актів (поняття «нормотворча техніка» охоплюється поняттям «юридична техніка»).

Дотримання правил юридичної техніки під час підготовки будь-якого юридичного тексту є запорукою його якості. Зазвичай правила юридичної техніки на загальному рівні не мають формального закріплення. Так, окремі положення можна знайти в методичних рекомендаціях «Правила оформлення проектів законів та основні вимоги законодавчої техніки», підготовлених Головним юридичним управлінням Апарату Верховної Ради України²². Зокрема, зазначається, що текст має викладатися державною діловою мовою стисло, за можливості короткими фразами; недоречно застосовувати вислови з багатьма підрядними реченнями. Особливу увагу необхідно звертати на точність термінології: визначення термінів має відповідати їхньому змісту, що міститься в офіційній діловій мові, спеціальних науках і чинному законодавстві, а також бути однаковим у всьому тексті закону. Якщо термінологія закону не відповідає загальноживаному її розумінню та обмежується лише певним законом, у проєкті робиться відповідне застереження²³.

Важливу роль відіграє принцип обов'язковості законного обґрунтування рішень та дій (бездіяльності) суб'єктів владних повноважень. Необхідно зазначити, що якість будь-якого рішення, дії чи бездіяльності суб'єкта владних повноважень (у тому числі якість судового рішення) залежить переважно від якості їх обґрунтування²⁴.

Юридична аргументація, як один з основних методів у юридичній практиці, є системою способів переконання, яким притаманні раціональний характер, соціальна й діалектична зумовленість, вербальна форма вираження. З огляду на наведене аргумент можна визначити як послідовність тверджень, що підкріплені принципами права, нормами права й доказами та викладені в порядку, здатному підтвердити або спростувати певну позицію.

²² Правила оформлення проектів законів та основні вимоги законодавчої техніки : методичні рекомендації / Апарат Верховної Ради України. 4-те вид., випр. і доп. Київ, 2014. 39 с. URL: http://static.rada.gov.ua/site/bills/info/zak_rules.pdf

²³ Там само.

²⁴ Ця вимога тісно пов'язана із забезпеченням юридичної аргументації.

На думку С. Тулміна, аналіз аргументів необхідно здійснювати за допомогою алгоритму, що передбачає шість взаємопов'язаних компонентів: твердження, факти, підстави, підтримку, контраргументи, детермінант²⁵.

Твердження. Якщо особа намагається довести, що вона є власником земельної ділянки, то її твердження буде: *«Я – власник земельної ділянки»*.

Факти. Особа в зазначеній вище ситуації може посилити свою позицію іншими фактами: *«Я набув право власності на земельну ділянку на підставі договору купівлі-продажу»*.

Підстави (доводи, що опосередковують зв'язок фактів та твердження). Щоб перейти від фактів *«Я набув право власності на земельну ділянку на підставі договору купівлі-продажу»* до твердження *«Я – власник земельної ділянки»*, особа повинна довести наявність зв'язку між твердженням і фактами, що вона може зробити за допомогою зазначення того, що *«Підставою набуття права власності на земельну ділянку може бути договір купівлі-продажу»*.

Підтримка (доповнення, яке має на меті підтвердження доводів). Тезу *«Підставою набуття права власності на земельну ділянку може бути договір купівлі-продажу»* можна підтвердити тезою *«Право власності набувається на підставах, що не заборонені законом, зокрема з правочинів»*.

Контраргументи (доводи, що використовуються з метою спростування твердження). Це, наприклад, *«До особи, яка уклала договір купівлі-продажу земельної ділянки, може переходити право власності на відповідну земельну ділянку, лише якщо такий правочин не є нікчемним»*.

Детермінант (мовні засоби, що виражають ступінь упевненості особи в її твердженні²⁶). Твердження *«Я безперечно*

---

²⁵ Спочатку цей алгоритм аргументації використовувався для аналізу раціональності юридичних аргументів. Згодом він почав використовуватися у сфері риторики та комунікації.

²⁶ Ідеться про слова «вірогідно», «можливо», «неможливо», «безумовно», «ймовірно» тощо.

є власником земельної ділянки» означає більш високий ступінь упевненості особи, ніж твердження *«Я, напевно, є власником земельної ділянки»*.

Твердження, факти та підстави С. Тулмін вважав основними компонентами практичної аргументації, а решту (підтримку, контраргумент і детермінант) – факультативними²⁷.

На необхідності обґрунтування судових рішень наголошується у Висновку № 11 (2008) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо якості судових рішень²⁸, у якому зазначено, що чітке обґрунтування та аналіз є базовими вимогами до судових рішень, а також важливим аспектом права на справедливий суд.

Належне обґрунтування визнається імперативом, яким не можна нехтувати в інтересах швидкості розгляду судової справи. Підстави прийняття рішення мають бути узгодженими, чіткими, однозначними й несуперечливими. Вони повинні надавати можливість простежити логіку міркувань судді, тих його переконань, що зумовили ухвалення ним саме такого рішення.

Водночас у п. 60 Висновку № 7 (2005) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи з питання «Правосуддя та суспільство» підкреслюється, що ясність і стислість при цьому не повинні бути абсолютною метою, оскільки суддям у своїх рішеннях також необхідно зберігати точність та повноту аргументації²⁹.

Повернемося до завдання представленого матеріалу – розкриття проблеми формування практичних навичок у студентів-

---

²⁷ Loui R. P. A Citation-Based Reflection on Toulmin and Argument. *Arguing on the Toulmin Model: New Essays in Argument Analysis and Evaluation* / D. Hitchcock, B. Verheij (eds.). Dordrecht : Springer Netherlands, 2006. P. 31–38.

²⁸ Висновок № 11 (2008) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо якості судових рішень. Судова влада України : офіційний вебпортал. URL : http://court.gov.ua/userfiles/visn_11_2008.pdf

²⁹ Висновок № 7 (2005) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи з питання «Правосуддя та суспільство». Судова влада України : офіційний вебпортал. URL : http://court.gov.ua/userfiles/visn_7_2005.pdf

юристів, у зв'язку із чим зазначимо, що вирішення юридичного казусу у приватному праві України ґрунтується на притаманній юриспруденції континентального права і правовому мисленню європейського юриста особливості застосування норм права за принципом «від загального до конкретного».

Мета застосування права полягає в тому, щоб сформульоване в загальноабстрактних правових положеннях право знайти (через певне вчення про правові джерела) та конкретизувати відповідно до суті певних фактичних обставин. Тобто необхідно підвести конкретні життєві обставини під абстрактні правила поведінки шляхом поширення належної правової норми на фактичні обставини юридичного казусу³⁰.

У німецьких юридичних школах використовуються два методичні прийоми, а саме підготовка відповіді в експертному стилі та у формі судового рішення. Основною відмінністю цих прийомів є необхідність дотримання норм процесуального права під час вирішення казусу у формі судового рішення. Зазначимо, що експертний стиль зазвичай використовується в підготовці експертних висновків із питань права (*legal opinion*), а також численних меморандумів в адвокатській практиці. У процесі підготовки правового висновку його автор виконує роль гіпотетичного судді та не може представляти інтереси будь-якої зі сторін³¹.

Вирішення юридичного казусу з будь-якої галузевої юридичної дисципліни передбачає насамперед такі етапи: обов'язкове дослідження фактичних обставин справи та відповідну їх систематизацію; аналіз правовідносин; визначення права, що підлягає застосуванню у відповідній ситуації; визначення правової підстави вимоги управомоченої сторони правовідношення; юридичну кваліфікацію (зіставлення фактичних обставин із правовою підставою); формулювання результату.

---

³⁰ Майданик Р. А. Методология рационализма в частном праве Украины и Германии. *Альманах цивилистики* : сборник статей / под ред. Р. А. Майданика; Юридический факультет КНУ им. Т. Шевченко. Киев : Правова єдність; Алерта, 2015. Вып. 6. С. 9–38. С. 17–18.

³¹ Филд А. Н. Правовые заключения в деловом обороте. Киев : Центр учебной литературы, 2017. 352 с. С. 81–82.

Вирішення практичних казусів спрямоване на формування у студентів практичних навичок застосування правових приписів до різноманітних життєвих ситуацій. Воно пов'язане з необхідністю відпрацьовувати певні компетентності, наприклад здатність проводити логічний аналіз, тлумачити правові норми, формулювати висновки тощо.

З огляду на наведене можна запропонувати певний алгоритм вирішення практичних завдань (казусів), який складається з п'яти етапів.

1. Знайомство з умовою казусу та викладення фактичних обставин. Завданням цього етапу є з'ясування фактичних обставин та виокремлення й розмежування тих із них, які мають чи не мають відношення до справи. Якісне обґрунтування не зводиться до відповіді на всі аргументи сторін спору. Задля дотримання принципу якісного обґрунтування рішення необхідно дослідити лише ті питання, які можуть мати значення для вирішення конкретної справи.

Необхідно зазначити, що під час вирішення казусів із цивільного права в навчальному процесі всі фактичні обставини розглядаються як уже встановлені та такі, що не потребують доказування (у процесуальному аспекті). Тобто під час вирішення казусу аудиторія виконує роль суду касаційної інстанції, який роз'яснює зміст закону та його застосування, проте не розглядає справу по суті. Студенти повинні надати правову кваліфікацію спірного правовідношення без його правової оцінки (наприклад, між сторонами був укладений договір купівлі-продажу, був вчинений цивільно-правовий делікт, власник втратив контроль над річчю тощо).

2. Визначення й аналіз порушеного права, права вимоги та статусу суб'єкта цього права. Під правом вимоги розуміється право однієї особи вимагати від іншої особи вчинення певної дії або утримання від такої дії. Ще Б. Віндштайд звертав увагу на те, що в основі кожного позову має лежати матеріально-правова вимога. Власне позов був лише інструментом

реалізації права вимоги. Отже, можна розмежувати матеріальне та процесуальне право³².

Аналіз умови казусу дає можливість визначити суб'єкта права вимоги, а питання, що ставиться в казусі, – з'ясувати, яке право вимоги належить цій особі. Зокрема, це може бути право вимагати повернення речі із чужого незаконного володіння, право отримати вартість переданої речі, право отримати вартість роботи, право повернути неякісну річ продавцю, право отримати матеріальну та/або моральну компенсацію шкоди, завданої деліктом, тощо.

Визначення й аналіз права вимоги у вирішенні юридичного казусу здійснюється з метою пошуку відповідної правової норми, оскільки саме визначення та аналіз права вимоги дає можливість знайти відповідну норму права, а не навпаки. Перевіряючи право вимоги, студент повинен знайти відповіді на такі запитання:

- *Хто є суб'єктом права вимоги?*
- *Що становить зміст права вимоги?*
- *Від кого суб'єкт має право вимагати?*
- *На підставі чого має право вимагати?*

У процесі вирішення юридичного казусу студенти повинні дотримуватися послідовності перевірки підстав права вимоги. Визначене право вимоги підлягає перевірці (субсумпції), у проведенні якої необхідно враховувати особливості, які мають конкретні права вимоги. Так, під час перевірки права вимоги, що постає з договору, необхідно спочатку провести аналіз самого договору як належного юридичного факту (чи був він укладений, чи є дійсним тощо). Далі варто звернутися до з'ясування питання дійсності самого права вимоги з позиції виявлення можливості його *погашення* (виконання, звільнення кредитора) або *зупинення* (відстрочки, мораторію тощо).

3. Пошук правової норми та її аналіз. У разі існування доктринальних дискусій щодо застосування норми, випадків

---

³² Шап Я. Система германского гражданского права : учебник / пер. с нем. С. В. Королева. Москва : Международные отношения, 2006. 360 с. С. 44.

неоднакового застосування норми судами касаційної інстанції або за інших обставин, що «обтяжують» правову підставу, студент повинен зазначити це як чинники, які необхідно врахувати у правовому оцінюванні фактичних обставин казусу. За наявності різних наукових оцінок наводяться різні доктринальні підходи. Якщо в застосуванні норми сформувалася судова практика, насамперед Верховного Суду, вона також наводиться. За умови наявності в законодавстві прогалин (відсутності відповідної правової норми) студент повинен обов'язково зазначити це (у такому випадку студент має орієнтуватися на створення нового правила шляхом здійснення поширювального тлумачення загальних засад законодавства).

У процесі встановлення змісту правової норми студент має врахувати її структуру. Як правило, правові норми містять склад і правовий наслідок. Склад правової норми фіксує передумови, за наявності яких повинен настати правовий наслідок. Наприклад, норма ч. 1 ст. 1166 Цивільного кодексу України у формулюванні *«майнова шкода, завдана неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю особистим немайновим правам фізичної особи, а також шкода, завдана майну фізичної або юридичної особи»* містить склад, а формулювання *«відшкодовується в повному обсязі особою, яка її завдала»* передбачає правовий наслідок.

Склад правової норми в більшості випадків охоплює декілька так званих ознак складу. При цьому йдеться про самостійні частини речення, які в контексті правової норми мають самостійний зміст. Наприклад, у ч. 1 ст. 1166 Цивільного кодексу України містяться такі ознаки складу: 1) ознака наявності майнової шкоди; 2) ознака протиправності цього посягання; 3) ознака причинно-наслідкового зв'язку між завданою шкодою та протиправною поведінкою; 4) ознака вини. Це дає змогу всебічно перевірити недозволеність дії та в такий спосіб знайти якісне обґрунтування обов'язку відшкодування шкоди.

Деталізувати зміст правової норми студент повинен унаслідок застосування специфікації шляхом допоміжних норм.

Ідеться про тлумачення правової норми шляхом використання норм, які мають менший ступінь абстрактності. Можемо констатувати, що кожне рішення має ґрунтуватися на конкретній правовій нормі. Із цієї норми повинно слідувати, що позивач має право вимагати те, що він вимагає (підстава для пред'явлення вимоги).

4. Зіставлення фактичних обставин справи з основними ознаками правової підстави. Цей етап є стадією юридичної аргументації, на якій студент повинен надати належну правову оцінку обставин справи. На цьому етапі студент перевіряє, чи співпадають правові передумови (правові підстави) і фактичні обставини та внаслідок цього дає правову оцінку (кваліфікацію) фактичних дій. Студент має послідовно аргументувати правову оцінку фактичних обставин, підводячи їх під ключові ознаки правової підстави, що виявлені на попередньому етапі.

5. Формулювання результату. На цьому етапі студент відповідає на поставлене в казусі запитання (в узагальненому вигляді – на запитання про те, чи підлягає вимога позивача задоволенню).

Необхідно зазначити, що кожен із запропонованих етапів вирішення юридичного казусу передбачає важливі моменти, які студент не повинен залишити без уваги. Для отримання позитивної оцінки необхідно не лише надати правильну відповідь, а й послідовно та якісно аргументувати перебіг вирішення казусу.

Таким чином, проведення практичних занять із цивільного права має на меті розвиток у студентів юридичного мислення. Вирішення юридичних казусів покликане забезпечити студента необхідним інструментарієм юридичної аргументації, зокрема вмінням ясно, зрозуміло й переконливо висловлювати свої думки. Крім того, систематичне вирішення казусів дає змогу студенту отримати навички та вміння, необхідні для якісної практичної діяльності. У зв'язку із цим ключове значення має виконання завдань письмово. Так, письмове вирішення казусу є тренінгом юридичної мови, сприяє розвитку навичок юридичного письма й послідовності викладу думок, розвиває юридичну термінологію, зумовлює логічність та обґрунтованість висновків.

1.3. Домашні завдання та їх перевірка, аналіз помилок, методика підсумкового контролю (іспити й заліки)

В умовах інтенсивного соціально-економічного розвитку суспільства надзвичайно вагомим значенням набуває підвищення освітнього рівня підготовки висококваліфікованих спеціалістів у сфері юриспруденції, збагачення їхнього інтелектуального та творчого потенціалу. Важливою умовою розв'язання цього завдання є необхідність озброєння спеціалістів, яких готує вища школа, вмінням опанувати знання, здатністю вільно та професійно спілкуватися із вітчизняними й зарубіжними колегами, користуватися оригінальною літературою, що сприятиме ефективності виконання професійних завдань.

Особливого суспільного значення набуває підготовка майбутніх фахівців закладів вищої освіти у сфері приватного права, оскільки їхні знання є важливим фактором високої фахової компетенції майбутніх юристів, основним завданням яких є захист прав та інтересів фізичних і юридичних осіб. Серед різновидів навчально-пізнавальної діяльності, яку, відповідно до нормативного плану функціонування певного закладу освіти, планує та організовує викладач приватноправових освітніх дисциплін, у навчально-виховному процесі вирізняють діяльність, яку планує й організовує сам суб'єкт навчання. Ідеться про самостійну індивідуальну роботу, що має досить широке коло педагогічних завдань, спрямованих на розширення й закріплення знань, оволодіння методами пізнання, формування потреби в самоосвіті, виховання вольових рис та інших позитивних рис характеру³³. Важливість забезпечення здійснення студентами-правниками самостійної роботи зумовлена запровадженням Болонського процесу у вітчизняну систему освіти, відповідно до вимог якого передбачене значне збільшення обсягів самостійної роботи сту-

---

³³ Мачинська Н. І., Стельмах С. С. Сучасні форми організації навчального процесу у вищій школі : навчально-методичний посібник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 180 с. С. 146–147.

дента (до 50–60 %) та індивідуалізація навчання³⁴. Орієнтація студента на самостійну роботу в навчальному процесі зумовлена також швидкими темпами розвитку науково-технічного прогресу.

Однією з форм самостійної роботи є домашня навчальна робота студентів. Вона здійснюється без керівництва викладача, проте за його завданням. Виконуючи домашнє завдання, студенти самі розподіляють свій час, визначають порядок роботи, самостійно контролюють її, знаходять і виправляють помилки. Успіх домашньої роботи залежить від цих умінь, підготовленості до самостійної домашньої роботи загалом та роботи за конкретною темою³⁵.

Варто зауважити, що завдання для самостійної домашньої роботи є необхідною частиною навчально-методичного комплексу тієї чи іншої дисципліни приватноправового сегменту, розроблення якого покладається на викладача. Завдання для самостійної домашньої роботи студентів викладач розробляє разом із необхідним навчально-методичним комплексом дисципліни та подає на кафедру до початку навчального року або семестру. На початку семестру необхідно ознайомити студентів з організацією роботи з певної дисципліни, формами контролю, організацією самостійної, у тому числі домашньої, роботи, а також із критеріями її оцінювання. При цьому домашня робота студента доповнює навчальні заняття з приватноправових дисциплін та характеризується великою самостійністю й відсутністю керівництва викладача.

Успішність виконання домашньої роботи залежить від таких факторів: а) сформованості пізнавального інтересу; б) педагогічного керівництва та контролю з боку викладача; в) дотримання дидактичних принципів, зокрема доступності. З метою

---

³⁴ Ортинський В. Л. Педагогіка вищої школи : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Центр учбової літератури, 2009. 472 с. С. 101.

³⁵ Курлянд З. Н. Теорія і методика професійної освіти : навчальний посібник. Київ : Знання, 2012. 390 с. URL: https://pidru4niki.com/1212012455077/pedagogika/organizatsiya_samostiynoyi_roboti_studentiv

забезпечення успішного виконання студентом домашнього завдання надзвичайно важливим є чітке роз'яснення його змісту й методики, при цьому обсяг домашньої роботи з приватноправових дисциплін має регламентуватися нормами затрат часу.

З огляду на дидактичні завдання виділяють такі чотири типи домашніх завдань із дисциплін приватноправового сегменту:

- 1) завдання, спрямовані на підготовку сприйняття нового навчального матеріалу;
- 2) завдання, спрямовані на закріплення знань, умінь і навичок;
- 3) завдання, що вимагають застосування отриманих знань на практиці;
- 4) творчі завдання, спрямовані на активізацію креативного мислення.

У визначенні змісту та обсягу домашніх завдань із приватноправових дисциплін важливо враховувати індивідуальний рівень розвитку мисленневих і навчальних умінь, а також інтереси окремих студентів. Диференційований підхід до зазначеного питання дає позитивний ефект, при цьому індивідуалізований підхід потрібно застосовувати й до домашніх завдань для студентів, які мають прогалини у знаннях, уміннях і навичках після пропусків занять. Тому корисно поєднувати фронтальні, диференційовані та індивідуальні завдання. Диференціація та індивідуалізація домашніх завдань доцільна не лише за ступенем складності, а й за інтересами та спеціалізацією тих, хто навчається.

Кожне домашнє завдання, яке пропонується студентам-правникам, має складатися з трьох основних частин: теоретичної (розгляд відомостей із певного питання), методичної (підготовка відповідної наочності, плану-конспекту до певної теми) та практичної (творчий підхід і якість у виконанні конкретного завдання). Важливо також спланувати роботу студентів так, щоб кожен із них отримав завдання відповідно до власних можливостей і здібностей. А для цього необхідно, по-перше, визначити рівень теоретичної і практичної підготовки студентів-правників

у закладі вищої освіти; по-друге, з'ясувати їхні індивідуально-психологічні характеристики; по-третє, розробити індивідуальні програми для самостійної роботи з певної дисципліни.

У процесі навчання в більшості юридичних закладів вищої освіти пропонують домашні завдання, у яких підлягає перевірці та оцінюється вирішення правових спорів із використанням стилю експертних висновків. У чому його необхідність? По-перше, це набуття всіма студентами ґрунтовних знань і вмінь за умови, що є різний рівень засвоєння та сприйняття матеріалу під час аудиторних занять, а отже, виникає необхідність повторювання навчального матеріалу вдома. По-друге, це досить важливий фактор самовиховання, який дає змогу сформувати дисципліновану й пунктуальну людину, майбутнього юриста-професіонала. Щоб домашнє завдання було результативним, викладач повинен дотримуватися певних правил, зокрема:

1) варто планувати та обирати оптимальний обсяг завдань, оскільки немає необхідності задавати додому те, що було ґрунтовно сформовано в межах аудиторного заняття; домашнє завдання за своєю суттю є необхідним доповненням до нього;

2) завдання повинні бути педагогічно обґрунтованими та в жодному разі не мати «каральних» функцій;

3) домашні вправи відіграють важливу роль в оволодінні студентами основними знаннями, навичками та вміннями через запам'ятовування, тренування, систематичність, контроль і самоконтроль, самостійну пізнавальну діяльність, роботу з підручниками, законами й підзаконними нормативно-правовими актами, документами, у тому числі цивільно-правовими договорами, спеціалізованою науковою літературою, рішеннями судів, корпоративними актами тощо;

4) необхідне планування обсягу завдань (цей обсяг має забезпечувати можливість виділення необхідного й достатнього часу на практичному занятті для його перевірки);

5) пояснення та мотивація є обов'язковими умовами для домашніх завдань.

З огляду на конкретні умови й вимоги до викладання тієї чи іншої приватноправової дисципліни домашні завдання можуть диференціюватися на такі види:

- усні та письмові;
- пов'язані із засвоєнням, узагальненням та систематизацією знань і вмінь;
- репродуктивні, конструктивні та творчі;
- обов'язкові (зокрема, добровільно вибрані);
- загальні, диференційовані та індивідуальні;
- комбіновані тощо³⁶.

Самостійну домашню роботу студентів організовує викладач через систему завдань, виконання яких він має оцінювати, і ця оцінка повинна входити до семестрової оцінки студента. Завдання домашньої роботи залежно від її специфіки студенти можуть виконувати індивідуально або у групі з 2–5 осіб, при цьому види завдань для домашньої роботи студентів залежать від особливостей навчальної дисципліни приватноправового сегменту. Це можуть бути, наприклад, реферування наукових джерел, пошук наукової літератури за певною проблематикою, розв'язування правових задач і вирішення спірних ситуацій приватноправового характеру, написання есе, складання проєктів документів, зокрема цивільно-правових договорів і додатків до них, підготовка статуту юридичної особи, аналіз ситуаційних вправ і їх створення, опрацювання певної навчальної літератури, створення структурної (візуальної) схеми опрацьованого матеріалу. Варто зупинитися більш детально на особливостях проведення деяких із зазначених різновидів самостійних домашніх робіт.

Реферування наукової літератури, як і будь-який вид самостійної наукової роботи, має декілька обов'язкових етапів, зокрема:

1) вибір теми студентом, що відбувається самостійно та визначається тематикою рефератів, яка наводиться в кожному

³⁶ Чужикова В. Г. Методика викладання права : навчальний посібник. Київ : КНЕУ, 2009. 425 с. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/32619923.pdf>

навчально-методичному комплексі дисциплін, що передбачені для вивчення в закладі вищої освіти;

2) визначення мети, завдань і проблем, які розкривають сутність вибраної теми;

3) підбір літератури, складання бібліографічного списку основних джерел, який містить, як правило, до 15-20 джерел;

4) виконання виписок, створення конспектів із підібраних навчальних посібників і статей; при цьому особлива увага приділяється визначенням, класифікаціям, аналізу різних підходів у розкритті теми реферату;

5) складання плану основної частини реферату та написання самого реферату, його оформлення;

6) виступ студента з рефератом (наприклад, на семінарському занятті)³⁷.

Пошук наукової літератури за певною темою відбувається так: викладач готує теми за курсом або його частиною та подає їх студентам, які повинні в бібліотеці та в інтернеті підібрати відповідну літературу. Крім того, можна визначити певну кількість літературних джерел, які необхідно знайти, або провести змагання, хто знайде їх більше. Перший варіант доцільно використовувати, якщо студенти шукають літературу за індивідуально визначеними темами, а другий – коли подана одна тема для всіх студентів.

Для **розв'язування правових задач** викладач підбирає (розробляє) правові задачі за певним розділом курсу та пропонує студентам розв'язати їх у письмовому вигляді. Залежно від складності й обсягу роботи над конкретним завданням можна пропонувати одну чи декілька задач кожному студентові або групі студентів із 2-5 осіб. Під час оцінювання розв'язання студентом юридичних задач викладач повинен перевірити правильність визначення студентом виду правових відносин, яких

---

³⁷ Шкурдода Ю. О., Кравченко В. О. Реферат як форма організації самостійної роботи студентів. *Шляхи вдосконалення позааудиторної роботи студентів* : матеріали науково-методичної конференції, м. Суми, 28–29 квітня 2016 р. / за заг. ред. Л. В. Однодворець та І. М. Пазухи. Суми : СумДУ, 2016. С. 54–56. URL: <http://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/47562>

вони стосуються, рівень вивчення ним відповідної навчально-методичної літератури, а також нормативно-правових актів. Оцінці підлягають також повнота й обґрунтованість відповідей студента-правника на поставлені в задачі запитання. При цьому необхідно перевірити правильність не лише вказаних студентом можливих порушень норм чинного законодавства, а й визначених наслідків такого порушення та засобів захисту порушених прав. Крім того, перевіряється й нормативно-правова база, на яку посилається студент. Звітувати про розв'язання задач студенти можуть письмово або (що більш ефективно) на практичному занятті перед загальною групою студентів.

Ще одна форма виконання домашньої роботи – **написання есе**. Есе як вид письмової навчальної роботи є різновидом письмової самостійної роботи студента-правника. Це твір-міркування невеликого обсягу з вільною композицією, що виражає індивідуальні думки студента стосовно певного юридичного питання та об'єктивно не претендує на повноту й вичерпне трактування теми. Есе є домашньою творчою роботою щодо запропонованої викладачем теми або вибраної з переліку тем для самостійного опрацювання студентами та виконується як позааудиторна робота. Спрямованість есе полягає насамперед у вираженні студентом власної суб'єктивної оцінки предмета міркування, а також в активізації й розвитку нестандартного (творчого), оригінального висвітлення матеріалу. Зазвичай його основна характеристика – вільний стиль із можливими елементами імпровізації. При цьому важлива перевірка викладачем змісту есе з метою уникнення випадків плагіату (не зараховуються есе, які є плагіатом або передруком текстів із підручника чи інтернету).

Розв'язування проблемних ситуацій здійснюється за таким алгоритмом: викладач пропонує студентам проблемну ситуацію, у процесі аналізу якої вони повинні сформулювати юридичну проблему, перевести її в задачу та розв'язати із застосуванням відповідних положень нормативно-правових актів. При цьому організація зазначеного виду домашньої роботи схожа чи аналогічна розв'язуванню юридичних задач.

Відповідно до специфіки приватноправової навчальної дисципліни студенти також отримують практичне завдання зі **складання проєктів документів юридичного характеру**, виконують його та подають відповідний результат роботи на перевірку викладачеві. Важливість цієї форми домашньої роботи полягає в тому, що студенти юридичних закладів вищої освіти повинні чітко знати склад і призначення основних груп документів, уміти працювати з ними, складати та оформлювати їх. Результатом виконання практичних завдань зі складання проєктів документів юридичного характеру є набуття студентами-правниками необхідних компетентностей у сфері юридичного документознавства, зокрема вміння правильно обирати форму під час написання юридичних документів, грамотно розташовувати реквізити з дотриманням вимог державних стандартів і відомчих нормативно-правових актів, логічно викладати інформацію тощо.

Для **аналізу ситуаційних вправ** викладач розробляє (підбирає) ситуаційні вправи за певними розділом курсу дисципліни та пропонує студентам розв'язати їх у письмовому вигляді. Залежно від складності й обсягу роботи можна пропонувати аналіз ситуаційного завдання окремо кожному студентові або групі студентів із 2–5 осіб. Звітувати про аналіз ситуаційної вправи студенти можуть письмово або (що більш ефективно) на практичному занятті перед загальною групою студентів. Якщо обговорення аналізу ситуаційних вправ проводиться на практичному занятті перед загальною групою студентів, викладачеві доцільно організувати дискусію за результатами їх аналізу.

Робота зі **створення ситуаційних вправ** відбувається так: кожному студентові індивідуально або групі студентів із 2-5 осіб можна запропонувати розробити ситуаційні вправи з певної теми курсу приватноправової дисципліни. Така форма домашньої роботи активізує мисленеву діяльність студента, сприяє розвитку аналітичних здібностей та, безумовно, удосконалює навички роботи з нормативно-правовими актами,

що вважається основною передумовою успішності професійної діяльності юриста.

Виконання проаналізованих вище видів самостійних домашніх завдань, як правило, передбачається для студентів приватно-правових дисциплін денної форми навчання. Своєю чергою через специфіку навчання на заочній формі для студентів-правників, які її обирають, передбачене виконання ще й домашніх контрольних робіт, які проводяться на кожному курсі з першого по четвертий роки навчання. При цьому кількість контрольних робіт за кожний семестр визначається навчальним планом факультету. Зміст і тематика контрольних завдань базується на навчальному матеріалі, що запланований у навчальній програмі з дисципліни відповідно до року навчання та факультету.

Метою створення домашніх контрольних завдань є підсумковий контроль знань, умінь і навичок студентів-правників, що отримані впродовж навчального року. Їх виконання є головною умовою допуску до іспиту чи заліку з дисципліни. При цьому важливо зауважити, що метою виконання домашньої контрольної роботи є насамперед перевірка рівня підготовки студентів у процесі самостійного вивчення навчального матеріалу. Зміст кожної домашньої контрольної роботи має повністю відповідати робочій навчальній програмі з дисципліни.

Окремо доцільно зупинитися на особливостях контролю за виконанням студентами домашніх завдань у сучасних умовах пандемії, що зумовили об'єктивну потребу в запровадженні в закладах вищої освіти повністю дистанційного або змішаного навчання, коли звичні аудиторні заняття під керівництвом викладача перенеслися у віртуальну площину сучасних інформаційних технологій. Відповідно, виконання студентами домашньої роботи, а також її подальша перевірка викладачем набули певної специфіки.

Домашні роботи в дистанційному чи змішаному навчанні – це завдання, пов'язані з лекційним матеріалом, які індивідуально розроблені викладачами й ставляться студентам для обов'язко-

вого виконання із зазначенням дати виконання та надсилання викладачеві для перевірки й оцінювання. Такий тип оцінювання в дистанційному навчанні дає змогу студентам спостерігати за процесом власного розвитку, взаємодіяти з викладачем, підвищувати мотивацію та відповідати за свої результати.

Домашні роботи, завантажені до тієї чи іншої системи дистанційного навчання, оцінюються викладачем. При цьому варто наголосити на значній завантаженості викладача в умовах віддаленого навчання: роботу кожного студента необхідно переглянути, виправити помилки, актуалізувати неточності та, зрештою, оцінити. Оцінювання домашніх робіт є важливим, адже цей етап інформує студентів про їхню успішність. Водночас контроль за виконанням домашніх робіт студентів у дистанційній формі навчання та їх оцінювання має свою специфіку й залежить переважно від вказівок викладача. Так, обговорення результатів домашніх завдань може відбуватися за допомогою синхронних технологій дистанційного навчання, коли спілкування викладача та студента відбувається в режимі реального часу (контакт через засоби зв'язку). Це може бути відео-, аудіо-зв'язок, спілкування в чаті тощо. Безумовно, такий спосіб перевірки й оцінювання домашніх робіт має чимало переваг, адже під час синхронного спілкування викладач може перевірити рівень опанування студентом знань із тематики домашнього завдання, а також його розуміння матеріалу. Своєю чергою студент шляхом діалогу з викладачем має змогу усвідомити та проаналізувати допущені під час виконання домашнього завдання помилки. Крім того, перевірка та оцінювання домашніх робіт може відбуватися асинхронно, а саме за допомогою обміну електронними листами.

У контексті зазначеного важливо зауважити, що порівняльні дослідження свідчать про те, що дистанційне навчання може бути настільки ж ефективним, як і аудиторне навчання, якщо методи та технології відповідають завданням, є взаємодія студентів і вчасний зворотний зв'язок між викладачем та студентом. Успішні програми дистанційного навчання базуються на

послідовних і комплексних зусиллях студентів, викладачів та адміністрації навчального закладу.

Загалом варто зазначити, що виконання студентами-правниками самостійних домашніх завдань як теоретичного, так і практичного характеру позитивно впливає на формування й розвиток спеціальних (предметних) умінь і навичок. Найважливішими з них є такі:

- володіння юридичною термінологією та правильне її тлумачення;
- визначення найважливіших ознак і природи правових категорій;
- грамотне тлумачення положень нормативно-правових актів та коментування юридичних текстів;
- уміння застосовувати юридичні знання для аналізу конкретних життєвих ситуацій;
- уміння формулювати й обґрунтовувати власну позицію під час аналізу ситуації з позиції права;
- уміння складати проекти юридичних документів (розрахунки, цивільно-правові договори, довіреності тощо);
- уміння проектувати правомірну поведінку в юридично важливих ситуаціях.

Щодо питання аналізу особливостей підсумкового контролю знань студентів насамперед варто зазначити, що методи контролю й самоконтролю забезпечують перевірку рівня засвоєння знань, сформованості вмінь і навичок. Із цією метою використовують методи усного, письмового, текстового, графічного, програмованого контролю, практичної перевірки, самоконтролю, а також методи самооцінки.

Контроль навчальних досягнень студентів-правників є важливим показником кількісних і якісних параметрів технології навчання, дає змогу виявити ефективність навчального процесу. Тому досить важливим є розроблення таких методів контролю знань студентів, які забезпечуватимуть належне відображення ступеня засвоєння навчального контенту.

Під час оцінювання студентів важливим елементом є також встановлення зворотного зв'язку, тобто не просте підсумкове оцінювання, коли студент лише отримує оцінку, яка є показником його рівня знань, а оцінювання з наданням викладачем коментарів щодо проведеної роботи з вказівками стосовно того, що зроблено не досить добре та як можна усунути наявні недоліки. Такий підхід має назву формативного, або формувального, тобто такого, що сприяє розвитку студента й формуванню в нього заявлених в освітній програмі компетентностей³⁸.

Отже, можемо виділити такі основні завдання контролю знань студентів, які вивчають дисципліни приватноправового сегменту:

- виявлення обсягу та глибини отриманих знань;
- діагностику основних труднощів у процесі засвоєння необхідного навчального матеріалу;
- перевірку ефективності методів, прийомів і форм навчання;
- встановлення рівня знань, умінь і навичок студентів та рівня їхньої готовності до сприйняття нового матеріалу.

Варто зауважити, що на різних етапах навчального процесу застосовуються різні види контролю знань, умінь і навичок студентів у вивченні галузевих юридичних дисциплін, а саме міжсесійний (до якого належать попередній, поточний, рубіжний, тематичний види контролю) і підсумковий контроль.

Підсумковий (семестровий) контроль передбачає перевірку знань, умінь і навичок студентів за значно довший період навчання – семестр або рік після його закінчення. Його мета – встановити систему та структуру знань студентів. Підсумковий контроль враховує результати поточного й тематичного видів контролю. Особлива форма такого контролю – заліки та екзамени (іспити). Підсумковий контроль завершує процес навчання, ним

---

³⁸ Вступне слово до Проекту Тьюнінг – гармонізація освітніх структур у Європі. Внесок університетів у Болонський процес. URL: https://www.unideusto.org/tuningeu/images/stories/documents/General_Brochure_Ukrainian_version.pdf

охоплюється вже вивчена частина (розділ) навчальної дисципліни. Зауважимо, що основні засади проведення підсумкового контролю знань студентів були врегульовані Положенням про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах, затвердженим Наказом Міністерства освіти України від 2 червня 1993 р. № 161 (однак у 2014 р. цей документ втратив чинність). Так, у п. 3.12.2 зазначеного акта вказано, що семестровий контроль проводиться у формах семестрового екзамену, диференційованого заліку або заліку з конкретної навчальної дисципліни в обсязі навчального матеріалу, визначеного навчальною програмою, і в терміни, встановлені навчальним планом³⁹.

До підсумкового контролю належать семестрові, курсові й державні іспити, а також заліки. Основна мета іспитів – встановлення справжнього змісту знань студентів за обсягом, якістю, глибиною та вміннями застосовувати їх у практичній діяльності. Природно, що підсумковий контроль більшою мірою, ніж інші види контролю, здійснює контролюючу функцію, потребує систематизації й узагальнення знань та певною мірою реалізує навчальну, розвивальну й виховну функції контролю⁴⁰.

Отже, вважаємо за доцільне детальніше зупинитися на особливостях проведення заліків та іспитів як основних форм здійснення підсумкового контролю студента-правника.

Залік є однією з основних форм підсумкового контролю, що полягає в оцінюванні засвоєння студентами навчального матеріалу за результатами виконання ними всіх видів навчальних завдань на семінарських (практичних) заняттях, завдань самостійної роботи, модульних завдань та підсумкового залікового завдання⁴¹.

³⁹ Про затвердження Положення про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах : Наказ Міністерства освіти України від 2 червня 1993 р. № 161 / Міністерство освіти України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0173-93#Text>

⁴⁰ Головка Н. І. Методика викладання правознавства : навчальний посібник. Київ : ДП «Видавничий дім «Персонал», 2017. 202 с. С. 163.

⁴¹ Положення про оцінювання результатів навчання студентів і аспірантів / Київський національний торговельно-економічний університет. URL: <https://knute.edu.ua/file/MTEyNDI=/1925a24d04c95c5fc6eb34cc2ef49236.pdf>

Залік у студентів, які вивчають галузеві юридичні дисципліни, зазвичай проводиться на окремому занятті відповідно до розкладу після останнього семінарського заняття та модульного підсумкового контролю. Студент вважається допущеним до семестрового контролю з конкретної навчальної дисципліни (семестрового екзамену, диференційованого заліку або заліку), якщо він виконав усі види робіт, передбачені навчальним планом на семестр із цієї навчальної дисципліни. В іншому випадку викладач в екзаменаційно-заліковій відомості робить запис «не допущений». Недопущення студента до семестрового контролю з певної навчальної дисципліни не може бути причиною недопущення його до контролю з інших дисциплін.

Залік виставляється за результатами роботи студента в семестрі (за результатами виконання студентом семестрових індивідуальних завдань і контрольних робіт, виступів на семінарських заняттях та за оцінками поточного контролю), якщо він отримав рейтинг із дисципліни не менше 0,6 від максимально можливого значення (рейтингової шкали). У разі, якщо студент бажає поліпшити свою оцінку, він складає залік за всією програмою тієї чи іншої дисципліни. Якщо студент не отримав залік за рейтингом, залік виставляється за результатами виконання ним залікової контрольної роботи або підсумкової співбесіди.

Варто зазначити, що присутність усіх студентів на заліку є обов'язковою, у разі нез'явлення набрані бали за результатами підсумкового модульного контролю не виставляються. У відомості підсумкового контролю знань студентів викладач робить запис «не з'явився». При цьому важливо зауважити, що за наявності поважних причин (наприклад, хвороби, сімейних обставин тощо), які документально підтверджені, окремим студентам може бути встановлений індивідуальний графік складання екзаменів (заліків). Якщо цей індивідуальний графік не виконується, розглядається питання про надання студентові академічної відпустки або повторного курсу навчання.

Студент, який захворів під час сесії, зобов'язаний повідомити навчально-організаційному відділу про свою хворобу не пізніше,

ніж наступного дня після екзамену, та в тижневий строк після одужання подати до навчально-організаційного відділу медичну довідку встановленої форми.

З деяких предметів (наприклад, теоретичних курсів, виробничої практики) застосовується диференційований залік із виставленням оцінок. За лекційним курсом або з окремих його частин, які не супроводжуються практичними заняттями, викладач може проводити співбесіди або колоквиум, пропонувати усні чи письмові (за білетами) запитання. З великих за обсягом курсів перед заліком доцільно провести колоквиум.

Таким чином, своєчасне й кваліфіковане виконання студентом практичних занять, відсутність пропусків, дисциплінованість дають підставу поставити йому оцінку «зараховано» без додаткового опитування.

Іспити є підсумковим етапом вивчення всієї дисципліни або її частини. Вони мають на меті перевірку знань студентів із теорії та виявлення навичок застосування отриманих знань у вирішенні практичних завдань, а також навичок самостійної роботи з навчальною й науковою літературою. При цьому виділяють два основні види іспитів: семестрові та державні.

Семестровий іспит є формою підсумкового контролю засвоєння студентами теоретичного та практичного матеріалу з навчальної дисципліни за семестр, що проводиться як контрольний захід під час екзаменаційної сесії.

Державні іспити – заключна форма контролю, спрямована на комплексну перевірку підготовки майбутнього юриста до роботи, визначення ступеня оволодіння знаннями, уміннями й навичками відповідно до характеру обраної професійної діяльності.

Основна мета іспитів – встановлення дійсного змісту знань студентів, які вивчають галузеві юридичні дисципліни, за обсягом, якістю, глибиною та вміннями застосовувати їх у практичній діяльності. Іспит дає можливість кожному студентові за порівняно короткий проміжок часу осмислити весь пройдений навчальний курс загалом, сконцентрувати увагу на його вуз-

лових моментах, закріпити в пам'яті його основний зміст. При цьому важливо зауважити, що перед іспитами обов'язково проводяться консультації, на яких обговорюються всі питання, що виникають у студентів під час підготовки до екзамену.

Іспити складаються, як правило, за білетами, затвердженими кафедрою. Деякі викладачі практикують іспити за білетами у вигляді вільної бесіди, запитання ж білета є стрижнем бесіди, а оцінка оголошується як її підсумок. Цікавий факт: іноді викладачі проводять іспити без білетів – так звані іспити з відкритим підручником, що розраховані на перевірку вміння швидко знайти необхідну інформацію, користуватися навчальними посібниками та додатковою літературою. Можлива також бесіда іншого характеру, коли екзаменатор ставить перед собою більш просте завдання – з'ясувати, чи засвоєні студентом основні ідеї курсу, чи знає він визначення, чи правильно формулює основні поняття, чи розуміє їх зміст.

Основний тип іспиту – за екзаменаційними білетами – є загальновідомим і найбільш поширеним. У цьому разі особливої уваги потребує складання іспитових білетів. Рівномірний розподіл матеріалу в білетах, різноманітність запитань, повнота охоплення прочитаного курсу дисципліни, вдалий підбір завдань – усе це значною мірою полегшує перебіг іспиту та сприяє об'єктивності оцінювання. Структура екзаменаційних білетів із дисципліни та критерії оцінювання екзаменаційних завдань визначаються в робочій програмі курсу та доводяться до відома студентів викладачем, який викладає цю дисципліну.

Присутність студентів на екзамені обов'язкова. Студенти, які за результатами підсумкового семестрового контролю отримали незадовільну оцінку з дисципліни або не з'явилися на підсумковий контрольний захід, вважаються такими, що мають академічну заборгованість.

За будь-якої форми проведення іспиту (без білетів чи з білетами) екзаменатору, який веде бесіду зі студентом, необхідно керуватися деякими правилами, порушення яких може призвести до небажаних наслідків, зокрема такими:

1) не можна допускати, щоб запитання до студента, який екзаменується, ставилися одне за одним. Це позбавляє студента можливості зосередитися, а іноді й можливості міркувати;

2) не можна надто відверто висловлювати своє обурення з приводу неправильної відповіді. Це може передчасно збентежити студента, що значно знизить якість відповідей на наступні запитання;

3) не можна виявляти перед студентом свої вагання з приводу оцінки за його відповідь і змінювати вже прийняте рішення.

Потрібно заздалегідь психологічно готувати студентів до екзаменів, інформувати їх щодо необхідності мобілізувати всі свої внутрішні сили, узяти себе в руки та змусити свій мозок працювати інтенсивно. Необхідно мотивувати поставлену оцінку, щоб студент був переконаний у її справедливості та йшов з іспиту без образи на екзаменатора⁴².

Окрему увагу варто присвятити аналізу особливостей проведення підсумкового контролю знань у формі іспитів та заліків у період дистанційного навчання. З метою забезпечення методичної підтримки закладів фахової передвищої та вищої освіти з питань організації оцінювання результатів навчання студентів із застосуванням інтернет-технологій, засобів телефонного зв'язку в дистанційному режимі Міністерством освіти і науки України 14 травня 2020 р. було видано лист «Щодо організації поточного, семестрового контролю знань та атестації здобувачів освіти із застосуванням дистанційних технологій» за № 1/9–249⁴³. Відповідно до положень цього документа дистанційна комунікація учасників освітнього процесу, у тому числі під час здійснення підсумкового контролю знань, може здійснюватися через засоби

---

⁴² Головка Н. І. Методика викладання правознавства : навчальний посібник. Київ : ДП «Видавничий дім «Персонал», 2017. 202 с. С. 167–168.

⁴³ Щодо організації поточного, семестрового контролю знань та атестації здобувачів освіти із застосуванням дистанційних технологій : Лист Міністерства освіти і науки України від 14 травня 2020 р. № 1/9–249 / Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/shodo-organizaciyi-potochnogo-semestrovogo-kontrolyu-ta-atestaciyi-zdobuvachiv-osviti-iz-zastosuvannyam-distancijnih-tehnologij>

комунікації, вбудовані до системи управління навчанням (LMS), електронну пошту, месенджери (Viber, Telegram тощо), відеоконференції (MS Teams, ZOOM, Google Meet, Skype тощо), форуми, чати тощо. Рекомендоване використання закладом освіти єдиної LMS (Learning Management System) та єдиного інструменту комунікацій, закріпленого нормативними документами закладу.

Пункт 3 зазначеного листа присвячено рекомендаціям щодо проведення семестрового контролю результатів навчання здобувачів освіти. Так, семестровий контроль знань студентів може здійснюватися в дистанційній формі засобами LMS або інших інструментів синхронної чи асинхронної комунікації, зокрема й систем проведення відеоконференцій. Обсяг матеріалу дисципліни, що вивчається та виносить на підсумковий контроль, може бути скорочено за рахунок менш важливих, на думку викладача, питань програми навчальної дисципліни.

У разі, якщо заходи поточного контролю дають змогу однозначно визначити рівень набуття студентом передбачених програмою навчальної дисципліни знань, умінь і навичок, допускається виставлення підсумкової оцінки за екзамен (залік) шляхом пропорційного перерахунку семестрових оцінок у підсумкову оцінку.

Під час проведення семестрового контролю у формі екзамену за затвердженим розкладом екзаменаційної сесії необхідно забезпечити ідентифікацію особи здобувачів освіти (важливо для завдань, які виконуються в усній формі).

На екзамен можуть бути винесені тестові запитання, типові й комплексні задачі, а також завдання, що потребують творчої відповіді, уміння синтезувати отримані знання й застосувати їх у вирішенні практичних завдань. Варто приділити увагу належній якості підготовки письмових завдань, щоб вони вимагали демонстрації студентами творчих навичок і передбачених програмою дисципліни результатів навчання, тобто не могли бути успішно виконані шляхом копіювання відповідей з інших джерел.

Передекзаменаційна консультація може проводитися засобами аудіо- чи відеоконференцій за затвердженим розкладом. Під час проведення передекзаменаційної консультації рекомендується здійснити попередню перевірку технічних параметрів налаштування зв'язку зі здобувачами освіти, усунути виявлені проблеми.

Конкретний спосіб та етапи проведення екзамену визначаються з урахуванням технічних і комунікативних можливостей учасників освітнього процесу. Здобувачі освіти повинні мати надійний інтернет-зв'язок, у разі проведення іспиту в усній формі – телефон або комп'ютер із мікрофоном, а також можливість встановити на комп'ютер необхідне програмне забезпечення тощо.

Екзаменаційне завдання може складатися з таких форм контролю:

- випадковим чином згенерованого засобами LMS або іншого ресурсу набору практичних ситуацій (стереотипних, діагностичних та евристичних завдань), які передбачають вирішення типових професійних завдань фахівця на робочому місці та дають змогу діагностувати рівень теоретичної і практичної підготовки здобувача освіти та рівень його компетентності з навчальної дисципліни;
- тестових запитань з активованою опцією автоматичного вибору випадкових тестових запитань із бази тестів для кожного здобувача освіти, а також із перемішуванням запропонованих варіантів відповіді (такі опції наявні в більшості LMS, спеціалізованих сервісів з онлайн-тестування, наприклад Moodle, Classmarker тощо);
- творчих завдань та експериментальних ситуацій, розв'язання яких потребує від здобувача освіти комплексних знань із дисципліни;
- інших завдань, які можуть продемонструвати рівень отриманих результатів навчання, на перевірку яких спрямований екзамен.

За наявності технічної можливості у вибраній дистанційній платформі організації екзамену можна надати здобувачам освіти право розпочати складання екзамену у вибраний ними час у певному проміжку (наприклад, між 10 та 11 годиною). Максимальна тривалість складання екзамену від моменту його початку здобувачем освіти повинна бути однаковою для всіх студентів. Якщо екзаменаційне завдання містить творчі запитання чи кейси, максимальна тривалість екзамену може бути збільшена.

У разі виникнення під час складання екзамену обставин непереборної сили здобувач освіти повинен негайно повідомити екзаменатора або іншу відповідальну особу про ці обставини за допомогою визначеного каналу зв'язку (телефон, месенджер тощо) з обов'язковою фото- чи відеофіксацією стану виконання завдань та об'єктивних факторів, що перешкоджають його завершенню. За цих обставин можливість і час перескладання екзамену визначається екзаменатором та деканатом в індивідуальному порядку.

Здобувачі освіти, які допущені до складання екзамену, проте з об'єктивних причин не можуть взяти в ньому участь із використанням визначених закладом освіти технічних засобів, повинні надати деканату та екзаменаторові підтверджуючі матеріали до початку екзамену. У такому випадку екзаменаційною комісією має бути вибраний альтернативний варіант складання екзамену, який забезпечуватиме ідентифікацію особи здобувача освіти, дотримання академічної доброчесності та можливість перевірки результатів навчання здобувача освіти. Одним із таких варіантів може бути написання здобувачем освіти екзаменаційного завдання від руки, його фотографування (сканування) та надсилання екзаменаторові (екзаменаційній комісії) засобами електронного зв'язку.

Таким чином, Міністерством освіти і науки України розроблено досить детальні рекомендації щодо організації та проведення підсумкового контролю знань студентів в умовах дистанційного навчання. При цьому варто окремо зупинитися на

тестуванні як чи не найголовнішому методі проведення підсумкового контролю знань студентів, який набув значної популярності саме в період запровадження дистанційного та змішаного навчання, і проаналізувати його основні переваги й недоліки.

Безперечною перевагою тестування є його об'єктивність. Тестування забезпечує найбільш справедливий підхід до оцінювання студентів, коли всі вони ставляться в рівні умови та повністю виключається суб'єктивізм під час їх оцінювання. Контроль знань за допомогою тестування може бути проведений у найкоротші строки, і на перевірку тестів витрачається незначний час завдяки наявності ключів. Також до переваг тестування варто віднести так звану об'ємність: тестовими завданнями можна охопити більшу частину матеріалу, ніж за письмового чи усного контролю. Тести також фіксують допущені студентами помилки та дають змогу студенту навіть самотійно виявити прогалини в набутих ним знаннях. Тому тести ефективно використовувати і як форму самоконтролю.

Що ж до недоліків тестування, то до них варто віднести насамперед відсутність можливості проявити творчі здібності та нестандартний підхід до вирішення проблеми. Не виявляють тести й можливість самотійно та грамотно формулювати свої думки, відстоювати власну позицію, що також важливо для юриста. Крім того, тести потребують спрямування зусиль на забезпечення конфіденційності тестових завдань та усунення елемента випадковості. Отже, для того щоб тестування могло ефективно застосовуватися для оцінювання й контролю знань студентів, необхідно ретельно підходити до розроблення тестових завдань.

Варто враховувати, що тести можуть бути різних видів, тому під час проведення тестування бажано забезпечувати комбінацію тестових завдань різних видів. Так, виділяють тести закритої форми (коли дається перелік варіантів відповідей) і тести відкритої форми (які припускають самотійну відповідь на поставлене запитання). Зауважимо, що в закритих формах тестових завдань необхідне наведення відповідей у кількості, достатній

для виключення випадковості вибору. Серед закритих форм тестування розрізняють тест-альтернативу та тест-відповідність.

Тест-альтернатива вимагає вибору однієї з двох запропонованих відповідей. Недолік цього виду тесту полягає в тому, що він не дає змоги вільно конструювати, формулювати відповідь. Однак його перевагою є те, що він допомагає швидше орієнтуватися в матеріалі, знаходити спільне й відмінне в явищах, легше класифікувати конкретні явища за певними видами.

Тест-відповідність, як правило, складається з двох частин, між якими необхідно встановити відповідність. Перевага тестів-відповідностей полягає в компактній формі завдання, завдяки якій упродовж короткого часу вдається перевірити засвоєння великого обсягу навчального матеріалу. Недоліком цього виду тесту є обмеженість безпосередньої мети контролю та ускладнення під час добору матеріалу⁴⁴.

Підсумовуючи все вищевикладене, можемо наголосити на тому, що в сучасних умовах пандемії особливості контролю за підготовкою студентів зумовили об'єктивну потребу в запровадженні в закладах освіти повністю дистанційного або змішаного навчання, коли звичні аудиторні заняття під керівництвом викладача перенеслися у віртуальну площину сучасних інформаційних технологій. Відповідно, як виконання студентами домашньої роботи, так і її подальша перевірка викладачем також набули певної специфіки з огляду на дистанційну форму навчання.

1.4. Організація та методичне забезпечення самостійної роботи студентів

Підвищення вимог до якості професійних умінь і навичок спеціаліста-правника спонукає до вдосконалення форм та

---

⁴⁴ Некіт К. Г. До питання про методи контролю навчальних досягнень студентів. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/8144/seminar%2019-22.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

методів навчання, які дадуть можливість насамперед перенести акценти на підготовку спеціаліста у сфері юриспруденції як висококваліфікованого правника, що здатний фахово вирішувати поставлені перед ним завдання та має системні знання, достатні навички практичної підготовки в цій сфері.

Організація та методичне забезпечення самостійної роботи студентів наразі є одним із важливих компонентів освітнього процесу, що передбачає інтеграцію різних видів колективної чи індивідуальної навчальної діяльності, яка здійснюється на аудиторних і позааудиторних заняттях за участю викладача чи без його участі, а також під його керівництвом.

Самостійна робота студентів у своїй основі містить принцип розвиваючого навчання як без участі викладача, так і під його безпосереднім керівництвом. Під час самостійної роботи студентів реалізується основна функція навчального процесу – одержання студентом максимального обсягу знань, їх закріплення та перетворення на вміння й навички. Завдяки самостійній роботі студенти розвивають такі здатності:

- усвідомлено проявляти мотивацію і цілеспрямованість у набутті знань;
- виховувати в собі самоорганізованість, самоконтроль та інші особисті якості;
- заповнювати «інформаційний вакуум» необхідними науковими знаннями;
- позбавлятися від так званого явища вторинної неграмотності (зокрема, невміння осмислено читати, аналізувати отриману інформацію, робити власні висновки);
- формувати професійну компетентність;
- набувати навичок самостійної роботи для майбутньої професійної діяльності;
- брати на себе відповідальність, самостійно вирішувати проблеми, знаходити конструктивні рішення та вихід із кризових ситуацій.

Належна організація й методичне забезпечення самостійної роботи студентів дасть їм змогу сформувати як загальні, так

і інтегральні компетенції, різновидом яких є здатність до абстрактного мислення, аналізу, синтезу, генерування нових ідей тощо, а також здатність використовувати наукові теорії та концепції, набуті практичні знання під час проведення наукових досліджень.

Під час навчання студент має бути налаштований на ефективний процес пізнання, відчувати особисту зацікавленість у ньому, розуміти, для чого він виконує ці завдання. Як відомо, навчальна діяльність не може принести позитивний результат без спонукання до навчальної мотивації. Механізмом формування навчальної мотивації є вироблення єдиної структури мети навчальної діяльності. Отже, важливу роль відіграє вчасне й систематичне формулювання викладачем мети навчання, яку студенти повинні сприйняти та на досягнення якої спрямувати свою діяльність. На цьому етапі важлива правильна організація педагогічної взаємодії викладача та студента.

У психології вищої школи вчені виділяють такі принципи організації взаємодії, як принципи діалогізації, проблематизації, персоналізації, індивідуалізації й диференціації.

Згідно з *принципом діалогізації* заняття (як практичне, так і лекційне) не повинне перетворюватися на просте повідомлення знань (читання матеріалу). Його необхідно будувати як обговорення різних поглядів, спільний пошук істини, тобто у формі діалогу, а не монологу викладача. У такому процесі творчого обговорення теоретичних і практичних аспектів правової проблеми у студентів формуватимуться (актуалізуватимуться) пізнавальні, професійні та соціальні мотиви.

Принцип проблематизації дає можливість сформувати навички щодо систематичного створення проблемних ситуацій, умов для їх самостійного вирішення та постановки студентами пізнавальних завдань.

Принцип персоналізації дає змогу сформувати навички особистого спілкування викладача зі студентом, що відбувається в умовах партнерства.

Принцип індивідуалізації та диференціації навчання дає змогу враховувати індивідуальні особливості й інтереси студентів, створювати максимально сприятливі умови для розвитку їхніх здібностей⁴⁵.

Таким чином, мотивація до навчання – це одна з головних умов реалізації навчально-виховного процесу, яка сприяє розвитку інтелекту й мислення, аналізу щодо самостійного прийняття рішень, а також є рушійною силою процесу вдосконалення особистості у студентів-правників. Саме мотивація до навчання дає змогу студентам якісно виконувати самостійну роботу.

Самостійна робота – це основа здобуття вищої освіти та невід’ємна складова частина процесу підготовки фахівців. На думку В. І. Загвязинського, самостійна робота формує готовність до самоосвіти, створює основу для неперервного навчання, можливість постійно підвищувати свою кваліфікацію (а якщо потрібно, то й перевчитися), бути свідомим та активним громадянином⁴⁶.

Відомо, що процес ґрунтовного, довготривалого і якісного здобуття та структурування знань відбувається в результаті самостійної роботи студентів. Саме тому співвідношення аудиторних годин та годин, що виділяються на самостійну роботу, у вищих навчальних закладах Європи й Америки становить 1:2 (у деяких навчальних закладах Фінляндії навіть 1:3, натомість в українській вищій освіті рідко трапляється навіть співвідношення 1:1). У зв’язку із цим змінюється й роль викладача в підготовці висококваліфікованих фахівців, що передбачає творчий підхід в організації навчального процесу з використанням інноваційних методів навчання та контролю знань. Це вимагає підвищення рівня кваліфікації викладацького складу,

⁴⁵ Возрастная и педагогическая психология : учебное пособие для студентов педагогических институтов / под ред. А. В. Петровского. Москва : Просвещение, 1973. 288 с.

⁴⁶ Загвязинский В. И., Атаханов Р. Методология и методы психолого-педагогического исследования : учебное пособие для студентов высших педагогических учебных заведений. Москва : Академия, 2007. 208 с.

адже викладач переходить від статусу лектора до статусу наукового керівника (консультанта).

Самостійна робота студента поєднує в собі індивідуальну аудиторну й позааудиторну діяльність з освоєння та практичного застосування знань, компетенцій, здібностей і вмінь. Організація самостійної роботи студентів здійснюється, як правило, на базі навчальної та методичної літератури, рекомендованої програмою курсу та викладачем, з обов'язковим контролем якості навчання кваліфікованими фахівцями, екзаменаторами та експертами. Метою самостійної роботи студентів є засвоєння певного обсягу знань і набуття навичок. Самостійна робота студентів-правників може бути як організована викладачем, так і самостійна робота без контролю з боку викладача, коли він є лише консультантом щодо самоосвіти.

До видів самостійної роботи студентів відносять як аудиторну, так і позааудиторну форму навчання. Перший вид передбачає вирішення завдань відповідно до теми заняття, індивідуальні тести, опитування тощо. До другого виду відносять написання рефератів, доповідей, есе, виступи на конференціях, конкурсах студентських робіт тощо.

Самостійна робота студентів пов'язана з різним рівнем знань, умінь і навичок пошуку інформації, роботи з інтернет-виданнями тощо. На жаль, виконання наукових проектів, написання правових есе здебільшого містить формальні ознаки, а рівень відповідальності у ставленні студентів до таких завдань не відповідає сподіванням викладачів.

Ефективність самостійної роботи студентів багато в чому залежить від того, наскільки вона є самостійною та яким чином викладач її контролює. Системність самостійної роботи студентів та здійснюваного за нею контролю залежить від її планування й організації безпосередньо викладачем. Отже, основний зміст самостійної роботи студентів, її методи й форми, строки виконання завдання, їх послідовність визначаються викладачем у межах навчальної дисципліни. Основний зміст самостійної роботи студентів залежить від її планування та організації викладачем, а також від здійснюваного системного контролю.

Для успішної самостійної роботи студентів необхідно акцентувати увагу на постановці пізнавальних завдань, алгоритмах і способах їх виконання, формах контролю, визначенні видів консультаційної допомоги тощо. Організація самостійної роботи студентів повинна поєднуватися з усіма навчальними методами та разом із ними становити єдину систему засобів у засвоєнні знань і виробленні навичок.

З-поміж усіх найбільш корисних навичок для студентів під час самостійного вирішення завдань або написання есе розглядаємо роботу у групах. Як правило, у такій групі беруть участь 2–3 особи, які вирішують типові чи комплексні завдання; водночас їм може надаватися можливість перевірити невеликі завдання інших осіб (учасників групи) або написати рецензію на їхні доповіді. Групова робота студентів завдяки взаємному контролю сприяє підвищенню рівня мотивації, розвитку пізнавальної діяльності, зацікавленості у виконанні спільної роботи. Наведені форми доаудиторної самостійної роботи студентів є найбільш значущими та досить ефективними для них. Такий спосіб самостійної роботи студентів найбільш ефективний під час підготовки до виступу на наукових конференціях, круглих столах тощо.

Окрім наведеного, дедалі більшої популярності в сучасному навчанні набувають навчальні канали на платформі YouTube. Однак чи можна вважати їх серйозною науковою платформою у здобутті вищої освіти? Напевно, ні. На нашу думку, такі навчальні платформи – це гарна підмога для розширення кола студентів, однак жодним чином не готовий освітній продукт.

Навчання практичної діяльності є досить широким завданням. Воно практично не виконується. Майже неможливо ствердно відповісти на запитання про те, чи мають випускники закладів вищої освіти практичне розуміння та навички щодо професійної етики чи юридичної відповідальності. Не можна з'ясувати, чи навчили їх правильно викладати свою думку письмово, виступати публічно тощо. При цьому наведені навички

відіграють дуже важливу роль у юридичній професії, а тому їх формування належить до завдань самостійної роботи студентів.

Самостійна робота студентів становить від 15 % до 55 % навчального програмного матеріалу, вона дає можливість накопичувати знання завдяки власній діяльності студента. Самостійна робота студентів передбачає інтеграцію різних видів індивідуальної та колективної навчальної діяльності, яка може здійснюватися під час як аудиторних, так і позааудиторних занять, за участю викладача чи за його безпосереднього керівництва. Самостійна робота студентів здебільшого домінує серед інших видів їхньої навчальної діяльності та насамперед слугує гарним підґрунтям для їхньої практичної підготовки.

Крім практичної важливості, самостійна робота студентів має також виховне значення, адже формує в них самостійність не лише як сукупність певних умінь і навичок, а й як рису характеру особистості. Як відомо, завдання правової освіти, а отже, і закладів вищої освіти полягає не лише в тому, щоб дати молодим спеціалістам знання, а й у тому, щоб виховати, сформувані потребу в них, зокрема й потребу до постійного оновлення знань.

У процесі аналізу самостійної роботи студентів звертаємо увагу також на кваліфікаційний критерій. Зокрема, самостійну роботу студентів поділяють за такими критеріями:

1) за способом здійснення керівництва та контролю за якістю знань:

- а) аудиторна (позааудиторна);
- б) колективна робота під контролем викладача;
- в) індивідуальні заняття з викладачем;

2) за рівнем обов'язковості:

а) обов'язкова робота, що визначена навчальним планом і робочою програмою (підготовка до лекцій, практичних робіт, переддипломної практики, підготовка й написання курсових робіт тощо);

б) рекомендована (участь у роботі юридичної клініки, наукових гуртків, підготовка наукових тез, статей, доповідей на конференціях тощо);

в) ініційована (участь у різноманітних конкурсах, грантах тощо).

На думку Т. М. Пащенко, самотійну роботу студентів доцільно поділяти за рівнем прояву творчості на такі типи:

- репродуктивну, що здійснюється за певним зразком (розв’язування типових задач, заповнення таблиць, моделювання схем, виконання тренувальних завдань, що вимагають осмислення, запам’ятовування та простого відтворення раніше отриманих знань);
- реконструктивну, яка передбачає слухання й доповнення лекцій викладача, складання планів, конспектів, тез тощо;
- евристичну, спрямовану на вирішення проблемних завдань, отримання нової інформації, її структурування (складання опорних конспектів, схем-конспектів, анотацій, побудова технологічних карт, розв’язання творчих завдань);
- дослідницьку, яка орієнтована на проведення наукових досліджень (експериментування, проектування приладів, макетів, теоретичні дослідження тощо)⁴⁷.

Організація самотійної роботи студентів складається з двох головних аспектів: розроблення методів організації контролю за самотійною роботою студентів та навчально-методичного забезпечення самотійної роботи. Своєю чергою до контролю самотійної роботи студентів варто відносити заслуховування рефератів, перевірку розв’язаних задач, відповідей на контрольні чи тестові запитання, перевірку виконаних індивідуальних завдань, роботу з навчальною і науковою літературою тощо. Розглянемо види самотійної роботи студентів більш детально.

Як відомо, у навчальному й науковому процесі домінуюче місце посідає **робота студентів із науковою, довідковою та навчальною літературою**. Наукові статті, монографії, закони України, акти Президента України та Кабінету Міністрів України, рішення Верховного Суду тощо є джерелом отримання

---

⁴⁷ Пащенко Т. М. Проблеми організації самотійної роботи студентів. Проблеми освіти : науково-методичний збірник / за ред. В. Г. Кременя. Київ : Науково-методичний центр вищої освіти, 2003. Вип. 31. С. 309–316.

професійних знань, сприяють розвитку пріоритетних навичок у студентів-правників. Уміння користуватися цими джерелами сприяє якісному написанню письмових робіт, зокрема рефератів, курсових, магістерських робіт тощо.

З-поміж усіх видів самостійної роботи студентів найпоширенішим є **написання рефератів**. Реферат (з лат. *referre* – доповідати) – це вид письмової роботи науково-дослідного характеру, у якій досить стисло, оглядово викладається сутність певного наукового питання. За умови доступу до мережі Інтернет та, відповідно, безмежних інформаційних можливостей студентів сьогодні необхідно максимально вузько формувати теми рефератів. Під час їх перевірки варто звертати особливу увагу на якість написання та повне розкриття теми дослідження. Адже відомо, що студенти для швидкого вирішення цього завдання зазвичай звертаються до інтернет-ресурсів, знаходять відповідну тематику, завантажують реферат і з відчуттям виконаного обов'язку віддають його викладачеві. У більшості випадків такі роботи мають низьку якість, містять багато стилістичних, логічних і граматичних помилок, викривлюють прізвища вчених і їхні цитати, не оформлені за належною структурою та не відповідають технічним вимогам тощо. З огляду на це вважаємо, що і викладач, і студент повинні відповідально ставитися до виконання цього завдання та його перевірки.

Формальне подання реферату без подальшого висвітлення його змісту не може вважатися повноцінною самостійною роботою, не дає права студенту претендувати на високу оцінку та не призводить до позитивних навчальних результатів.

Ще одним не менш цікавим видом самостійної роботи студентів є **наукова доповідь**. Це коротке (на 5–10 хвилин) повідомлення, яке узагальнює наукову інформацію, досягнення, відкриття та результати наукових досліджень. Наукова доповідь може бути доповненням до головних питань навчального курсу та практикується під час семінарського заняття, на конференціях, симпозіумах, круглих столах тощо.

Для виконання цього завдання студентам необхідно провести кропітку, інколи навіть багатогодинну роботу, пов'язану зі збиранням інформації, написанням тексту, підготовкою до виступу, оформленням матеріалу відповідно до вимог тощо. Для найкращого розуміння та сприйняття матеріалу пропонується формувати доповідь за такою структурою: 1) вступ, у якому аналізується конкретна проблема, що стала причиною підготовки доповіді; 2) основна частина, у якій оприлюднюється авторська ідея вирішення проблеми, перебіг чи результати наукового дослідження тощо; 3) підсумок, у якому робиться висновок, надаються рекомендації, визначаються перспективи подальшого вивчення проблеми.

Пророблена студентами робота з підготовки наукової доповіді сформує в майбутніх фахівців відповідні навички й уміння щодо вивчення, збирання та аналізу наукового матеріалу, необхідної інформації. Виголошуючи доповідь публічно, студент не лише формує в собі навички публічних виступів, які надважливі для юриста, а й дає можливість для її публічного обговорення (дискусії).

Дискусія (від лат. *discussio* – дослідження, розбір) є видом самостійної роботи студентів, під час якої відбувається колективне обговорення певного питання чи проблеми, а її мета – знайти правильний розв'язок порушеного питання через висловлення власних міркувань та зіставлення поглядів опонентів на проблему⁴⁸. Під час наукової дискусії студенти озвучують протилежні думки, виявляють різні позиції, емоційно-інтелектуальний стимул зумовлює активне мислення, а отже, стимулює формування відповідних професійних навичок.

Ще один ефективний елемент самостійної роботи студентів – **написання есе**. Есе (від фр. *essai* – спроба, нарис) – спроба самостійного аналізу, обґрунтування теоретичної гіпотези. В освітньому просторі побутує думка, що сучасний вимір суспільних

⁴⁸ Дискусія. Вікіпедія : вільна енциклопедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B8%D1%81%D0%BA%D1%83%D1%81%D1%96%D1%8F>.

проблем і їх розуміння, постійні соціально-економічні зміни, причини та тенденції правових явищ потребують застосування студентами не стільки дослідницького підходу, скільки компетентного аналізу, доцільного визначення проблеми, уміння професійно сформулювати альтернативу, гіпотезу, а також довести спроможність чи неспроможність її практичного існування.

Написання есе та підготовка до цього відкривають студентам доступ до самоосвіти, нетрадиційного накопичення знань, зокрема, завдяки мережі Інтернет, розширюють можливості для творчості, неординарного підходу до вирішення правових колізій і завдань тощо. Есе дає змогу розкрити індивідуальні враження студентів та не претендує на вичерпне трактування. Як твір-міркування невеликого розміру, есе виражає індивідуальні думки стосовно конкретного питання чи проблеми, а тому свіdomo не претендує на вичерпне трактування теми. В есе застосовують вільний стиль написання з можливими елементами імпровізації, інакше кажучи, це авторська демонстрація позиції шляхом письмового вираження думок. Есе є ближчим до репліки, що адресується до читача «підготовленого», обізнаного з тематикою есе. Така «адресність» дає можливість зосередити увагу читача на розкритті нового змісту, а не нагромаджувати письмово відомі за темою деталі справи.

Перед виконанням цього виду самостійної роботи студентам необхідно насамперед уважно прочитати запропоновану тему есе, продумати доречні приклади, за бажання дібрати певні цитати, які органічно доповнять та проілюструють їхню позицію, а також навести статистичні дані та проаналізувати їх. При цьому важливо звернути увагу на те, чи збережено логічну структуру есе, а також чи відповідають аргументи зазначеним тезам.

Головна мета есе – передача студентом власного бачення проблеми, питання, теми на підставі опрацьованого матеріалу й аргументів тощо. Метою есе, на відміну від інших методів контролю та перевірки знань, є діагностика продуктивного,

творчого складника пізнавальної діяльності студента, який здійснює аналіз інформації, порівняння фактів, підходів та альтернатив, надає особисту оцінку та формулює висновки. Застосування есе в самостійній роботі студентів сприяє більш чіткому формулюванню думок, допомагає розташувати їх у логічній послідовності, сприяє розвитку вільного володіння мовою термінів і понять, розкриває глибину навчального матеріалу.

Під час оцінювання есе в центрі уваги викладача має перебувати насамперед здібність студента критично й незалежно оцінювати наявні дані, позиції, аргументи; здатність розуміти, оцінювати та встановлювати зв'язки між ключовими моментами проблем і запитань; уміння диференціювати протилежні підходи до моделі, застосовувати їх до емпіричного матеріалу або дискусії з принципових питань. Відсутність чітких відповідей, чіткої організації плану, структури есе, аргументації доказів і висновків, надмірне чи поверхнєве оперування даними, проста констатація фактів замість їх узагальнення, виклад думок інших з одночасним «замовчуванням» власної позиції, надмірні повтори негативно впливають на оцінювання есе.

Отже, ретельно пророблена методична робота викладача під час складання студентами есе дасть змогу перевести будь-якого студента з категорії пасивних споживачів знань у когорту фахівців, здатних сформулювати правову проблему, проаналізувати шляхи її вирішення та знайти оптимальний результат.

Підсумовуючи зазначене, можемо констатувати, що раціональна організація методичного забезпечення самостійної роботи студентів не лише сприятиме якісному засвоєнню навчального матеріалу, а й закладе основи подальшої самоосвіти та самовдосконалення. Правильно сформована дидактична мета самостійної роботи студентів здатна забезпечити цілеспрямоване вивчення матеріалу, що зумовить розвиток творчого мислення з урахуванням індивідуальних можливостей особистості.

1.5. Формування у студентів навичок юридичного письма, усного й письмового консультування, а також підготовки висновків із питань правозастосування

Увага до підготовки юридичних документів як однієї з професійних компетентностей, якими має вільно володіти випускник юридичного факультету чи інституту закладу вищої освіти, не є випадковою. Незважаючи на специфіку обраної юридичної професії (адвоката, судді, працівника правоохоронних органів, нотаріуса або юрисконсульта), кожен юрист зобов'язаний уміти правильно письмово формулювати свої думки, оскільки документи, як відомо, дуже часто «живуть власним життям», інколи навіть без обмеження строку їх зберігання в архівах.

У чому полягає сутність оволодіння навичками юридичного письма? Вочевидь, це можна сформулювати так: *як правильно організувати свої думки (міркування, сумніви) та викласти їх у такий спосіб, щоб клієнт / суддя / адвокат партнерів чи опонентів міг швидко й легко їх зрозуміти?*

Усім добре відомі загальноприйняті вимоги до підготовки ділових паперів, як-от:

- текст має бути структурованим;
- кожен абзац повинен присвячуватися окремій думці, бути пронумерованим (що, зокрема, ми можемо спостерігати тепер не лише в рішеннях іноземних судів чи арбітражів, а й у рішеннях національних судів усіх ланок);
- речення мають розпочинатися з ключових фраз;
- слова повинні нести смислове навантаження та бути правильно підібрані.

Чи є у юридичного письма своя специфіка? Звісно, воно навіть відрізняється від так званого ділового листування, хоча вони й мають певні спільні ознаки.

За радянських часів традиційна юридична освіта не включала механізми формування навичок юридичного письма.

Юридична література, присвячена культурі мовлення, включала лише окремі твори, присвячені ораторській майстерності адвоката в суді. З-поміж таких праць можна назвати різноманітні видання судових промов відомого дореволюційного адвоката А. Ф. Коні⁴⁹, який, до речі, отримав ступінь доктора кримінального права в 1890 р. в Харківському університеті. Також варто згадати дореволюційне видання Р. Ієринга «Юридична техніка», яке в той час можна було знайти лише в окремих бібліотеках⁵⁰.

На особливу увагу в юриспруденції заслуговує канцелярський стиль (або, як влучно його назвав свого часу К. І. Чуковський, «канцелярит»), який часто заміщував собою юридичну мову. Наприклад, М. М. Жванецький дуже вдало висміював таке тяжіння до малозначущих, премудрих канцелярських штампів: «Постановление по дальнейшему углублению расширения конструктивных мер, принятых в результате консолидации по улучшению состояния всемерного взаимодействия всех структур консервации и обеспечения еще большей активизации наказа трудящихся всех масс на основе ротационного приоритета будущей нормализации отношений тех же трудящихся по их же наказу»⁵¹.

Канцелярський стиль через радіо й телебачення, зі шпальт газет та офіційної хроніки проникав усюди: і в художню літературу, і в побут, і в усне мовлення, а тому став повсякденною практикою. Зокрема, Нора Галь (Елеонора Яківна Гальперіна) у книзі «Слово живе та мертво» писала: «Вскормленные языковой лебе-

⁴⁹ Коні А. Ф. Суд – наука – искусство : из воспоминаний судебного деятеля. Петроград : Полярная звезда, 1923. 68 с.

Коні А. Ф. Избранные произведения : в 2 т. / сост. Л. Б. Амелин. Москва : Госюриздат, 1959. Т. 1 : Статьи и заметки. Судебные речи. 627 с.

Коні А. Ф. Собрание сочинений : в 8 т. / под общ. ред. В. Г. Базанова и др. Москва : Юридическая литература, 1966–1969. Т. 1–8.

⁵⁰ Ієринг Р. Юридическая техника / пер. с нем. Ф. С. Шендорфа. Санкт-Петербург, 1905. 106 с.

⁵¹ Цит. за : Голуб И. Б. Стилистика русского языка : учебное пособие. Москва, 1997. 448 с. URL: <https://www.textologia.ru/russkiy/stilistika/lexsicheskaya/kancelyarizmi-i-rechevie-shtampi/970/?q=463&n=970>

дой и мякиной, учителя в свой черед питали(ют) той же сухомяткой черствых и мертвых словес все новые поколения ни в чем не повинных ребяташек»⁵².

Зловживання канцеляритом призводить до надмірного обтяження документів, які готуються правниками. Це, як правило, відбувається через використання замість дієслів іменників, які не мають категорій часу, виду, способу тощо. О. Єсперсен зазначив: «Коли ми висловлюємо за допомогою іменників те, що зазвичай висловлюється дієсловом, наша мова стає не тільки більш абстрактною, але й більш незрозумілою»⁵³. До канцеляриту варто також віднести довгі ланцюжки з іменників, що вжиті в одному відмінку, коли це не дає можливості зрозуміти, про що йдеться в реченні, або ж заміщення активних способів дієслова пасивними, які завжди більш громіздкі. Канцелярит, як писала Н. Галь, – це «серость, однообразие, стёртость, штамп»⁵⁴.

Наприкінці 1970-х – на початку 1980-х рр. питанню юридичного письма стало приділятися більше уваги, однак виник інший акцент, також не зовсім правильний. Юридична техніка визначалася як сукупність правил і засобів, що стосуються законодавчої техніки. Фактично юридична техніка в той час почала ототожнюватися із законодавчою технікою. На жаль, ця тенденція зберігається й нині, що можна простежити за матеріалами останніх підручників та монографій⁵⁵.

Підсумовуючи аналіз історичних передумов розуміння юридичного мовлення, можемо зауважити, що кардинально ситуація почала змінюватися за часів так званої перебудови, коли впала «залізна завіса», на місці республік колишнього СРСР з'явилися

---

⁵² Галь Н. Слово живое и мертвое. Москва : Время, 2007. 590 с. С. 29–30.

⁵³ Jespersen O. The Philosophy of Grammar. London, 1925. 200 p. P. 139.

⁵⁴ Галь Н. Слово живое и мертвое. Москва : Время, 2007. 590 с. С. 29.

⁵⁵ Тихомиров Ю. А. Юридическая техника – инструмент правотворчества и правоприменения. *Юридическая техника*. 2007. № 1. С. 12–16.

Калина В. Ф. Юридическая техника : учебник для прикладного бакалавриата. Москва : Юрайт, 2014. 291 с.

Горохова С. С. Юридическая техника : учебник и практикум для академического бакалавриата. Москва : Юрайт, 2015. 317 с.

незалежні держави, почали формуватися економічні відносини із західними партнерами, а колишні радянські адвокати та юри-сконсульти почали працювати з юристами іноземних інвесторів. Саме тоді стали з'являтися перші юридичні висновки (legal opinions, legal advices, due diligence reports, expert opinions) та інші не відомі нашій правовій культурі юридичні документи.

У межах проблематики формування у студентів навичок юридичного письма, усного й письмового консультування необхідно звернути увагу як на змістовий компонент, так і на інструментарій, який може використовуватися викладачем для формування тих чи інших навичок у студента.

Окреслимо **загальні методичні рекомендації щодо формування навичок юридичного письма**, яке об'єктивно має ґрунтуватися на базових знаннях і навичках студентів.

Дуже добре, коли загальний рівень підготовки студента високий (ідеться насамперед про рівень володіння мовами) та дає йому змогу на належному рівні сприймати рекомендації викладача й формувати відповідні навички юридичного письма. Звісно, викладачі закладів вищої освіти в жодному разі не повинні витрачати аудиторні години на ліквідацію «пробіів» у базовій шкільній освіті студентів. Проте без наявності базових навичок правильного мовлення та письма навряд чи можна навіть теоретично говорити про успішність курсу з юридичного письма. У цьому контексті вдалою вбачаємо аналогію з вивченням іноземних мов: недоцільно викладати, наприклад, юридичну англійську особі, яка не має достатніх базових знань англійської мови загалом.

Вирішення зазначеної проблеми може забезпечуватися самостійною позааудиторною роботою студента. І завдання викладача в цій ситуації полягатиме саме в тому, щоб надати такому студентові відповідні рекомендації з усунення недоліків у базовій «мовній» освіті та створення належного базису для якісного формування навичок юридичного письма.

Загальних рекомендацій щодо підвищення якості письмового мовлення досить багато, зокрема: терпіння й наполегли-

вість, читання вголос, вивчення текстів напам'ять, регулярність занять, робота в парі з колегою, ведення словника важких слів тощо. Однак головна рекомендація, на нашу думку, є такою (без жодних претензій на унікальність та оригінальність): *для того щоб гарно писати, треба багато читати та багато писати.*

Чому варто багато читати? Причин багато. По-перше, з книг можна почерпнути безліч ідей. Усі ситуації та проблеми людства вже давно описані в тисячах книг, тому книги дають можливість використовувати чужий досвід, щоб уникнути власних помилок. По-друге, книги допомагають відволіктися, звільнитися від непотрібних думок, розслабитися та налаштуватися на конструктивний лад. По-третє (і для нас найважливіше), завдяки читанню людина підвищує власну грамотність, розширює словниковий запас, збагачує свою мову та робить її красивішою. Зайвим буде говорити про те, що начитані співрозмовники завжди вигідно відрізняються від «ораторів», які у своїй читацькій практиці зупинилися на «Абетці», а для юриста це завжди важливо. До речі, є такий педагогічний міф про «вроджену грамотність»: окремим дітям вдається правильно писати те, що вони ще не вивчали. Насправді ці діти просто багато читають.

Далі варто розглянути **види юридичних документів**. Їх безліч, проте з об'єктивних причин немає можливості (і, напевне, потреби) перелічувати їх усі.

З-поміж критеріїв класифікації юридичних документів, як правило, виділяють такі, як спосіб фіксації, спосіб найменування, походження, призначення, місце виникнення, оригінальність походження, складність, термін виконання, рівень розголошення, юридична сила, виготовлення, термін зберігання, рід діяльності⁵⁶. Проте в межах дослідження проблеми саме методики формування навичок юридичного письма варто зупинитися передусім на тих документах, які готуються юристами.

---

⁵⁶ Правове письмо : навчальний посібник / В. А. Ватрас, Д. А. Монастирський, В. Г. Рогожа та ін.; за ред. Р. О. Стефанчука. Київ : Алерта; ЦУЛ, 2011. 148 с.

Документи, що готуються юристами, умовно можна поділити на окремі групи за їх адресатом: 1) документи, які готуються для клієнта: а) аналітичні документи (юридичні листи, юридичні довідки, юридичні висновки, меморандуми тощо); б) проекти внутрішньої документації (накази, протоколи, статути, положення, інструкції, тендерна документація, довіреності тощо); 2) документи, які готуються від імені клієнта для третіх осіб та державних органів (проекти договірної документації, проекти листів, скарг та інших звернень до третіх осіб і державних органів, претензійно-позовна документація тощо).

Зазначена класифікація має досить умовний характер. Фактично вона спрямована на те, щоб, з одного боку, виокремити документи, які готуються юристом, а з іншого – продемонструвати, що юридичні документи готуються або безпосередньо для клієнта (чи роботодавця, якщо йдеться про юрисконсульта, так званого внутрішнього юриста), або за дорученням клієнта на адресу третіх осіб (від імені клієнта чи від власного імені як адвоката, представника клієнта).

Основний фокус у межах заявленої теми зроблений саме на формуванні навичок, пов'язаних із письмовим консультуванням, саме тому цілком природно, що наша увага буде сконцентрована також на особливостях проведення **правового аналізу**. Результати правового аналізу становлять змістову компоненту будь-якого аналітичного документа, що готується юристом. Звісно, якість такого документа забезпечується насамперед якістю правового аналізу, за результатами якого цей документ підготовлений.

З'ясуємо, що входить до поняття правового аналізу. Різні люди по-різному підходять до питання навичок правового аналізу. Останнім часом це поняття використовується для того, щоб визначити, яких навичок мають набути студенти у процесі здобуття професійної освіти для подальшого застосування в юридичній практиці⁵⁷.

⁵⁷ Clinch P. Teaching Legal Research. Coventry : UK Centre for Legal Education, 2006. 135 p. URL: <https://ials.sas.ac.uk/ukcle/78.158.56.101/archive/law/files/downloads/82/942.48b923f0.tlr.pdf>

У юридичному бізнесі та у сфері надання правової допомоги правовий аналіз – це, напевно, одне з найширших понять, якщо не всеосяжне. Майже будь-яка робота юриста ґрунтується на правовому аналізі або принаймні включає стадію правового аналізу тієї чи іншої ситуації. Важливість правового аналізу в юридичному консалтингу неможливо переоцінити. І саме тому викликає певний подив той факт, що питання методології правового аналізу майже не досліджене в українській науці. До речі, немає також ґрунтовних робіт із цієї проблеми, які були би підготовлені досвідченими юристами-практиками. За таких умов абсолютно зрозуміло, що методичні прийоми формування відповідних навичок у студентів не досліджуються й поготів.

Однак поняття правового аналізу, а особливо його стадії є вкрай важливими для юриста в будь-якій сфері з будь-якою спеціалізацією: і для юристів-науковців, які займаються науковими дослідженнями, і для адвокатів та юрисконсультів, які щодня готують різноманітні юридичні консультації для клієнтів, позовні заяви, скарги та звернення, і для представників судової гілки влади, які мають оцінювати юридичну аргументацію сторін та з огляду на це готувати судові рішення.

В одному з небагатьох перекладених посібників із зазначеної проблеми – «Організація професійної діяльності юриста: теорія і практика» Ф. Бойла та співавторів – названі такі елементи правового аналізу:

- аналіз питання, тобто визначення суті проблеми та її аналіз;
- пошук і дослідження інформації, тобто пошук даних, необхідних для вирішення проблеми;
- комунікація, тобто правильне подання результатів аналізу⁵⁸.

Не піддаючи сумнівам і критиці запропоновану структуру правового аналізу, усе-таки вважаємо за доцільне зауважити, що

---

⁵⁸ Організація професійної діяльності юриста : теорія і практика / Ф. Бойл, Д. Каппс, Ф. Плауден, К. Сендфорд; пер. з 2-го англ. вид. за наук. ред. В. І. Андрейцева. Київ : Знання, 2006. 478 с.

навіть чи подання цієї інформації в запропонованому вигляді наблизить студента, який бажає розібратися із сутністю цього явища, до правильного розуміння правового аналізу як такого.

Як же правильно розкрити сутність і стадійність правого аналізу? Вочевидь, у цьому контексті варто скористатися вже наявним досвідом – дослідити існуючі моделі правового аналізу.

Одним із базових методів юридичного аналізу є так званий *метод IRAC (Issue, Rule, Application (or Analysis), Conclusion)*. Своєю назвою він завдячує чотирьом стадіям, які входять до його складу, зокрема:

1. *Проблема (Issue)*. Юридичний аналіз розпочинається з формулювання проблеми, щодо якої виникли запитання чи спір. Правильно сформульована проблема – це половина успіху в її вирішенні. Це має бути зроблено на базі питань, які поставлені клієнтом для проведення аналізу, або внаслідок самостійного формулювання проблеми юристом з огляду на фабулу справи. Чим точніше сформульована проблема, тим більш результативним буде її юридичний аналіз. Під час проведення правового аналізу проблема повинна мати виключно правовий характер. При цьому завдання щодо правильної трансформації фактичних обставин у правову проблему (тобто перевірка правильності формулювання проблеми клієнтом або його внутрішніми юристами) покладається саме на юриста, який здійснює правовий аналіз, і вимагає від нього достатньої кваліфікації та досвіду.

2. *Правила, або норми (Rules)*. Правило (норма) – це формулювання законодавчого припису або правового принципу (наприклад, правової позиції Верховного Суду), застосування якого створило проблему, ідентифіковану на попередній стадії юридичного аналізу. З огляду на власний досвід можемо стверджувати, що на цій стадії досить лише точно сформулювати відповідне положення закону (бажано з першоджерел) чи правового принципу, що підлягає застосуванню.

3. *Застосування (Application)* – це найголовніша стадія правового аналізу, яка полягає у визначенні того, як правова норма

повинна застосовуватися та вирішувати сформульовану правову проблему. Цей блок юридичного аналізу має містити пояснення й аргументацію того, чому відповідна правова норма (правило), що визначається на другій стадії юридичного аналізу, застосовується (або, навпаки, не застосовується) для вирішення конкретної правової проблеми з урахуванням конкретних умов, сформульованих на першій стадії. Третя стадія правового аналізу повинна включати в себе також обґрунтування того, що саме вибрана правова норма підлягає застосуванню, якою є практика її застосування, тлумачення тощо. Фактично стадія застосування – це зіставлення опису правової проблеми та правил, які підлягають застосуванню. Основне завдання полягає в тому, щоб з'ясувати, чи співпадають ці дві моделі. Найкращий спосіб зробити таке зіставлення – порівняти кожен з елементів проблеми та правила. Кожний елемент описує одну частину фактів, охоплених правилом. Нічого суттєвого не випускається з уваги, нічого зайвого не враховується.

4. *Висновок (Conclusion)*. Будь-який правовий аналіз повинен завершуватися висновками за результатами його проведення. Як правило, самі висновки залежать від напрямів аналізу. Якщо відомі всі фактичні обставини, які потрібно проаналізувати для вирішення правової проблеми, то висновок може мати «безумовний» характер, тобто містити однозначну позицію щодо відповідності чи невідповідності дій, що становлять правову проблему, положенням закону. Однак висновок будується за моделлю «якщо – тоді»: якщо існували певні обставини та мала місце певна поведінка, описана правилом, тоді варто дійти висновку, зазначеного у правилі.

Зауважимо, що на базі методу IRAC створено багато варіацій, зокрема такі:

- 1) FIRAT – Facts, Issues, Rules, Application, Tentative Conclusion;
- 2) MIRAT – Material Facts, Issues, Rules, Application, Tentative Conclusion;
- 3) CRAC – Conclusion, Rules, Analysis, Counterarguments, Conclusion;

- 4) CREAC – Conclusion, Rules, Explanation, Analysis, Counterarguments, Conclusion;
- 5) CRuPAC – Conclusion, Rule, Proof, Analysis, Conclusion;
- 6) TREACC – Topic, Rule, Explanation, Analysis, Counterarguments, Conclusion;
- 7) IDAR – Issues, Doctrine, Application, Result;
- 8) ILAC – Issue, Law, Application, Conclusion.

Вочевидь, будь-яка з наведених моделей має право на існування, проте варто пам'ятати та орієнтувати студентів на те, що модель правового аналізу обов'язково повинна включати чотири стадії: 1) формулювання правової проблеми у прив'язці до фактичних обставин; 2) пошук і формулювання правової норми, що підлягає застосуванню; 3) безпосередньо застосування правової норми; 4) висновки за результатами правового аналізу.

Як краще допомогти студентів опанувати способи проведення правового аналізу? Тільки за рахунок об'єднання теоретичних знань та їх практичного застосування. Функція викладача на цьому етапі полягає не лише у формуванні необхідного обсягу знань про те, як саме має проводитися правовий аналіз, а й у забезпеченні формування практичних навичок підготовки правової аналітики на семінарських і практичних заняттях. Ідеться не тільки про вже традиційне для наших університетів вирішення казусів. Варто навчати студентів готувати різноманітні аналітичні документи суто правового характеру: довідки щодо законодавства, дослідження правових позицій Верховного Суду, оформлених у вигляді письмових документів, правову оцінку договірної документації тощо. Саме цих базових навичок підготовки аналітичних документів не вистачає нашим випускникам, коли їх наймають на роботу після завершення навчання.

Отже, необхідно розглянути **стадії підготовки юридичних висновків**.

З метою формування у студентів навичок юридичного письма, усного й письмового консультування, а також підготовки висновків із питань правозастосування варто особливу увагу сконцентрувати на підготовці аналітичних документів, що

можна узагальнити терміном «юридичний висновок». Процес підготовки юридичного висновку можна умовно поділити на чотири основні стадії:

1. *Отримання доручення від клієнта на підготовку юридичного висновку.* Ця стадія, хоч і має здебільшого організаційний характер, дуже важлива, оскільки саме на ній юрист отримує від клієнта всі необхідні вихідні дані для підготовки юридичного висновку за результатами правового аналізу. Як правило, на етапі отримання доручення від клієнта юрист також отримує пакет необхідних документів, короткий опис справи разом з описом поточного стану, а також питання, які мають бути опрацьовані під час підготовки юридичного висновку. Варто звертати увагу студентів на те, що саме на цьому етапі повинні вирішуватися всі організаційні питання (шляхи комунікації, вибір мови, якою має бути підготовлений висновок, терміни його підготовки, фінансовий аспект тощо).

2. *Підготовчу стадію,* на якій відбувається робота з наданими клієнтом інструкціями та документацією, зокрема уточнюються всі необхідні питання, дуже часто запитується додаткова документація від клієнта та інших осіб (наприклад, відкрита інформація з реєстрів тощо), після чого розпочинається безпосередня робота над підготовкою юридичного висновку. Запорукою успішної роботи над аналітичним документом (і на це необхідно звертати увагу студентів) є наявність плану робіт та плану самого документа, які розробляються на підготовчій стадії після отримання всієї необхідної інформації від клієнта.

3. *Правовий аналіз.* Структуру правового аналізу, як уже було визначено, становлять етапи вивчення документів і з'ясування фактичних обставин, формулювання правової проблеми, пошук та визначення правових норм, що підлягають застосуванню, зіставлення цих норм із фактичними обставинами справи з метою вирішення правової проблеми та, зрештою, формулювання висновків за результатами аналізу. Варто звертати увагу студентів не лише на необхідність урахування норм права,

а й на їх застосування національними та європейськими судовими інституціями, адже це дасть змогу забезпечити максимально обґрунтовану оцінку правової позиції.

4. Підготовку юридичного висновку та комунікацію з клієнтом. Тільки після проведеного правового аналізу та розуміння повної картини щодо аналізованої правової проблеми юрист приступає безпосередньо до підготовки юридичного висновку, що міститиме результати проведеного за дорученням клієнта правового аналізу.

Після завершення підготовки юридичного висновку корисною буде додаткова перевірка підготовленого документа на предмет відсутності технічних помилок та опісок. Можна до такої перевірки навіть залучити колег за юридичною фірмою (звісно, із суворим дотриманням зобов'язань зі збереження конфіденційності). Така перевірка зазвичай використовується під час підготовки складних, великих за обсягом документів (наприклад, Due Diligence Report), причому навіть можна залучити персонал без юридичної освіти – це дасть можливість оцінити, наскільки документ буде сприйнятий клієнтом і його співробітниками, які за фахом не є юристами.

Предметом перевірки можуть бути такі елементи висновку:

- зміст положень документа;
- цифри, дати, написання імен;
- орфографічні помилки, опіски, технічні помилки, розділові знаки;
- інформаційні прогалини та недосконалість чи незрозумілість окремих положень документа;
- повтори;
- помилкові посилання;
- неналежне використання слів, зокрема слів-зв'язок.

Однією з додаткових стадій може бути додаткова перевірка більш досвідченим юристом – так званий *double check*, який дає змогу уникнути серйозних помилок із небезпечними наслідками. Як рекомендацію для практичних занять зі студентами

можна використовувати перехресне рецензування аналітичних робіт самими студентами з обов'язковим подальшим аналізом проведеної роботи вже викладачем, а також проведення роботи над допущеними помилками.

Більше того, на практиці часто виникають ситуації, пов'язані з необхідністю подальшої комунікації з клієнтом із метою донесення окремих результатів правового аналізу, а також уточнення чи доповнення результатів, викладених у юридичному висновку (зокрема, у випадку отримання додаткової інформації від клієнта вже після завершення роботи над юридичним висновком).

Наступним питанням, яке потребує розгляду, є з'ясування **вимог, що висувуються до юридичних висновків**.

Зрозуміло, що є загальні вимоги, які пред'являються до оформлення ділових паперів, а також специфічні вимоги, що здебільшого притаманні юридичним документам, зокрема юридичним висновкам. Не вимагає пояснення й уточнень те, що юридичний висновок має бути складений на папері формату А4 з відповідними полями, реквізитами, проставленою датою тощо. Також не викликає сумнівів вимога щодо того, що юридичний висновок не може містити граматичні помилки або вислови розмовного стилю мовлення. Набагато цікавішими є спеціальні вимоги до юридичних висновків.

По-перше, *нумерація абзаців (параграфів)*. Як уже зазначалося, для найкращого сприйняття позицій, викладених у юридичному висновку, вкрай важливо не перевантажувати текст занадто довгими реченнями та великими абзацами. Один абзац – одна важлива теза, один висновок.

Проте в юридичному всесвіті до цього правила додалося ще одне – нумерація абзаців чи параграфів. Вочевидь, це зумовлюється розміром юридичних паперів, які готують адвокати, адже сьогодні нікого не здивуєш юридичним висновком експерта, який навіть без додатків містить більше сотні аркушів. Саме з мотивів зручності й комфорту і юридичні висновки, і позовні заяви, і рішення судів, і багато інших документів, які готуються

юристами сьогодні, мають пронумеровані абзаци. Якою має бути ця нумерація (одно- чи дворівневою), не має особливого значення, проте найчастіше вона однорівнева, причому наскрізна та продовжується по всьому тексту документа, незважаючи на його структурні елементи (наприклад, розділи).

По-друге, *структура документа (заголовки та підзаголовки)*. Юридичний висновок в обов'язковому порядку має бути структурований. У самостійні розділи повинні обов'язково виділятися питання, що становлять предмет юридичного висновку, презумпції та застереження, результати проведеного правового аналізу, перелік наданих для аналізу документів, інші додатки. Варто визнати корисною практику використання підзаголовків, якщо цього вимагає текст документа.

По-третє, *знеособлення тексту юридичного висновку*. У юридичній практиці відсутня однозначна позиція щодо того, чи варто подавати юридичний висновок від першої особи (адвоката, який готує висновок) або ж краще знеособити форму подання матеріалу. Частіше використовується знеособлена подача матеріалу. Проте якщо йдеться про підготовку окремих різновидів юридичних висновків (зокрема, Expert Witness Opinion для іноземних юрисдикцій), то доречно написання документа від першої особи.

По-четверте, *використання професіоналізмів*. Навряд чи можна уявити собі юридичний висновок, позбавлений специфічних юридичних термінів. Однак це не привід для того, щоб перевантажувати ними текст. Задля цього застосовується загальне правило про те, що в разі виникнення сумнівів стосовно доцільності використання того чи іншого специфічного терміна у висновок варто уникнути його використання. Альтернативою (але не найкращим рішенням) може вважатися надання необхідних пояснень цього терміна. Проте, як свідчить практика, намагання уникнути непорозумінь шляхом надання додаткових пояснень часто має протилежний ефект та ускладнює сприйняття тексту, перевантажуючи його іншими незрозумілими юридичними термінами.

Аналогічна ситуація виникає з *латинізмами*, а також іншими словами іноземного походження. Справді, латинська мова вважається одним із найбільш точних, енергійних і яскравих способів описати ту чи іншу складну правову концепцію або принцип. Однак, на превеликий жаль, сьогодні латинська мова не так поширена навіть у юридичному світі, тому її використання в юридичних висновках може призвести до ризику недонесення важливої інформації до їх адресатів.

По-п'яте, *використання штампів та кліше*. Для мови юридичних висновків традиційне використання штампів і кліше, які зазвичай використовуються для внутрішніх зв'язок та переходів у документі або для створення необхідних акцентів. Це, наприклад, такі конструкції: «на підставі викладеного», «з огляду на зазначене», «є підстави вважати», «беручи до уваги», «враховуючи викладене», «як зазначено в», «відповідно до», «згідно з» тощо. При цьому використання штампів та кліше можна визнати виправданим лише за умови їх коректного застосування, без зловживання ними, інакше це призведе до надання тексту канцелярської «псевдоважливості».

По-шосте, *встановлення довжини речень*. Речення не повинні бути задовгими та в жодному разі не мають перевищувати 20–25 слів. Також не варто зловживати складними реченнями, особливо складнопідрядними. У будь-якому разі побудова довгої фрази має здійснюватися таким чином, щоб вона сприймалася легко та була зрозумілою. Найоптимальніше рішення – розбити її на декілька окремих речень (звісно, якщо від цього не втрачається загальний сенс).

По-сьоме, *вимога гармонії тексту*. Щодо цієї вимоги С. Л. Арія зазначив: «Гармонія тексту схожа на музичну гармонію. Документ, що володіє цією властивістю, як хороша музика, приносить справжнє задоволення читачеві та манить його за собою. Документ м'язистий і випромінює енергію. До заключних акордів читач із вдячністю погоджується з вашими висновками. Такий документ прозорий і витончений, має високу естетику.

Прагнення створити такий документ, швидше за все, було би безплідним. Він може тільки раптом бути створений. Але коли адвокат із радістю виявляє, що йому це вдалося, він може бути впевнений заздалегідь, що успіх його зусиллям забезпечений» (переклад наш – авт.)⁵⁹.

Усі наведені атрибути стилю юридичного висновку вкрай важливі, оскільки на них звертають увагу як клієнти, так і колеги-правники. Стиль написання документа – це своєрідна візитівка юриста. Тому на практичних заняттях викладачам доцільно присвятити цим елементам максимум уваги студентів, щоб вони оволоділи цією технікою, в ідеалі навіть довели її до автоматизму.

Вартим уваги питанням є також **класифікація юридичних висновків**.

В українській практиці серед основних видів аналітичних документів, що готуються юристами, можна виділити такі: 1) юридичний висновок; 2) меморандум; 3) due diligence report; 4) експертний висновок; 5) висновок експерта в галузі права; 6) юридичну довідку; 7) юридичний лист.

Для іноземних клієнтів можуть готуватися legal opinion, legal advice тощо.

Кожен із цих документів має своє призначення та свої особливості. Саме на них необхідно звертати увагу студентів, наводити як позитивні, так і негативні приклади, давати завдання з їх розроблення, надаючи поради й рекомендації щодо того, як навчитися їх складати.

Далі варто розглянути **усне консультування клієнта**. Воно має свою специфіку.

Як правило, усні консультації надаються з відносно нескладних питань, поставлених перед юристом, або тоді, коли консультація має попередній характер. Тобто усні консультації можуть передувати наданню більш глибоких і деталізованих юридич-

⁵⁹ Ария С. Л. Язык и стиль процессуальных документов. *Российская юстиция*. 2002. № 7. С. 59–61. С. 61.

них висновків. Крім цього, усні консультації можуть надаватися і як продовження вже наданих письмових консультацій, а також у випадках, коли надання письмових консультацій, на думку адвоката, є недоцільним. Проте варто зауважити, що за наявності об'єктивних можливостей будь-яка усна консультація юриста, телефонна розмова, під час якої надавалися певні поради клієнтові, інше схоже спілкування має супроводжуватися надси- ланням принаймні короткого електронного повідомлення з фік- сацією в ньому порад, наданих під час усного спілкування.

Викладач повинен звертати увагу студентів на необхідність додержання не лише вимог змістового характеру до консуль- тацій, а й форми усного спілкування з клієнтом. Спокійний, виважений тон, уміння своєчасно витримати паузу, вислу- хати клієнта, спокійно реагувати на його запитання, коментарі й зауваження – ось ті риси, якими має володіти юрист, адже клі- ент завжди правий.

Наостанок торкнемося питання **оволодіння навичками усного та письмового консультування.**

Завдання викладача під час проведення занять із формування у студентів навичок юридичного письма, усного й письмового консультування, а також підготовки висновків із питань пра- возастосування дуже схожі на функції наставника в юридичній фірмі, який працює зі стажером чи молодшим юристом.

На превеликий жаль, в Україні на сьогодні немає посібни- ків із юридичного письма, тому власний практичний досвід викладачів є майже єдиним джерелом формування відповідних практичних навичок у студентів. Заняття варто присвячувати практичній роботі над підготовкою різноманітних юридичних документів та проведенню правового аналізу. Вкрай важливо для досягнення позитивного результату ретельно працювати з текстами, підготовленими студентами, зокрема проводити роботу над помилками з повноцінними коментарями та роз'яс- неннями. Саме такий зворотний зв'язок має вирішальне зна- чення для формування правильних навичок у студентів.

Варто звертати увагу й на необхідність активного використання європейського та американського досвіду, де курс «Legal Writing» та подібні до нього за змістом є традиційними для юридичної освіти в університетах, завдяки чому є багато напрацьованих матеріалів із цієї проблематики. Не будуть зайвими також відеолекції та семінари, вільний доступ до яких в умовах світової пандемії відкривають дедалі більше навчальних закладів з усього світу.

На завершальному етапі навчання юридичного письма доцільним буде залучення студентів до стажування в успішних юридичних фірмах, які зможуть забезпечити належний рівень наставництва, а також в університетських юридичних клініках.

РОЗДІЛ 2.

УДОСКОНАЛЕННЯ ВИКЛАДАННЯ ГАЛУЗЕВИХ ЮРИДИЧНИХ ДИСЦИПЛІН: МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ

2.1. Правове забезпечення дотримання академічної доброчесності учасниками освітнього процесу

В освітньому процесі одним із важливих для розгляду питань є **поняття академічної доброчесності**. Розглянемо його та визначимо основні вимоги стосовно академічної доброчесності.

Категорія доброчесності відома всім насамперед як моральна категорія. Доброчесність тлумачиться як висока моральна чистота, чесність⁶⁰. Академічна доброчесність як правова категорія визначена в ч. 1 ст. 42 Закону України «Про освіту» від 5 вересня 2017 р. № 2145-VIII⁶¹: академічна доброчесність – це сукупність етичних принципів і визначених законом правил, якими мають керуватися учасники освітнього процесу під час навчання, викладання та провадження наукової (творчої) діяльності з метою забезпечення довіри до результатів навчання та/або наукових (творчих) досягнень.

Своєю чергою О. О. Кот справедливо наголошує на тому, що академічна доброчесність забезпечує (або навіть гарантує) довіру громадянського суспільства до сучасної науки в усіх її проявах і на всіх рівнях: від постановки мети й формулювання завдань дослідження, самого процесу наукового пошуку до

---

⁶⁰ Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с. С. 308.

⁶¹ Про освіту : Закон України від 5 вересня 2017 р. № 2145-VIII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

формулювання наукових результатів дослідження та їх практичного втілення й упровадження⁶².

Відносини щодо забезпечення академічної доброчесності врегульовано нормами Закону України «Про освіту» від 5 вересня 2017 р. № 2145-VIII⁶³, Закону України «Про вищу освіту» від 1 липня 2014 р. № 1556-VII⁶⁴, Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 26 листопада 2015 р. № 848-VIII⁶⁵, Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку скасування рішення про присудження ступеня вищої освіти та присвоєння відповідної кваліфікації» від 26 серпня 2021 р. № 897⁶⁶ та інших нормативно-правових актів.

У Рекомендаціях для закладів вищої освіти щодо розробки та впровадження університетської системи забезпечення академічної доброчесності, затверджених Рішенням Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти від 29 жовтня 2019 р., визначено, що до основних елементів нормативної бази стосовно академічної доброчесності належать, зокрема, Кодекс корпоративної культури, Кодекс академічної доброчесності, Положення про академічну доброчесність та етику академічних взаємовідносин, Положення про Комісії з академічної доброчесності і університетську Комісію з етики та управління конфліктами, Положення про групу сприяння академічній

---

⁶² Кот О. О. Академічна доброчесність de lege lata et de lege ferenda. *Академічна відповідальність* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 15 квітня 2021 р. Київ : Київський регіональний центр НАПрН України, 2021. С. 61–63. С. 61.

⁶³ Про освіту : Закон України від 5 вересня 2017 р. № 2145-VIII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

⁶⁴ Про вищу освіту : Закон України від 1 липня 2014 р. № 1556-VII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>

⁶⁵ Про наукову і науково-технічну діяльність : Закон України від 26 листопада 2015 р. № 848-VIII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text>

⁶⁶ Про затвердження Порядку скасування рішення про присудження ступеня вищої освіти та присвоєння відповідної кваліфікації : Постанова Кабінету Міністрів України від 26 серпня 2021 р. № 897. *Кабінет Міністрів України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/897-2021-%D0%BF#Text>

добročесності, а також інші нормативні документи щодо здійснення відповідних видів освітньо-наукової діяльності в закладі вищої освіти, у яких відображаються питання академічної добročесності⁶⁷.

Локальними нормами закладів освіти, наукових установ, інших організацій встановлюються вимоги щодо академічної добročесності. Так, Кодекс академічної добročесності Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти, який було розглянуто та схвалено на засіданні цього агентства 25 лютого 2019 р., визначає добročесність як відданість учасників процесу реалізації державної політики у сфері якості освіти моральним принципам і стандартам, що створюють бар'єр для недобročесності⁶⁸.

Наприклад, в Інституті права як структурному підрозділі Київського національного університету імені Тараса Шевченка діє Етичний кодекс університетської спільноти, ухвалений на Конференції трудового колективу Київського національного університету імені Тараса Шевченка 27 грудня 2017 р.⁶⁹, а також Положення про систему виявлення та запобігання академічному плагіату у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, затверджене Вченою радою Київського національного університету імені Тараса Шевченка 2 березня

---

⁶⁷ Рекомендації для закладів вищої освіти щодо розробки та впровадження університетської системи забезпечення академічної добročесності : затверджені Рішенням Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти від 29 жовтня 2019 р. (протокол № 11) / Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти. URL: <https://naqa.gov.ua/wp-content/uploads/2019/10/Рекомендації-ЗВО-система-забезпечення-академічної-доброчесності.pdf>

⁶⁸ Кодекс академічної добročесності Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти : схвалений Національним агентством із забезпечення якості вищої освіти 25 лютого 2019 р. (протокол № 2) / Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти. URL: <https://naqa.gov.ua/wp-content/uploads/2021/03/Кодекс-академічної-доброчесності.pdf>

⁶⁹ Етичний кодекс університетської спільноти, ухвалений на Конференції трудового колективу Київського національного університету імені Тараса Шевченка 27 грудня 2017 р. (протокол № 2). URL: <http://www.univ.kiev.ua/pdfs/official/ethical-code/Ethical-code-of-the-university-community.pdf>

2020 р. та введене в дію наказом ректора університету № 197–32 від 10 березня 2020 р.⁷⁰.

Етичний кодекс університетської спільноти, ухвалений на Конференції трудового колективу Київського національного університету імені Тараса Шевченка, визначає, що академічна доброчесність – це обстоювання чесності, справедливості, поваги, відповідальності, а також дотримання етичних принципів і визначених законом правил у навчанні, викладанні, науковій (творчій) діяльності для утвердження довіри до результатів навчання та/або наукових (творчих) досягнень. Зокрема, у документі встановлене дотримання таких засад:

- чесності у викладанні та навчанні, у наукових дослідженнях, у пошуку істини, у здобуванні знань;
- довіри та сприяння вільному обміну ідеями для створення можливості кожному найповніше розкрити свій потенціал;
- об'єктивності в оцінюванні знань студентів, у дослідницькій роботі, у науково-організаційній діяльності, пов'язаній із присудженням освітніх і наукових ступенів;
- самоповаги та поваги до людської гідності;
- поширення академічної доброчесності у викладанні, навчанні й дослідницькій діяльності;
- дотримання авторських прав та прав на інтелектуальну власність;
- неприпустимості практики плагіату в будь-якому вияві;
- відкритості результатів наукових досліджень⁷¹.

Основні вимоги щодо дотримання академічної доброчесності учасниками освітнього процесу встановлено в Законі України «Про освіту», у ч. 2 ст. 42 якого зазначається, що дотримання

---

⁷⁰ Положення про систему виявлення та запобігання академічному плагіату у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, затверджене Вченою радою Київського національного університету імені Тараса Шевченка 2 березня 2020 р. (протокол № 8). URL: <http://senate.univ.kiev.ua/wp-content/uploads/2020/03/Положення-про-систему-виявлення-та-запобігання-академічному-плагіату-у-КНУ.pdf>

⁷¹ Етичний кодекс університетської спільноти, ухвалений на Конференції трудового колективу Київського національного університету імені Тараса Шевченка 27 грудня 2017 р. (протокол № 2). URL: <http://www.univ.kiev.ua/pdfs/official/ethical-code/Ethical-code-of-the-university-community.pdf>

академічної доброчесності педагогічними, науково-педагогічними та науковими працівниками передбачає:

1) посилання на джерела інформації в разі використання чужих ідей, розробок, тверджень, відомостей;

2) дотримання норм законодавства про авторське право й суміжні права;

3) надання достовірної інформації про методики і результати досліджень, джерела використаної інформації та власну педагогічну (науково-педагогічну, творчу) діяльність;

4) контроль за дотриманням академічної доброчесності здобувачами освіти;

5) об'єктивне оцінювання результатів навчання.

Згідно із ч. 3 ст. 42 Закону України «Про освіту» дотримання академічної доброчесності здобувачами освіти передбачає:

а) самостійне виконання навчальних завдань, завдань поточного та підсумкового контролю результатів навчання (для осіб з особливими освітніми потребами ця вимога застосовується з урахуванням їхніх індивідуальних потреб і можливостей);

б) посилання на джерела інформації в разі використання чужих ідей, розробок, тверджень, відомостей;

в) дотримання норм законодавства про авторське право й суміжні права;

г) надання достовірної інформації про результати власної навчальної (наукової, творчої) діяльності, використані методики досліджень і джерела інформації.

Далі варто розглянути **правові засоби забезпечення дотримання академічної доброчесності**.

Відповідно до п. 8 ч. 2 ст. 16 Закону України «Про вищу освіту» наявність внутрішньої системи забезпечення якості освітньої діяльності та якості вищої освіти є обов'язковою в закладах вищої освіти, що передбачає забезпечення дотримання академічної доброчесності працівниками закладів вищої освіти та здобувачами вищої освіти, зокрема, шляхом створення й забезпечення функціонування ефективного системи виявлення академічного плагіату та запобігання йому.

Згідно з п. п. 1, 2 ч. 3 ст. 32 Закону України «Про вищу освіту» заклади вищої освіти зобов'язані вживати заходів (зокрема, шляхом запровадження відповідних новітніх технологій) щодо виявлення академічного плагіату в наукових роботах наукових, науково-педагогічних, педагогічних, інших працівників і здобувачів вищої освіти та запобігання йому, а також притягнення їх до дисциплінарної відповідальності. Заклади вищої освіти зобов'язані мати внутрішню систему забезпечення якості вищої освіти, у тому числі затверджену політику забезпечення дотримання учасниками освітнього процесу академічної доброчесності (кодекс академічної доброчесності).

Абзац 1 ч. 8 ст. 42 Закону України «Про освіту» встановлює, що порядок виявлення та встановлення фактів порушення академічної доброчесності визначається уповноваженим колегіальним органом управління закладу освіти з урахуванням вимог зазначеного закону та спеціальних законів.

У п. 7 Порядку скасування рішення про присудження ступеня вищої освіти та присвоєння відповідної кваліфікації, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 26 серпня 2021 р. № 897, передбачено, що заклади вищої освіти зобов'язані вживати заходів щодо запобігання порушенню академічної доброчесності та стосовно виявлення фактів порушення академічної доброчесності здобувачами вищої освіти, здійсненого під час здобуття вищої освіти. Заклади вищої освіти забезпечують створення системи внутрішнього забезпечення якості вищої освіти, зокрема затверджують політику забезпечення дотримання учасниками освітнього процесу академічної доброчесності (кодекс академічної доброчесності) та порядок виявлення і встановлення фактів порушення академічної доброчесності, який може бути складовою частиною кодексу академічної доброчесності. Порядок виявлення та встановлення фактів порушення академічної доброчесності затверджується вченою радою закладу вищої освіти⁷².

⁷² Про затвердження Порядку скасування рішення про присудження ступеня вищої освіти та присвоєння відповідної кваліфікації : Постанова Кабінету Міністрів України від 26 серпня 2021 р. № 897. *Кабінет Міністрів України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/897-2021-%D0%BF#Text>

Так, наприклад, Положення про забезпечення академічної доброчесності у Львівському національному університеті імені Івана Франка, розглянуте й рекомендоване Вченою радою Львівського національного університету імені Івана Франка 31 жовтня 2018 р. та затверджене Конференцією трудового колективу Львівського національного університету імені Івана Франка 14 травня 2019 р., є складовою частиною внутрішньої нормативної бази системи забезпечення якості вищої освіти і якості освітньої, наукової, науково-технічної, мистецької й інноваційної діяльності та розроблене з метою підвищення рівня освіти, наукових досліджень, дотримання вимог наукової етики й запобігання академічному плагіату у Львівському національному університеті імені Івана Франка⁷³. Порядок перевірки академічних та наукових текстів на плагіат у Харківському національному університеті внутрішніх справ, затверджений Вченою радою Харківського національного університету внутрішніх справ 27 квітня 2021 р., є невід’ємним складником процесу запобігання і протидії академічному плагіату та забезпечення якості вищої освіти в університеті, забезпечення дотримання авторського й суміжних прав, сприяння належному цитуванню тощо. Основною метою зазначеного документа є регламентація процедури проведення перевірки академічних і наукових текстів на плагіат, що здійснюється за допомогою онлайн-сервісу Unicheck, використання якого забезпечує виявлення наявних запозичень із текстів, що перебувають у відкритих джерелах в інтернеті та у внутрішній базі університету⁷⁴.

Наступним питанням, що потребує розгляду, є виокремлення **видів порушень академічної доброчесності**.

---

⁷³ Положення про забезпечення академічної доброчесності у Львівському національному університеті імені Івана Франка, затверджене Конференцією трудового колективу Львівського національного університету імені Івана Франка 14 травня 2019 р. (протокол № 1). URL: https://www.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/06/reg_academic_virtue.pdf

⁷⁴ Порядок перевірки академічних та наукових текстів на плагіат у Харківському національному університеті внутрішніх справ, затверджений Вченою радою Харківського національного університету внутрішніх справ 27 квітня 2021 р. (протокол № 4). URL: http://www.univd.edu.ua/files/generaldocs/checking_plagiarism.pdf

У ч. 4 ст. 42 Закону України «Про освіту» названі такі види порушень академічної доброчесності: академічний плагіат, самоплагіат, фабрикація, фальсифікація, списування, обман, хабарництво, необ'єктивне оцінювання, надання допомоги чи створення перешкод для здобувачів освіти під час проходження ними оцінювання результатів навчання, вплив у будь-якій формі на педагогічного (науково-педагогічного) працівника. Проаналізуємо їх більш детально.

Академічний плагіат – це оприлюднення (частково або повністю) наукових (творчих) результатів, отриманих іншими особами, як результатів власного дослідження (творчості) та/або відтворення опублікованих текстів (оприлюднених творів мистецтва) інших авторів без зазначення авторства (абз. 2 ч. 4 ст. 42 Закону України «Про освіту»⁷⁵). Аналогічне визначення академічного плагіату містить ч. 6 ст. 69 Закону України «Про вищу освіту».

У листі Міністерства освіти і науки України «Стосовно Рекомендацій щодо запобігання академічному плагіату та його виявлення в наукових роботах (авторефератах, дисертаціях, монографіях, наукових доповідях, статтях тощо)» від 15 серпня 2018 р. № 1/11–8681 зазначається, що академічним плагіатом є:

а) відтворення в тексті наукової роботи без змін, з незначними змінами або в перекладі тексту іншого автора (інших авторів) обсягом від одного речення без посилання на автора (авторів) відтвореного тексту;

б) відтворення в тексті наукової роботи повністю або частково тексту іншого автора (інших авторів) через його перефразування або довільний переказ без посилання на автора (авторів) відтвореного тексту;

в) відтворення в тексті наукової роботи наведених в іншому джерелі цитат із третіх джерел без вказування, за яким саме джерелом наведена цитата;

⁷⁵ Про освіту : Закон України від 5 вересня 2017 р. № 2145-VIII. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

г) відтворення в тексті наукової роботи наведеної в іншому джерелі науково-технічної інформації (крім загальновідомої) без вказування на те, з якого джерела взята ця інформація;

г) відтворення в тексті наукової роботи оприлюднених творів мистецтва без зазначення авторства цих творів мистецтва⁷⁶.

У листі Міністерства освіти і науки України «Щодо рекомендацій з академічної доброчесності для закладів вищої освіти» від 23 жовтня 2018 р. № 1/9–650 визначені такі основні різновиди академічного плагіату:

а) дослівне запозичення текстових фрагментів без оформлення їх як цитат із посиланням на джерело (в окремих випадках некоректним вважають навіть використання одного слова без посилання на джерело, якщо це слово використовують в унікальному значенні, наданому цим джерелом);

б) використання інформації (фактів, ідей, формул, числових значень тощо) з джерела без посилання на це джерело;

в) перефразування тексту джерела у формі, що є близькою до оригінального тексту, або наведення узагальнення ідей, інтерпретацій чи висновків із певного джерела без посилання на це джерело;

г) подання як власних робіт (дисертацій, монографій, навчальних посібників, статей, тез, звітів, контрольних, розрахункових, курсових, дипломних і магістерських робіт, есеїв, рефератів тощо) тих, що виконані на замовлення іншими особами, зокрема й робіт, стосовно яких справжні автори надали згоду на таке використання⁷⁷.

Академічний плагіат необхідно відрізнити від помилок цитування. Найбільш типовими помилками цитування є відсутність

---

⁷⁶ Стосовно Рекомендацій щодо запобігання академічному плагіату та його виявлення в наукових роботах (авторефератах, дисертаціях, монографіях, наукових доповідях, статтях тощо) : Лист Міністерства освіти і науки України від 15 серпня 2018 р. № 1/11–8681. *Міністерство освіти і науки України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v8681729-18#Text>

⁷⁷ Щодо рекомендацій з академічної доброчесності для закладів вищої освіти : Лист Міністерства освіти і науки України від 23 жовтня 2018 р. № 1/9-650. *Міністерство освіти і науки України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v-650729-18/print>

лапок під час використання текстових фрагментів, що запозичені з інших джерел, за наявності коректного посилання на це джерело; посилання на інше джерело; неправильне оформлення посилання, що ускладнює пошук джерела. Помилки цитування зазвичай вважають менш суттєвим порушенням академічної доброчесності. Хоча іноді їх розглядають як різновид академічного плагіату (найчастіше це роблять в інструкціях для студентів, а не в документах, які встановлюють академічну відповідальність). Типовим для українських освітян і науковців із деяких галузей знань є подання всієї публікації чи її оглядової частини у вигляді набору фрагментів, запозичених із різних джерел. При цьому не завжди такі фрагменти коректно оформлені, навіть якщо вони є прямим цитуванням. Іноді в таких текстах трапляються переплутані посилання. Частими є помилки у прізвищах авторів, назвах та вихідних даних видань, що ускладнює чи унеможлиблює пошук джерел і їх опрацювання наукометричними системами. Іноді є підстави припускати, що помилки цитування зроблено свідомо для обґрунтування авторитетом наведених джерел ідей, думок, числових даних тощо, яких насправді немає в цих джерелах. Також помилки цитування можуть бути зумовлені намаганням приховати справжні джерела інформації. Однак незалежно від того, чи вважати помилки цитування академічним плагіатом, вони є порушенням академічної етики, оскільки в сучасних умовах щонайменше призводять до викривлення наукометричних показників інших науковців та наукових видань, тим самим порушують права справжніх авторів⁷⁸.

Лист Міністерства освіти і науки України «Стосовно Рекомендацій щодо запобігання академічному плагіату та його виявлення в наукових роботах (авторефератах, дисертаціях, монографіях, наукових доповідях, статтях тощо)» від 15 серпня 2018 р. № 1/11-8681 містить також рекомендації щодо запобігання

⁷⁸ Щодо рекомендацій з академічної доброчесності для закладів вищої освіти : Лист Міністерства освіти і науки України від 23 жовтня 2018 р. № 1/9-650. *Міністерство освіти і науки України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v-650729-18/print>

академічному плагіату в зазначених наукових роботах. Зокрема, будь-який текстовий фрагмент обсягом від одного речення, відтворений у тексті наукової роботи без змін, з незначними змінами чи в перекладі з іншого джерела, обов'язково має супроводжуватися посиланням на це джерело. Винятки допускаються лише для стандартних текстових кліше, які не мають авторства та/або є загальноновживаними. Якщо перефразування чи довільний переказ у тексті наукової роботи тексту іншого автора (інших авторів) займає більше одного абзацу, посилання (бібліографічне та/або текстуальне) на відповідний текст та/або його автора (авторів) має міститися щонайменше один раз у кожному абзаці наукової роботи, крім абзаців, що повністю складаються з формул, а також нумерованих і маркованих списків (в останньому випадку допускається подати одне посилання наприкінці списку). Якщо цитата з певного джерела наводиться за першоджерелом, у тексті наукової роботи має бути наведено посилання на першоджерело. Якщо цитата наводиться не за першоджерелом, у тексті наукової роботи має бути наведено посилання на безпосереднє джерело цитування («цитуються за: ...»). Будь-яка наведена в тексті наукової роботи науково-технічна інформація має супроводжуватися чіткою вказівкою на джерело, з якого взята ця інформація. Винятки припускаються лише для загальновідомої інформації, визнаної всією спільнотою фахівців відповідного профілю. У разі використання в науковій роботі тексту нормативно-правового акта досить зазначити його назву, дату ухвалення та, за наявності, дату ухвалення останніх змін до нього або нової редакції⁷⁹.

Самоплагіат – це оприлюднення (частково або повністю) власних раніше опублікованих наукових результатів як нових наукових результатів (абз. 3 ч. 4 ст. 42 Закону України «Про освіту»⁸⁰).

---

⁷⁹ Стосовно Рекомендацій щодо запобігання академічному плагіату та його виявлення в наукових роботах (авторефератах, дисертаціях, монографіях, наукових доповідях, статтях тощо) : Лист Міністерства освіти і науки України від 15 серпня 2018 р. № 1/11-8681. *Міністерство освіти і науки України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v8681729-18#Text>

⁸⁰ Про освіту : Закон України від 5 вересня 2017 р. № 2145-VIII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

В аналітичній записці Міністерства освіти і науки України «Запобігання окремих проблем і помилок у практиках забезпечення академічної доброчесності», підготовленій професором В. Є. Бахрушиним, зазначається, що найбільш типовими прикладами самоплагіату є дублювання публікацій (одні й ті самі наукові результати публікуються в різних виданнях для підвищення показників публікаційної активності) та некоректна звітність за науковими проектами (одні й ті самі результати використовуються у звітах за різними науковими проектами). Поняття самоплагіату стосується саме наукових результатів, а не будь-яких текстових фрагментів. Вимоги щодо переформулювання текстів під час підготовки дисертацій, монографій, наукових статей, кваліфікаційних робіт студентів позбавлені сенсу, оскільки переформулювання не впливає на сутність наукового результату. Якщо самоплагіат є, жодне переформулювання його не усуває. З іншого боку, не всі текстові збіги є самоплагіатом. Зокрема, не є самоплагіатом текстові збіги, що не містять наукових результатів автора, а стосуються опису стану предметної сфери та відомих результатів досліджень інших авторів, опису відомих методик досліджень тощо. Такі текстові збіги з власними попередніми результатами автора не потребують посилань на ці публікації або оформлення відповідних текстових фрагментів як цитат. Більше того, провідні наукові видання та університети світу часто розглядають надмірні посилання на власні публікації як порушення академічної доброчесності з метою штучного підвищення наукометричних показників автора⁸¹.

Попереднє опублікування наукових результатів дисертацій є вимогою законодавства. Тому наявність у дисертації фрагментів раніше оприлюднених наукових робіт здобувача не містить ключову характеризуючу ознаку (спробу оприлюднення раніше опублікованих наукових результатів як нових наукових

⁸¹ Аналітична записка «Запобігання окремих проблем і помилок у практиках забезпечення академічної доброчесності»: Лист Міністерства освіти і науки України від 20 травня 2020 р. № 1/9-263. *Міністерство освіти і науки України*. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/do-pitannya-uniknennya-problem-i-pomilok-u-praktikah-zabezpechennya-akademichnoyi-dobrochesnosti>

результатів) і не відповідає поняттю «самоплагіат». Водночас вимога щодо попереднього оприлюднення результатів дисертацій означає, що в дисертації має бути зазначено, де саме кожний з основних результатів був опублікований. Найпростіший спосіб надати цю інформацію – навести звичайні посилання в тексті дисертації. Допустимий також інший поширений варіант – надання наприкінці розділів чи підрозділів інформації про те, де опубліковані відповідні результати⁸².

Ще одним проблемним випадком є публікація наукових статей за результатами доповідей на наукових конференціях та інших заходах, які передбачали попереднє видання збірників тез чи матеріалів цих заходів. Текстові збіги в таких статтях із тезами чи текстами доповідей не є самоплагіатом, оскільки це варіанти однієї й тієї самої публікації, які не претендують на те, що кожний із них містить окремі наукові результати. Водночас у разі видання розширених доповідей чи статей за матеріалами наукового заходу видавці мають зазначати цей факт у вихідних даних або групувати такі публікації в окремий розділ, якщо у випуску є інші публікації, не пов'язані із цим заходом, або в інший спосіб надавати відповідну інформацію. Якщо автори самостійно публікують статті за матеріалами доповідей на наукових заходах, то варто надавати відповідну інформацію в тексті статті у формі посилання на попередню публікацію, якщо це можливо, або у формі повідомлення в тексті того, що стаття підготовлена за матеріалами доповіді на відповідному заході із зазначенням його назви та інших даних, що дають змогу його ідентифікувати⁸³.

Г. О. Ульянова слушно пропонує замість наявної в літературі категорії «самоплагіат» ввести в науковий обіг поняття «автор-

---

⁸² Аналітична записка «Запобігання окремих проблем і помилок у практиках забезпечення академічної доброчесності»: Лист Міністерства освіти і науки України від 20 травня 2020 р. № 1/9-263. *Міністерство освіти і науки України*. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/do-pitannya-uniknennya-problem-i-pomilok-u-praktikah-zabezpechennya-akademichnoyi-dobrochesnosti>

⁸³ Там само.

ське дублювання наукових результатів», під яким варто розуміти неодноразове опублікування автором власної наукової праці у прихованій, видозміненій формі без суттєвої зміни сутнісного навантаження в різних джерелах (наукових статтях) з метою збільшення публікацій для забезпечення необхідної їх кількості для присудження наукового ступеня чи присвоєння вченого звання⁸⁴.

Фабрикація – це вигадання даних або фактів, що використовуються в освітньому процесі чи наукових дослідженнях (абз. 4 ч. 4 ст. 42 Закону України «Про освіту»⁸⁵).

У листі Міністерства освіти і науки України «Щодо рекомендацій з академічної доброчесності для закладів вищої освіти» від 23 жовтня 2018 р. № 1/9–650 зазначається, що актуальною для України та світу є проблема наукових публікацій, дисертацій, дипломних і курсових робіт студентів, яка полягає в тому, що в цих роботах нерідко наводяться дані про експерименти, емпіричні дослідження, вимірювання, розрахунки, опитування, інші види досліджень та їх апробацію, які насправді не виконувалися. Фабрикація також може стосуватися вигаданих статистичних та інших даних, які нібито взяті з певних джерел інформації у випадках, коли такі джерела не існують або не містять відповідну інформацію. У таких випадках варто відрізняти фабрикацію від помилок цитування. Фабрикацією є також використання вигаданих даних поруч зі справжніми, що іноді використовується, якщо справжніх даних не вистачає для обґрунтування висновків дослідження⁸⁶.

⁸⁴ Ульянова Г. О. Методологічні проблеми цивільно-правового захисту прав інтелектуальної власності від плагіату : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03; Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2015. 445 с. С. 109.

⁸⁵ Про освіту : Закон України від 5 вересня 2017 р. № 2145-VIII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

⁸⁶ Щодо рекомендацій з академічної доброчесності для закладів вищої освіти : Лист Міністерства освіти і науки України від 23 жовтня 2018 р. № 1/9-650. *Міністерство освіти і науки України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v-650729-18/print>

Фальсифікація – це свідомо зміна або модифікація вже наявних даних, що стосуються освітнього процесу чи наукових досліджень (абз. 5 ч. 4 ст. 42 Закону України «Про освіту»⁸⁷).

У листі Міністерства освіти і науки України «Щодо рекомендацій з академічної доброчесності для закладів вищої освіти» від 23 жовтня 2018 р. № 1/9-650 зазначається, що для України та світу актуальна також проблема наукових публікацій, дисертацій, дипломних і курсових робіт студентів, пов'язана з тим, що автори вносять зміни до результатів досліджень або приховують окремі результати з метою позбавлення від даних, що спростовують чи не підтверджують гіпотези, які вони захищають, висновки, які вони роблять, тощо. Фальсифікація може передбачати викривлення інформації про інструменти дослідження, матеріали або процеси. Маніпулювання зображеннями чи поданням даних в інший спосіб, що спотворює дані або змушує занадто багато читати між рядками, також може вважатися фальсифікацією. Фальсифікація може стосуватися неповного або свідомо викривленого опису методик дослідження з метою приховування таких явищ: виявлених авторами методичних помилок; використання застарілого чи не придатного для відповідних досліджень обладнання; застосування не придатних для цілей дослідження алгоритмів і програмного забезпечення; інших хиб, що могли вплинути на достовірність, точність і надійність представлених результатів. Фальсифікацією також є надання неповної або викривленої інформації про апробацію результатів досліджень та розробок⁸⁸.

Списування – це виконання письмових робіт із залученням зовнішніх джерел інформації, крім дозволених для використання, зокрема, під час оцінювання результатів навчання (абз. 6 ч. 4 ст. 42 Закону України «Про освіту»⁸⁹).

---

⁸⁷ Про освіту : Закон України від 5 вересня 2017 р. № 2145-VIII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

⁸⁸ Щодо рекомендацій з академічної доброчесності для закладів вищої освіти : Лист Міністерства освіти і науки України від 23 жовтня 2018 р. № 1/9-650. *Міністерство освіти і науки України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v-650729-18/print>

⁸⁹ Про освіту : Закон України від 5 вересня 2017 р. № 2145-VIII. Там само.

Найбільш поширеною формою списування є використання друкованих та електронних джерел інформації під час виконання письмових робіт, зокрема екзаменаційних і контрольних, без дозволу викладача. Також до списування можна віднести здавання або репрезентацію різними особами робіт з однаковим змістом як результату власної навчальної діяльності; написання чужих варіантів завдань на контрольних заходах; використання системи прихованих сигналів (звукових, жестових тощо) під час виконання групових контрольних заходів з однаковими варіантами; несамотійне виконання завдань у випадках, коли не дозволяється отримання допомоги, або незазначення інформації про отриману допомогу, консультації, співпрацю тощо; отримання іншої несанкціонованої допомоги під час виконання тих завдань, які передбачають самотійне виконання⁹⁰.

Обман – це надання завідомо неправдивої інформації щодо власної освітньої (наукової, творчої) діяльності чи організації освітнього процесу. Формами обману є, зокрема, академічний плагіат, самоплагіат, фабрикація, фальсифікація та списування (абз. 7 ч. 4 ст. 42 Закону України «Про освіту»⁹¹).

Крім зазначених вище, формами обману також є:

- імітація освітньої та наукової діяльності;
- неправдиве співавторство, а саме приписування співавторства особам, які не брали кваліфіковану участь у дослідженні й підготовці публікації (зокрема, це стосується зарахування до авторів керівників установ і підрозділів, які безпосередньо не брали участь у виконанні роботи, працівників або студентів, які здійснювали лише технічну допомогу, тощо), та невключення до співавторів осіб, які брали активну кваліфіковану участь у дослідженні й підготовці публікації (зокрема, у постановці цілей і завдань роботи, формулюванні її висновків, розробленні

⁹⁰ Щодо рекомендацій з академічної доброчесності для закладів вищої освіти : Лист Міністерства освіти і науки України від 23 жовтня 2018 р. № 1/9–650. *Міністерство освіти і науки України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v-650729-18/print>

⁹¹ Про освіту : Закон України від 5 вересня 2017 р. № 2145-VIII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

алгоритмів, аналізі результатів експериментів та розрахунків, написанні тексту тощо);

- свідоме викривлення посилань на джерела, свідоме викривлення інформації, що міститься у джерелах, на які зроблені посилання (у деяких випадках це також може бути академічним плагіатом);

- проходження процедур контролю та оцінювання результатів навчання підставними особами;

- продаж, поширення, постінг або публікація курсів лекцій, роздаткових матеріалів, записів чи іншої інформації, наданої викладачем, а також використання їх для будь-яких комерційних цілей без письмового дозволу викладача;

- симуляція погіршення стану здоров'я, хвороби з метою уникнення контрольних заходів;

- отримання копії екзаменаційних білетів, питань чи завдань раніше, ніж буде дозволено викладачем;

- недозволене співробітництво (зокрема, у разі виконання студентських проєктів, що подаються як результати самостійної роботи);

- використання недозволеної допомоги під час виконання індивідуальних і контрольних завдань;

- повторне подання здобувачами освіти письмових робіт, які вже подавалися як звітність з інших дисциплін, без дозволу викладача (іноді це розглядають як різновид самоплагіату);

- підробка підписів в офіційних документах (залікових книжках, актах, звітах, угодах тощо);

- надання відгуків або рецензій на наукові чи навчальні роботи без належного проведення їх експертизи;

- надання закладом вищої освіти або його співробітниками недостовірної інформації про заклад, його освітні програми, систему оцінювання, результати навчання, конкурси тощо;

- неправдиві повідомлення здобувачів освіти про події, які вимагають припинення освітнього процесу, перенесення контрольних заходів (техногенні аварії, стихійні лиха, загроза вибуху тощо);

– інше⁹².

Хабарництво – це надання (отримання) або пропозиція щодо надання (отримання) учасником освітнього процесу коштів, майна, послуг, пільг чи будь-яких інших благ матеріального або нематеріального характеру з метою отримання неправомірної переваги в освітньому процесі (абз. 8 ч. 4 ст. 42 Закону України «Про освіту»⁹³).

До хабарництва, зокрема, можуть бути віднесені одержання, провокування або пропонування неправомірної вигоди за отримання позитивної чи вищої оцінки під час складання будь-якого виду поточного й підсумкового контролю, а також будь-яких інших переваг у навчальній, дослідницькій чи трудовій діяльності; примусові благодійні внески та примусова праця здобувачів освіти та/або їхніх батьків; примусове надання освітніх послуг (примусове репетиторство); деякі випадки конфлікту інтересів тощо⁹⁴. У певних випадках хабарництво може утворювати склади кримінальних правопорушень, передбачених ст. ст. 368, 369 Кримінального кодексу України⁹⁵.

Необ'єктивне оцінювання – це свідоме завищення або заниження оцінки результатів навчання здобувачів освіти (абз. 9 ч. 4 ст. 42 Закону України «Про освіту»⁹⁶).

Це порушення охоплює будь-які випадки свідомого завищення чи заниження оцінок викладачами. Зокрема, це може бути використання різних підходів і критеріїв під час оцінювання однотипних робіт різних здобувачів освіти, навмисне

⁹² Щодо рекомендацій з академічної доброчесності для закладів вищої освіти : Лист Міністерства освіти і науки України від 23 жовтня 2018 р. № 1/9-650. *Міністерство освіти і науки України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v-650729-18/print>

⁹³ Про освіту : Закон України від 5 вересня 2017 р. № 2145-VIII. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

⁹⁴ Щодо рекомендацій з академічної доброчесності для закладів вищої освіти : Лист Міністерства освіти і науки України від 23 жовтня 2018 р. № 1/9-650. Там само.

⁹⁵ Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

⁹⁶ Про освіту : Закон України від 5 вересня 2017 р. № 2145-VIII. Там само.

створення нерівних умов для різних здобувачів тощо. До необ'єктивного оцінювання також може бути віднесене використання незрозумілої здобувачам освіти системи оцінювання, невчасне повідомлення здобувачів освіти про систему оцінювання результатів навчання, створення системи оцінювання, що не відповідає задекларованим цілям і завданням теми, дисципліни, практики, освітньої програми тощо⁹⁷.

Надання здобувачам освіти під час проходження ними оцінювання результатів навчання допомоги або створення для них перешкод, не передбачених умовами та/або процедурами проходження такого оцінювання (абз. 10 ч. 4 ст. 42 Закону України «Про освіту»⁹⁸) та **вплив на педагогічного (науково-педагогічного) працівника в будь-якій формі** (прохання, умовляння, вказівки, погрози, примушування тощо) з метою здійснення ним необ'єктивного оцінювання результатів навчання (абз. 11 ч. 4 ст. 42 Закону України «Про освіту»⁹⁹), на нашу думку, є очевидними категоріями та не потребують ґрунтовного аналізу.

Локальними актами можуть бути передбачені й інші види порушень академічної доброчесності. Наприклад, Кодекс академічної доброчесності Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти, який було розглянуто та схвалено на засіданні цього агентства 25 лютого 2019 р., до видів порушень академічної доброчесності й етики академічних відносин під час реалізації державної політики у сфері якості освіти відносить академічний саботаж (як завдання шкоди, псування, затримку або непотрібне ускладнення роботи інших учасників процесу реалізації державної політики у сфері якості освіти, навмисне знищення даних тощо), зловмисне звинувачення іншого учас-

---

⁹⁷ Щодо рекомендацій з академічної доброчесності для закладів вищої освіти : Лист Міністерства освіти і науки України від 23 жовтня 2018 р. № 1/9-650. *Міністерство освіти і науки України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v-650729-18/print>

⁹⁸ Про освіту : Закон України від 5 вересня 2017 р. № 2145-VIII. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

⁹⁹ Там само.

ника процесу реалізації державної політики у сфері якості освіти у скоєнні порушення принципів академічної доброчесності тощо¹⁰⁰.

Після аналізу видів академічної недоброчесності логічно з'ясувати проблеми **академічної відповідальності**.

Чинне законодавство України не містить легальне визначення поняття «академічна відповідальність». Запровадження поняття академічної відповідальності викликало серед правників дискусію щодо його сутності, правової природи, підстав притягнення до академічної відповідальності тощо.

Так, М. М. Великанова зазначає, що академічну відповідальність законодавець моделює як окремий вид юридичної відповідальності, що має свої підвиди. Тобто маємо новий вид юридичної відповідальності поряд із кримінальною, адміністративною, майновою, дисциплінарною¹⁰¹. На думку Н. О. Давидової, академічна відповідальність може бути юридичною, соціальною, морально-етичною, корпоративною відповідальністю¹⁰². Натомість О. Є. Костюченко вважає, що академічну відповідальність необхідно розглядати з таких позицій: а) як форму правового примусу; б) як обов'язок; в) як негативні наслідки; г) як правові відносини; г) як міжгалузевий правовий інститут¹⁰³.

У листі Міністерства освіти і науки України «Щодо рекомендацій з академічної доброчесності для закладів вищої освіти» від

¹⁰⁰ Кодекс академічної доброчесності Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти : схвалений Національним агентством із забезпечення якості вищої освіти 25 лютого 2019 р. (протокол № 2) / Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти. URL: <https://naqa.gov.ua/wp-content/uploads/2021/03/Кодекс-академічної-доброчесності.pdf>

¹⁰¹ Великанова М. М. Академічна відповідальність : роздуми щодо умов та суб'єктів. Академічна відповідальність : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 15 квітня 2021 р. Київ : Київський регіональний центр НАПрН України, 2021. С. 9–12. С. 10.

¹⁰² Давидова Н. О. Юридична відповідальність та академічна відповідальність : співвідношення понять. Академічна відповідальність : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 15 квітня 2021 р. Київ : Київський регіональний центр НАПрН України, 2021. С. 31–35. С. 35.

¹⁰³ Костюченко О. Є. Правова природа академічної відповідальності. *Нове українське право*. 2021. Вип. 3. С. 179–187. С. 186.

23 жовтня 2018 р. № 1/9-650 зазначається, що академічна відповідальність не є юридичною відповідальністю. Це відповідальність перед академічною спільнотою за порушення її етичних норм. Тому притягнення учасника освітнього процесу до юридичної відповідальності або звільнення його від юридичної відповідальності з nereабілітуючих підстав не є підставою для автоматичного звільнення цієї особи від академічної відповідальності¹⁰⁴.

Заходи академічної відповідальності визначені в законах України «Про освіту», «Про вищу освіту», «Про наукову і науково-технічну діяльність», а також в інших нормативно-правових актах, зокрема й локальних.

Спочатку розглянемо **академічну відповідальність педагогічних, науково-педагогічних та наукових працівників закладів освіти**. Відповідно до ч. 5 ст. 42 Закону України «Про освіту» за порушення академічної доброчесності до педагогічних, науково-педагогічних та наукових працівників закладів освіти можуть бути застосовані такі заходи академічної відповідальності:

- відмова у присудженні ступеня освітньо-наукового чи освітньо-творчого рівня або присвоєнні вченого звання;
- позбавлення присудженого ступеня освітньо-наукового чи освітньо-творчого рівня або присвоєного вченого звання;
- відмова у присвоєнні або позбавлення присвоєного педагогічного звання, кваліфікаційної категорії;
- позбавлення права брати участь у роботі визначених законом органів або займати визначені законом посади¹⁰⁵.

Згідно з абз. 2, 3 ч. 6 ст. 6 Закону України «Про вищу освіту» виявлення фактів академічного плагіату, фабрикації чи фальсифікації в захищеній здобувачем дисертації є підставою для скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради про присудження йому ступеня доктора філософії та видачу відповідного

¹⁰⁴ Щодо рекомендацій з академічної доброчесності для закладів вищої освіти : Лист Міністерства освіти і науки України від 23 жовтня 2018 р. № 1/9-650. *Міністерство освіти і науки України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v-650729-18/print>

¹⁰⁵ Про освіту : Закон України від 5 вересня 2017 р. № 2145-VIII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

диплома. У разі встановлення відповідно до законодавства у кваліфікаційній роботі здобувача ступеня доктора філософії фактів академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації та/або порушення встановленої законодавством процедури захисту дисертації рішення разової спеціалізованої вченої ради про присудження ступеня доктора філософії скасовується закладом вищої освіти (науковою установою), у якому (якій) вона була утворена, або Національним агентством із забезпечення якості вищої освіти в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України¹⁰⁶.

Якщо в захищеній здобувачем ступеня доктора філософії дисертації встановлено відповідно до законодавства факти академічного плагіату, фабрикації чи фальсифікації, його науковий керівник позбавляється права на участь у підготовці й атестації здобувачів ступеня доктора філософії строком на два роки; голова та члени разової спеціалізованої вченої ради, у якій відбувся захист цієї дисертації, та офіційні опоненти, які надали позитивні висновки на дисертацію, позбавляються права на участь в атестації здобувачів ступеня доктора філософії строком на два роки; заклад вищої освіти чи наукова установа позбавляється права утворювати разову спеціалізовану вчену раду за відповідною спеціальністю строком на один рік, крім випадку скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладом вищої освіти або науковою установою (абз. 4 ч. 6 ст. 6 Закону України «Про вищу освіту»¹⁰⁷).

Заходи академічної відповідальності встановлюються й Законом України «Про наукову і науково-технічну діяльність», у ч. 6 ст. 28-1 якого зазначається, що якщо в захищеній докторській дисертації або публікаціях, які представлялися до захисту, встановлено відповідно до законодавства факти академічного плагіату, фабрикації чи фальсифікації, то науковий консультант позбавляється права на участь у підготовці та/або атестації здобувачів ступеня доктора філософії та консультуванні та/або атестації здобувачів ступеня доктора наук строком на

¹⁰⁶ Про вищу освіту : Закон України від 5 вересня 2017 р. № 2145-VIII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

¹⁰⁷ Там само.

два роки; голова спеціалізованої вченої ради, у якій відбувся захист цієї дисертації, та опоненти, які надали позитивні висновки на неї, позбавляються права на участь в атестації кадрів вищої кваліфікації строком на два роки; наукова установа чи заклад вищої освіти позбавляється права утворювати спеціалізовану вчену раду за відповідною науковою спеціальністю строком на один рік¹⁰⁸.

За дії (бездіяльність), що Законом України «Про освіту» визнані порушенням академічної доброчесності, особа може бути притягнена до інших видів відповідальності з підстав і в порядку, що визначені законом (ч. 10 ст. 42 Закону України «Про освіту»¹⁰⁹).

Щодо застосування заходів відповідальності, встановлених за порушення академічної доброчесності, у судовій практиці є особливий підхід. Зокрема, у Постанові Шостого апеляційного адміністративного суду від 29 липня 2021 р. у справі № 640/23574/20 зазначено: «Принцип дії закону в часі передбачає, що він поширюється на правовідносини, які виникли після набрання ним чинності, оскільки лише в такому випадку закон є передбачуваним для застосування. Таким чином, оскільки станом на час здійснення Позивачем зазначених публікацій законодавством не було передбачено визначення поняття «плагіат», а до 6 вересня 2014 р.¹¹⁰ відповідальності за плагіат і законодавчих норм, якими також керувався Відповідач у вчиненні спірних дій, взагалі не існувало, то застосування таких норм до Позивача та взагалі поширення на нього повноважень Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти не відповідає принципу дії закону в часі, закріпленого у ст. 58 Конституції України»¹¹¹.

---

¹⁰⁸ Про наукову і науково-технічну діяльність : Закон України від 26 листопада 2015 р. № 848-VIII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text>

¹⁰⁹ Про освіту : Закон України від 5 вересня 2017 р. № 2145-VIII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

¹¹⁰ 6 вересня 2014 р. набрав чинності Закон України «Про вищу освіту» (див.: Про вищу освіту : Закон України від 1 липня 2014 р. № 1556-VII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>).

¹¹¹ Постанова Шостого апеляційного адміністративного суду від 29 липня 2021 р. у справі № 640/23574/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98640850>

Далі варто проаналізувати **академічну відповідальність здобувачів освіти**. Згідно із ч. 6 ст. 42 Закону України «Про освіту» за порушення академічної доброчесності здобувачі освіти можуть бути притягнені до такої академічної відповідальності, як повторне проходження оцінювання (контрольна робота, іспит, залік тощо), повторне проходження відповідного освітнього компонента освітньої програми, відрахування із закладу освіти (крім осіб, які здобувають загальну середню освіту), позбавлення академічної стипендії, позбавлення наданих закладом освіти пільг з оплати навчання¹¹².

Види академічної відповідальності (у тому числі додаткові та/або деталізовані) учасників освітнього процесу за конкретні порушення академічної доброчесності визначаються спеціальними законами та/або внутрішніми положеннями закладу освіти, що мають бути затверджені (погоджені) основним колегіальним органом управління закладу освіти та погоджені з відповідними органами самоврядування здобувачів освіти в частині їхньої відповідальності (ч. 7 ст. 42 Закону України «Про освіту»¹¹³).

Додатково до визначених законом видів академічної відповідальності заклади вищої освіти можуть застосовувати щодо здобувачів освіти такі заходи:

- усне зауваження від викладача або уповноваженого представника адміністрації (керівника кафедри, факультету тощо);
- попередження про можливість притягнення до академічної відповідальності;
- скерування на додаткове навчання з питань академічної доброчесності;
- повторне виконання завдання;
- зниження оцінки за виконання завдання;
- внесення постійного чи тимчасового запису до реєстру порушень академічної доброчесності (цей запис може бути доступний потенційним роботодавцям, закладам вищої

¹¹² Про освіту : Закон України від 5 вересня 2017 р. № 2145-VIII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

¹¹³ Там само.

освіти під час прийому на навчання або на роботу, а також в інших визначених внутрішніми регуляторними документами випадках);

- усне чи письмове повідомлення юридичної або фізичної особи, яка здійснює оплату за навчання, про факт порушення;
- виключення з рейтингу претендентів на отримання академічної стипендії або нарахування штрафних балів у такому рейтингу тощо¹¹⁴.

У Рекомендаціях для закладів вищої освіти щодо розробки та впровадження університетської системи забезпечення академічної доброчесності, затверджених Рішенням Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти від 29 жовтня 2019 р., зазначається, що виявлення фактів порушення академічної доброчесності здобувачами вищої освіти під час здійснення освітньо-наукової діяльності здійснюється насамперед викладачами (у межах дисциплін, які вони викладають) та керівниками кваліфікаційних робіт; своєю чергою факти порушення академічної доброчесності співробітниками університету виявляються насамперед посадовими особами закладу вищої освіти, зокрема керівництвом структурних підрозділів, спеціалізованих вчених рад, оргкомітетів конференцій, редакцій наукових журналів тощо. Рішення щодо академічної відповідальності за порушення академічної доброчесності може прийматися вказаними вище особами та/або університетською комісією з етики та управління конфліктами¹¹⁵.

Рекомендації для закладів вищої освіти щодо розробки та впровадження університетської системи забезпечення акаде-

---

¹¹⁴ Щодо рекомендацій з академічної доброчесності для закладів вищої освіти : Лист Міністерства освіти і науки України від 23 жовтня 2018 р. № 1/9-650. *Міністерство освіти і науки України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v-650729-18/print>.

¹¹⁵ Рекомендації для закладів вищої освіти щодо розробки та впровадження університетської системи забезпечення академічної доброчесності : затверджені Рішенням Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти від 29 жовтня 2019 р. (протокол № 11) / Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти. URL: <https://naqa.gov.ua/wp-content/uploads/2019/10/Рекомендації-ЗВО-система-забезпечення-академічної-доброчесності.pdf>

мічної доброчесності, затверджені Рішенням Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти від 29 жовтня 2019 р., містять положення щодо визначення повноважень викладача, керівника кваліфікаційної роботи, інших осіб, комісії з академічної доброчесності стосовно визначення видів академічної відповідальності здобувачів вищої освіти. Так, викладач може призначати такі види академічної відповідальності для здобувачів вищої освіти, які порушили академічну доброчесність: а) зниження результатів оцінювання контрольної роботи, іспиту, заліку тощо; б) повторне проходження оцінювання контрольних робіт, іспитів, заліків тощо; в) призначення додаткових контрольних заходів (додаткових індивідуальних завдань, додаткових контрольних робіт, тестів тощо)¹¹⁶.

Керівник кваліфікаційної роботи може призначати такі види академічної відповідальності для здобувачів вищої освіти, які порушили академічну доброчесність: а) зниження результатів оцінювання кваліфікаційної роботи; б) повторне виконання окремого розділу (розділів) кваліфікаційної роботи¹¹⁷.

Завідувачі кафедр, директори інститутів (декани факультетів) можуть призначати такі види академічної відповідальності для здобувачів вищої освіти, які порушили академічну доброчесність: а) повторне проходження відповідного освітнього компонента освітньої програми; б) повторне виконання кваліфікаційної роботи; в) проведення додаткової перевірки інших робіт, автором яких є порушник¹¹⁸.

Завідувачі кафедр, директори інститутів (декани факультетів), керівники структурних підрозділів та проректори університету можуть призначати такі види академічної відповідальності співробітникам університету, які порушили академічну

¹¹⁶ Рекомендації для закладів вищої освіти щодо розробки та впровадження університетської системи забезпечення академічної доброчесності : затверджені Рішенням Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти від 29 жовтня 2019 р. (протокол № 11) / Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти. URL: <https://naqa.gov.ua/wp-content/uploads/2019/10/Рекомендації-ЗВО-система-забезпечення-академічної-доброчесності.pdf>

¹¹⁷ Там само.

¹¹⁸ Там само.

доброчесність: а) проведення додаткової перевірки на наявність ознак академічного плагіату всіх робіт, автором яких є порушник; б) відкликання з розгляду (друку) робіт, автором яких є порушник і підготовка яких була здійснена з порушенням академічної доброчесності¹¹⁹.

Комісії з академічної доброчесності можуть призначати такі види академічної відповідальності: для здобувачів вищої освіти – виключення з рейтингу претендентів на отримання академічної стипендії або нарахування штрафних балів у такому рейтингу, позбавлення академічної стипендії; для співробітників університету – позбавлення права брати участь у конкурсах на отримання фінансування для проведення наукових досліджень та реалізації освітніх проєктів, стипендій, грантів тощо¹²⁰.

Університетська Комісія з етики та управління конфліктами, окрім призначення зазначених вище видів академічної відповідальності, може: 1) призначати такі види академічної відповідальності для здобувачів вищої освіти: а) повідомлення суб'єкта, який здійснює фінансування навчання (проведення наукового дослідження), установи, що видала грант на навчання (дослідження), потенційних роботодавців, батьків здобувача вищої освіти про вчинене порушення; б) позбавлення права брати участь у конкурсах на отримання стипендій, грантів тощо; в) обмеження участі порушника в наукових дослідженнях, виключення з окремих наукових проєктів; 2) рекомендувати до розгляду ректором, Вченою радою університету або іншими органами та посадовими особами (відповідно до розподілу повноважень) призначення для здобувачів вищої освіти, які порушили вимоги академічної доброчесності, таких видів відповідальності, як позбавлення наданих університетом пільг з оплати навчання, відрахування із закладу освіти¹²¹.

---

¹¹⁹ Рекомендації для закладів вищої освіти щодо розробки та впровадження університетської системи забезпечення академічної доброчесності : затверджені Рішенням Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти від 29 жовтня 2019 р. (протокол № 11) / Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти. URL: <https://naqa.gov.ua/wp-content/uploads/2019/10/Рекомендації-ЗВО-система-забезпечення-академічної-доброчесності.pdf>

¹²⁰ Там само.

¹²¹ Там само.

Згідно з абз. 4 ч. 2 ст. 6 Закону України «Про вищу освіту» рішення про присудження ступеня вищої освіти та присвоєння відповідної кваліфікації скасовується закладом вищої освіти в разі виявлення фактів порушення здобувачем вищої освіти академічної доброчесності, зокрема наявності у кваліфікаційній роботі академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації, у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України¹²².

Постановою Кабінету Міністрів України від 26 серпня 2021 р. № 897 затверджено Порядок скасування рішення про присудження ступеня вищої освіти та присвоєння відповідної кваліфікації, який визначає процедуру скасування рішення про присудження ступеня вищої освіти та присвоєння відповідної кваліфікації в разі виявлення фактів порушення здобувачем вищої освіти академічної доброчесності, процедуру розгляду справи про порушення здобувачем вищої освіти академічної доброчесності, процедуру розгляду питання щодо добровільної відмови здобувача вищої освіти від ступеня вищої освіти і присвоєння відповідної кваліфікації, правові наслідки скасування рішення та порядок його оскарження¹²³.

Пункти 10–14 Порядку скасування рішення про присудження ступеня вищої освіти та присвоєння відповідної кваліфікації, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 26 серпня 2021 р. № 897, визначають особливості розгляду справи про порушення академічної доброчесності. Зокрема, заклад вищої освіти ініціює процедуру виявлення фактів порушення академічної доброчесності щодо осіб, яким цим закладом вищої освіти присуджено ступінь вищої освіти та присвоєно відповідну кваліфікацію, за рішенням вченої ради закладу вищої освіти чи вчених рад структурних підрозділів закладу вищої освіти або на підставі повідомлення про факт порушення академічної

¹²² Про вищу освіту : Закон України від 5 вересня 2017 р. № 2145-VIII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

¹²³ Про затвердження Порядку скасування рішення про присудження ступеня вищої освіти та присвоєння відповідної кваліфікації : Постанова Кабінету Міністрів України від 26 серпня 2021 р. № 897. *Кабінет Міністрів України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/897-2021-%D0%BF#Text>

доброчесності. Повідомлення про факт порушення академічної доброчесності подається на офіційну адресу закладу вищої освіти, який присудив ступінь вищої освіти та присвоїв відповідну кваліфікацію, або його правонаступника фізичною чи юридичною особою, громадським об'єднанням без статусу юридичної особи в довільній письмовій формі або в електронній формі з використанням кваліфікованого електронного підпису та/або кваліфікованої електронної печатки. Повідомлення має містити таку інформацію: а) прізвище, власне ім'я, по батькові (за наявності) особи, стосовно якої порушено питання про порушення нею академічної доброчесності; б) зміст порушення академічної доброчесності під час здобуття цією особою відповідного ступеня вищої освіти; в) докази, що підтверджують факт порушення академічної доброчесності, у тому числі прізвище, власне ім'я, по батькові (за наявності) автора/авторів та посилання на джерело оприлюднення розробок, наукових (науково-технічних) результатів, що належать іншим особам та були використані особою, стосовно якої порушено питання про порушення нею академічної доброчесності; г) прізвище, власне ім'я, по батькові (за наявності) особи або найменування заявника, його поштову адресу або адресу електронної пошти, а також номер телефону. Рік присудження ступеня вищої освіти та інші додаткові відомості надаються за наявності інформації. Анонімні повідомлення не підлягають розгляду. Якщо діяльність закладу вищої освіти, який присудив відповідний ступінь вищої освіти, припинена, а правонаступник відсутній, повідомлення подається до Міністерства освіти і науки України¹²⁴.

У разі отримання такого повідомлення заклад вищої освіти зобов'язаний у двомісячний строк провести перевірку інформації щодо можливих фактів порушення академічної доброчесності та прийняти відповідне рішення. Перевірка інформації щодо

---

¹²⁴ Про затвердження Порядку скасування рішення про присудження ступеня вищої освіти та присвоєння відповідної кваліфікації : Постанова Кабінету Міністрів України від 26 серпня 2021 р. № 897. *Кабінет Міністрів України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/897-2021-%D0%BF#Text>

можливих фактів порушення академічної доброчесності здійснюється згідно з порядком виявлення та встановлення фактів порушення академічної доброчесності закладу вищої освіти. Заклад вищої освіти зобов'язаний вжити всіх можливих заходів для повідомлення особи, стосовно якої порушено питання про порушення нею академічної доброчесності, про розгляд справи. За результатами перевірки інформації щодо можливих фактів порушення академічної доброчесності в закладі вищої освіти згідно з порядком виявлення та встановлення фактів порушення академічної доброчесності складається експертний висновок, у якому відображається інформація про наявність або відсутність виявлених фактів порушення академічної доброчесності, їх опис та характеристика. На основі експертного висновку заклад вищої освіти приймає одне з таких рішень: про скасування рішення про присудження ступеня вищої освіти та присвоєння відповідної кваліфікації; про відсутність підстав для скасування рішення про присудження ступеня вищої освіти та присвоєння відповідної кваліфікації¹²⁵.

Наостанок необхідно проаналізувати **права особи, стосовно якої порушено питання про порушення нею академічної доброчесності**.

Права особи, стосовно якої порушено питання про порушення нею академічної доброчесності, визначаються в абз. 2 ч. 8 ст. 42 Закону України «Про освіту», зокрема:

- 1) право ознайомлюватися з усіма матеріалами перевірки щодо встановлення факту порушення академічної доброчесності, подавати до них зауваження;
- 2) право особисто або через представника надавати усні та письмові пояснення або відмовитися від надання будь-яких пояснень, брати участь у дослідженні доказів порушення академічної доброчесності;

¹²⁵ Про затвердження Порядку скасування рішення про присудження ступеня вищої освіти та присвоєння відповідної кваліфікації : Постанова Кабінету Міністрів України від 26 серпня 2021 р. № 897. *Кабінет Міністрів України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/897-2021-%D0%BF#Text>

3) право знати про дату, час і місце та бути присутнім під час розгляду питання про встановлення факту порушення академічної доброчесності та притягнення особи до академічної відповідальності;

4) оскаржити рішення про притягнення до академічної відповідальності до органу, уповноваженого розглядати апеляції, або до суду¹²⁶.

Так, наприклад, у рішенні Окружного адміністративного суду м. Києва від 14 серпня 2020 р. в судовій справі № 640/10924/20 зазначається, що до Окружного адміністративного суду м. Києва звернувся ОСОБА_1 з позовом до Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти в особі Комітету з питань етики, у якому просить суд визнати протиправним та скасувати рішення Комітету з питань етики Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти від 12 березня 2020 р. за зверненням головного редактора Київського бюро Радіо Свобода ОСОБА_8 щодо можливого порушення академічної доброчесності в тексті дисертаційного дослідження ОСОБА_1 «ІНФОРМАЦІЯ_1» (Київ, 2009). Суд встановив, що Комітетом із питань етики Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти 12 березня 2020 р. було прийнято рішення за зверненням головного редактора Київського бюро Радіо Свобода ОСОБА_8 щодо можливого порушення академічної доброчесності в тексті дисертаційного дослідження ОСОБА_1 «ІНФОРМАЦІЯ_1» (Київ, 2009). Закон України «Про вищу освіту», який у ч. 9 ст. 19 наділяє Комітет із питань етики Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти повноваженням розглядати питання академічного плагіату, не містить процедури розгляду такого питання, зокрема, не встановлює, хто та впродовж якого строку має право ініціювати питання про рецензування наукових робіт щодо наявності академічного плагіату, не передбачає порядок і строки проведення відповідної перевірки, не містить будь-які положення про права й обов'язки учасників процесу перевірки, не встановлює

---

¹²⁶ Про освіту : Закон України від 5 вересня 2017 р. № 2145-VIII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

порядок скликання та проведення засідання Комітету з питань етики, на якому розглядатиметься питання академічного плагіату, не врегульовує питання повноважності засідання Комітету з питань етики під час проведення такого засідання, а також порядок голосування (відкрите, таємне) та умови, за яких рішення вважається прийнятим (голосування більшістю від присутніх на засіданні, більшістю від складу, одноголосно тощо)¹²⁷.

Пункт 15 Порядку скасування рішення про присудження ступеня вищої освіти та присвоєння відповідної кваліфікації, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 26 серпня 2021 р. № 897, передбачає, що особа, яка має ступінь вищої освіти та якій присвоєно відповідну кваліфікацію, до подання експертного висновку, що готується за результатами перевірки інформації щодо можливих фактів порушення академічної доброчесності, може добровільно відмовитися від ступеня вищої освіти та відповідної кваліфікації, подавши до закладу вищої освіти відповідну заяву в довільній формі, завірену нотаріально або з використанням кваліфікованого електронного підпису. Подана заява про відмову від ступеня вищої освіти та відповідної кваліфікації не може бути відкликана з дня прийняття закладом вищої освіти рішення про скасування рішення про присудження ступеня вищої освіти та присвоєння відповідної кваліфікації. Упродовж десяти робочих днів із дня надходження заяви заклад вищої освіти приймає рішення про скасування рішення про присудження ступеня вищої освіти та присвоєння відповідної кваліфікації. Рішення про скасування рішення про присудження ступеня вищої освіти та присвоєння відповідної кваліфікації набирає чинності через шість місяців із дати його прийняття¹²⁸.

¹²⁷ Рішення Окружного адміністративного суду міста Києва від 14 серпня 2020 р. у справі № 640/10924/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90979004>

¹²⁸ Про затвердження Порядку скасування рішення про присудження ступеня вищої освіти та присвоєння відповідної кваліфікації : Постанова Кабінету Міністрів України від 26 серпня 2021 р. № 897. *Кабінет Міністрів України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/897-2021-%D0%BF#Text>

Особа, стосовно якої скасовано рішення про присудження ступеня вищої освіти та присвоєння відповідної кваліфікації, має право поновитися для здобуття вищої освіти, при цьому заклад вищої освіти має право визнати та перезарахувати не більше 50 % кредитів Європейської кредитної трансферно-накопичувальної системи, отриманих за освітньою програмою, за якою скасовано рішення про присудження ступеня вищої освіти та присвоєння відповідної кваліфікації. У разі добровільної відмови від ступеня вищої освіти та відповідної кваліфікації особа має право поновитися для однократної підготовки і проходження компонента (компонентів) атестації, де було порушено академічну доброчесність, при цьому заклад вищої освіти має право визнати та перезарахувати повний (за винятком кредитів, пов'язаних з академічною недоброчесністю) обсяг кредитів Європейської кредитної трансферно-накопичувальної системи, отриманих за освітньою програмою, за якою скасовано рішення про присудження ступеня вищої освіти та присвоєння відповідної кваліфікації (п. 19 Порядку скасування рішення про присудження ступеня вищої освіти та присвоєння відповідної кваліфікації, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 26 серпня 2021 р. № 897¹²⁹).

Локальними актами також можуть визначатися права особи, стосовно якої порушено питання про порушення нею академічної доброчесності. Наприклад, у Положенні про забезпечення академічної доброчесності у Львівському національному університеті імені Івана Франка, затвердженому Конференцією трудового колективу Львівського національного університету імені Івана Франка 14 травня 2019 р., зазначається, що в разі незгоди з результатами перевірки на плагіат автор (автори) роботи, яка проходила процес перевірки, має (мають) право на апеляцію. Апеляцію подає особисто автор (автори) роботи на ім'я

---

¹²⁹ Про затвердження Порядку скасування рішення про присудження ступеня вищої освіти та присвоєння відповідної кваліфікації : Постанова Кабінету Міністрів України від 26 серпня 2021 р. № 897 / Кабінет Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/897-2021-%D0%BF#Text>

ректора університету впродовж трьох робочих днів після оголошення результатів перевірки. За дорученням ректора Комісія з питань етики та професійної діяльності Вченої ради Львівського національного університету імені Івана Франка впродовж десяти робочих днів розглядає апеляційну справу. За дорученням ректора Комісія з питань етики та професійної діяльності Вченої ради Львівського національного університету імені Івана Франка також розглядає справи щодо порушення академічної доброчесності учасником освітнього процесу. Якщо зазначена комісія розглядає студентські порушення, то до її складу долучають представників студентства, яких має бути не менше, ніж половина складу комісії. Особі, яку підозрюють у вчиненні порушення, необхідно гарантувати можливість особистої участі на всіх етапах розгляду порушення, а також можливість апеляції¹³⁰.

2.2. Факторний підхід до вдосконалення підготовки майбутніх юристів на основі мотивації пізнавальної активності студентів

Формування фахових компетенцій студентів-юристів багато в чому залежить від комплексу факторів зовнішнього та внутрішнього порядку, що зумовлює пізнавальну активність загалом і самостійну роботу студента зокрема, а також його прагнення до отримання нових знань, умінь і навичок. Пізнавальна діяльність студентів-юристів за своїм когнітивним змістом є ідентичною пізнавальною діяльністю студентів будь-якої спеціальності. Проте з огляду на той факт, що в основі когнітивної системи, яка акумулюється в мозку людини, лежать мислення, розум, пам'ять, мова та такі латентні конструкції, як інтелект, самоефективність і творчість, контент пізнавальної діяльності

¹³⁰ Положення про забезпечення академічної доброчесності у Львівському національному університеті імені Івана Франка, затверджене Конференцією трудового колективу Львівського національного університету імені Івана Франка 14 травня 2019 р. (протокол № 1). URL: https://www.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/06/reg_academic_virtue.pdf

студентів-юристів істотно відрізняється своїм інформаційним наповненням та своєрідністю його розуміння і тлумачення.

У формуванні фахових компетенцій юриста вагома роль відводиться його вмінню документально оформлювати та тлумачити зміст правових актів, навичкам юридичного письма, що входить до сукупності засобів і правил юридичної техніки¹³¹. Праворозуміння як процес і результат осмислення природи права, що здійснюється через визначення поняття й формування певної концепції права, та як центральна проблема правознавства, яке прагне дати відповідь на запитання про те, що таке право¹³², вимагає особливого підходу до формування контенту пізнавальної діяльності студента-правника. На формування й розвиток у студентів-юристів фахових компетенцій впливає динамічний характер інформації. Важливо не те, що на час складання підсумкового контролю з того чи іншого навчального курсу законодавство може змінитися, а те, що фокус професійної діяльності юриста зосереджений на законодавстві, яке є динамічним, а тому вимагає від нього постійної пізнавальної активності, що неможливе за відсутності вмінь і навичок, які забезпечують безперервність навчання та вдосконалення професійних компетенцій.

У цьому контексті Є. М. Мануйлов бачить формування особистості майбутнього фахівця права через формування соціальної активності особи студента у процесі навчання. Науковець наголошує на тому, що формування соціальної активності студентської молоді відбувається під впливом двох взаємозалежних об'єктивних і суб'єктивних умов, чинників, що створені демократичним суспільством для розвитку творчих можливостей особистості. Під об'єктивними чинниками формування соціальної активності студентської молоді автор розуміє такі обставини внутрішнього життя вищого навчального закладу, під впливом

---

¹³¹ Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. / ред. кол.: В. Я. Тацій та ін.; НАПрН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Національний юридичний університет ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2017. Т. 3 : Загальна теорія права. 952 с. С. 899.

¹³² Там само. С. 587.

яких соціально-економічні, науково-технічні та духовні умови, у яких перебуває студент, реалізуються у внутрішніх детермінантах його поведінки та діяльності¹³³. Тобто мотивація студента-юриста багато в чому залежить від об'єктивних факторів і чинників, які лежать за межами його волевиявлення. Водночас мотивація студента не може бути сформована виключно під впливом об'єктивних умов. Для досягнення позитивного результату формування фахових компетенцій необхідне синергетичне поєднання об'єктивних і суб'єктивних чинників.

Отже, якщо виходити з того, що пізнавальна академічна активність студентів-юристів базується на їхній мотивації, а мотивація формується в середовищі оточення, то варто звернути увагу на види мотивації, які можуть бути покладені в основу підготовлених викладачем навчальних завдань різного типу. Так, Б. М. Генкін, вирішуючи проблеми мотивації й організації ефективної роботи, виділяє два види мотивації – внутрішню та зовнішню. При цьому внутрішня мотивація охоплює такі підвиди: фізіологічну, духовно-етичну, соціальну, рольову, когнітивну, креативну, естетичну, статусну, економічну, змагальну. Натомість зовнішня мотивація представлена адміністративною мотивацією¹³⁴. На думку вченого, внутрішня мотивація як внутрішній вплив на поведінку людини зумовлена цілями та цінностями сім'ї, колективу, суспільства. Зовнішню ж мотивацію називають терміном «стимулювання», що походить від латинського слова *stimulus* – «палка із загостреною кінцівкою (стрекало)»¹³⁵.

Зазначене переконує нас у тому, що мотивація студента до академічної (навчальної, пізнавальної) активності зумовлена як його внутрішніми спонукальними чинниками, так і зовнішніми, що виражаються в мотивуванні або у стимулюванні, де останнє

¹³³ Мануйлов Є. М. Формування особистості майбутнього фахівця права. *Вибрані праці* : статті, матеріали конференцій, «круглих столів» (2006–2011). Харків : Право, 2011. 216 с. С. 151–152.

¹³⁴ Генкин Б. М. Мотивация и организация эффективной работы (теория и практика) : монография. Москва : Норма; ИНФРА-М, 2011. 352 с. С. 24.

¹³⁵ Там само. С. 23, 25.

за своєю суттю є імперативним чинником, подекуди заснованим на примусі. Проте стимулювання як вид зовнішньої мотивації, іменованій адміністративною мотивацією, не варто розглядати як примус у його крайніх проявах. У навчальній діяльності більш доцільно говорити про наказ, що розкривається через зобов'язання студента до виконання певних дій, завдань тощо. Фактично це свідчить про те, що мотиви можуть бути спонуканням «позитивного» чи «негативного» спрямування. У першому випадку спонукання виступає рушійною силою, що обумовлена бажанням досягти чогось, у нашому випадку – отримати нові знання, вміння, навички, у другому випадку до виконання завдання студента буде спонукати бажання уникнути негативної оцінки своєї діяльності.

Водночас незалежно від видів мотивації таке спонукання студента до пізнавальної активності не може відбуватися за межами його свідомості, що, за твердженням А. Бандури, є субстанцією психічного життя, яка робить життя особистості не тільки керованим, а й вартим його проживання. На думку вченого, функціональна свідомість передбачає цілеспрямований доступ та обдуману обробку інформації для вибору, побудови, регулювання й оцінювання напрямів дій. Це досягається шляхом навмисної мобілізації та продуктивного використання семантичних і прагматичних уявлень про діяльність, цілі та майбутні події¹³⁶. Автор наголошує на тому, що інструментами, за допомогою яких люди виконують завдання та досягають цілей, є сенсорна, моторна та мозкова системи. У процесі регуляції своєї мотивації та діяльності люди виробляють досвід, який формує функціональний нейробіологічний субстрат символічних, соціальних, психомоторних та інших навичок. Природа цих переживань прямо залежить від типів соціального й фізичного середовища¹³⁷.

Таким чином, мотивація студента до академічної пізнавальної активності загалом залежить не лише від його особистих

---

¹³⁶ Bandura A. Social cognitive theory : An Agentic Perspective. *Annual Review of Psychology*. 2001. Vol. 52. P. 1–26.

¹³⁷ Там само. 1–26. P. 3, 4.

здібностей до навчання, а й від середовища, у якому він набуває фахових компетенцій. Формування такого середовища для студентів-юристів певною мірою залежить від тих навчальних завдань, які ставляться перед ними. Від поставлених цілей і досягнення програмних результатів навчання залежать конкретні результати навчання кожного студента. Неправильно стверджувати, що студенти-юристи повинні однаково виконувати завдання у процесі навчання, адже індивідуальні можливості студентів різняться та щонайменше залежать від їхніх здібностей, які виражені в рівні інтелекту, здатності до творчості, здатності брати на себе відповідальність тощо. Тому індивідуальний підхід до кожного студента є не простою даниною сучасним тенденціям, а науково доведеною та обґрунтованою реальністю.

Соціальна когнітивна теорія в розумінні А. Бандури розрізняє три способи діяльності людини: особистісну, довірену, колективну діяльність. У багатьох сферах функціонування люди не мають прямого контролю над соціальними умовами та інституційною практикою, які впливають на їхнє повсякденне життя. За цих обставин вони прагнуть до свого благополуччя, безпеки й ціннісних результатів за допомогою здійснення доручення. У цьому соціально опосередкованому способі діяльності люди намагаються так чи інакше змусити тих, хто має доступ до ресурсів чи знань або хто має вплив і силу, діяти за їхніми бажаннями, щоб забезпечити бажані результати. Здійснення особистого контролю часто несе великі обов'язки, стреси й ризики. Люди не дуже прагнуть взяти на себе тягар відповідальності, а тому досить часто вони передають контроль посередникам у діяльності. Вони роблять це, щоб звільнитися від обтяжливих обов'язків, які передбачають особистий контроль. Спільна віра людей у їхню колективну здатність досягти бажаних результатів є ключовою ознакою колективної діяльності. Досягнення групи людей є не лише результатом спільних намірів, знань і навичок її членів, а й інтерактивною, скоординованою та синергетичною динамікою їхніх дій. Щоб люди об'єднали свої ресурси та успішно працювали разом, члени групи повинні виконувати

свої ролі та координувати діяльність із високим почуттям упевненості. Неможливо створити ефективний колектив із членами, які сповнені сумнівів¹³⁸.

Соціальна когнітивна теорія, яку розробляє А. Бандура, обґрунтовує, що людська свобода діяльності характеризується низкою основних рис, які діють через феноменальну та функціональну свідомість. Особиста діяльність людини будується на самостійному контролі своїх дій та їх результатів, довіреним способом діяльності передбачає перекладання контролю на інших, щоб діяти за наказом для забезпечення бажаних результатів, а колективна діяльність здійснюється за допомогою соціально скоординованих і взаємозалежних колективних зусиль¹³⁹.

Фактично це доводить, що під час роботи в напрямі підвищення мотивації студентів-юристів до академічної пізнавальної активності необхідно враховувати їхні індивідуальні схильності до організації своєї діяльності та вміння навчатися, адже така соціальна активність потребує і знань, і навичок виконання певних дій, процесів, актів тощо. Без вміння застосовувати знання, зокрема професійні, неможливе ефективне практичне їх застосування. Тому варто виходити з того, що вміння як важливий компонент набуття професійних компетенцій юриста формується насамперед на теоретичному рівні та лише згодом може перейти на рівень практичного застосування. Студент-юрист може знати, що саме має бути викладене в позовній заяві, проте це не означає, що він може її скласти. Теоретичні знання про позовну заяву стануть основою вміння її скласти тільки після розвитку відповідних навичок, які сприяють перебудові способів дії шляхом формування нових удосконалених способів досягнення цілей.

У контексті зазначеного ми натрапляємо на проблему формулювання мети завдання та визначення для студента цілей

---

¹³⁸ Bandura A. Social cognitive theory : An Agentic Perspective. *Annual Review of Psychology*. 2001. Vol. 52. P. 13–14, 16.

¹³⁹ Там само. P. 1.

його виконання. Зокрема, мета надати студентам знання та закріпити й сформувати практичні навички не може повною мірою охопити мету – навчити вчитися. З іншого боку, доки ми не навчимо студента вчитися та вдосконалювати свої професійні вміння й навички, доти засвоєння ним навчального матеріалу буде гальмувати. Взаємозалежність уміння вчитися та вміння належним чином засвоювати нові знання й досягати навчальної мети полягає в тому, що засвоєння теоретичних знань, розуміння навчального матеріалу та розв’язування практичних ситуацій для юриста є цілісною системою компонентів, де низький темп роботи, зумовлений відставанням одного компонента системи, призводить до загальної затримки часу виконання завдання. Така ситуація потребує тренування навичок, які гальмують загальний процес роботи, а отже, демотивують студента. Фактично викладач повинен визначити той компонент (знання, розуміння, практичне застосування), який підпадає під критичне навантаження та гальмує весь процес, і допомогти студентові у тренуванні цього компонента.

Формування активності студента до навчання прямо залежить від його вміння працювати з матеріалом, проте результати навчання багато в чому залежать від міри відповідності методики викладання поставленій меті у вивченні матеріалу чи виконанні навчального завдання. При цьому під час вибору педагогічних методів навчання студентів необхідно брати до уваги закономірності, притаманні діяльності людини.

Проблему розуміння того, чому одні студенти мають успіхи в навчанні, а інші не виявляють їх, упродовж декількох десятиліть досліджує Б. Циммерман. Він стверджує, що різноманітні види навчальних завдань не пояснили такий стан справ, водночас низка досліджень показала, що студенти, які практикують саморегульовану поведінку, досягають більших результатів у навчанні. Б. Циммерман зі співавтором науково обґрунтував, що власні думки, почуття та дії для досягнення цілей є проявом

саморегульованої поведінки студента. На переконання вчених, саморегульована поведінка студентів передбачає процеси обмірковування отриманої інформації, що розкривається у трьох фазах, а також включає «петлю зворотного зв'язку», що робить таких студентів активними учасниками навчання¹⁴⁰. Розглянемо ключові аспекти кожної фази саморегульованої поведінки студентів, що обґрунтовані науковцями.

На першій фазі відбувається обмірковування, яке фокусується на двох основних процесах – аналізі поставленого завдання та самомотивованому переконанні. На цьому етапі студент ставить мету та планує способи її досягнення.

Друга фаза охоплює процеси самоконтролю виконання завдань і самостереження. Підпроцеси самоконтролю виконання завдання охоплюють використання різних способів діяльності, зокрема самостійного навчання, фокусування уваги, перечитування, підкреслювання в тексті, ведення нотаток, репетицій виступів, опитувань самого себе або за участю товаришів. Підпроцеси самостереження охоплюють самозапис та метакогнітивний моніторинг. Тут студенти виконують завдання для досягнення цілей, використовуючи різні стратегії, та стежать за прогресом їх досягнення. Є науково обґрунтовані підстави вважати, що використання студентами різних стратегій стає саморегульованим тоді, коли вони метакогнітивно контролюють використання стратегії в навчанні. Також доведено, що результати успішності навчання полягають у метакогнітивному контролі й коригуванні своєї стратегії для досягнення мети.

На третій фазі відбуваються процеси саморефлексії: студенти формують судження та реагують на свої дії. У процесі самооцінювання студент самостійно оцінює свою успішність та визначає причини значимості результатів. Самоконтроль результату дій спрямований на виявлення рівня самовдоволення, що є найважливішим підпроцесом третьої фази моделі Б. Циммермана.

---

¹⁴⁰ Di Benedetto M. K., Zimmerman B. J. Construct and predictive validity of microanalytic measures of students' self-regulation of science learning. *Learning and Individual Differences*. 2013. Vol. 26. P. 30–41.

Є підтвердження того, що студенти, які відчують самовдоволення, надалі підтримують зусилля до навчання та таким чином забезпечують зворотний зв'язок із заздалегідь продуманою фазою. Наприклад, студенти, які задоволені своєю успішністю, будуть із більшою вірогідністю розмірковувати про попередні стратегії та адаптувати їх для кращого досягнення цілей¹⁴¹. Студенти, які пояснюють свою невдачу факторами, що відмінні від стратегії та зусиль (зокрема, здібностями, вдачею, складністю завдання, настроєм), менше задоволені та менше мотивовані до навчання. Водночас саморегульовані підпроцеси навчання корелюються з успішністю та загальними показниками академічної здібності студента. Також варто зауважити, що на практиці підтверджено циклічність моделі Б. Циммермана, де кожна фаза підвищує вірогідність загального прогнозу моделі.

Вітчизняні науковці також приділяють увагу саморегульованій поведінці студентів у процесі навчання та визначають її як «метакогнітивний рівень ініціювання, мотивування, планування, моніторингу, оцінювання й контролю автономним суб'єктом навчальної діяльності всіх видів і форм власної зовнішньої та внутрішньої активності, які спрямовані на досягнення визначених цілей навчальної діяльності, особистісний і професійний саморозвиток та самореалізацію»¹⁴². При цьому метакогнітивний моніторинг, на якому наголошують вітчизняні й зарубіжні науковці, у моделях саморегульованої поведінки студентів визначається як «складна система, що включає: метакогнітивні знання, метакогнітивну активність, метакогнітивну включеність у діяльність (усвідомленість), оцінку поточного стану когнітивної активності та здатність оперативно вирішити поставлену навчальну проблему суб'єктом саморегульованої навчальної діяльності» оперативно вирішити поставлену навчальну проблему¹⁴³.

¹⁴¹ Di Benedetto M. K., Zimmerman B. J. Construct and predictive validity of microanalytic measures of students' self-regulation of science learning. *Learning and Individual Differences*. 2013. Vol. 26. P. 30–41.

¹⁴² Балашов Е. М. Метакогнітивний моніторинг саморегульованого навчання студентів : автореф. дис. ... докт. психол. наук : 19.00.07; Національний університет «Острозька академія». Острог, 2020. 43 с. С. 30.

¹⁴³ Там само. С. 30–31.

Узагальнимо графічно модель саморегульованої поведінки (див. рис. 1), яка, на наше переконання, дає змогу істотно покращити процес навчання завдяки можливості практичного її впровадження в навчальний процес. На основі цієї моделі можна виявити проблемні зони в організації самостійної роботи студента. Умовно саморегульована поведінка вкладається в таку мовну формулу навчання: «мета – засіб – результат – контроль». При цьому досягнення мети передбачає вибір оптимальних засобів, які мінімізують час досягнення результату. Отримані результати корелюються з поставленою метою. Контроль є принциповим не лише у фіксації досягнення мети певними засобами, а й у коригуванні та відборі засобів для досягнення цілей із метою отримання задоволення від навчання.

Під час розгляду моделі Б. Циммермана варто звернути увагу на те, що науковець довів важливість відчуття самовдоволення, і саме цей результат навчання, а не цілі навчального завдання, забезпечує циклічність процесу саморегульованої поведінки. Самовдоволення відіграє ключову роль у мотивації студента до навчання загалом.

Якщо ж розглядати в єдності модель Б. Циммермана та запропоновану нами мовну формулу навчання «мета – засіб – результат – контроль», можна стверджувати, що мовна формула зосереджує увагу на ключових етапах процесу навчання, а трифазна модель саморегульованої поведінки розкриває інструментальний аспект процесу навчання з урахуванням психологічних особливостей людини.

Досить часто у практичній діяльності ми зосереджуємося на фактичних результатах вирішення навчального завдання та випускаємо з поля зору психологічні аспекти процесу пізнання. Якщо інструментальний аспект процесу навчання розкриває сформований контент як об'єкт пізнавальної діяльності, то саморегульована поведінка дає змогу відкоригувати поведінкові аспекти процесу виконання навчальних завдань, що фактично збільшує прогноз отримання позитивних результатів у навчанні. На наше переконання, моніторинг і допомога з боку викладача в коригуванні студентами своєї поведінки у процесі

навчання позитивно впливають на загальні успіхи в навчанні завдяки формуванню у свідомості студентів у процесі пізнання нової моделі поведінки, заснованої на саморегулюванні.

**Рис. 1. Трифазна модель саморегульованої поведінки
Б. Циммермана**

Примітка: графічне зображення розроблене авторами

Як професійна компетенція навичка самостійно навчатися та вирішувати професійні завдання є перехідною ланкою до реалізації концепції безперервної освіти, при цьому важливим є не бажання отримати документ про навчання, а прагнення

до пізнання нового на основі емоцій самовдоволення. Тобто відчуття задоволення від процесу навчання буде спонукати особу до безперервності в навчанні, а сам процес навчання не буде асоціюватися з небажаними фізичними чи розумовими зусиллями.

Фактично це свідчить про доцільність більш детально підійти до аналізу моделі саморегульованої поведінки та дослідити фактичні мотиви студентів шляхом проведення опитування серед них. Для отримання фактичних даних щодо реальних чинників і мотивів сучасних українських студентів, а також задля виявлення того, які процеси й підпроцеси з моделі Б. Циммермана присутні в поведінці студентів, ми провели їх опитування (зауважимо, що воно проводилося не офіційно, а за ініціативою дослідників із використанням комунікативних інтернет-ресурсів).

У підготовці опитування студентів ми враховували результати багаторічних досліджень у галузі експериментальної психології, які підтверджують, що фази саморегульованої поведінки не залежать від професійної групи респондентів¹⁴⁴. Відмінності у процесі розвитку й реалізації навичок саморегульованої поведінки зумовлені робочим інструментарієм досягнення цілей, що використовується людьми різних професій. Тому узагальнені результати проведеного серед українських студентів опитування показують загальну картину мотивації в навчанні та фіксують дії, що вчиняються ними у процесі пізнавальної діяльності під час навчання. Зміст анкети та результати опитування представлені в таблиці 1.

Ця анкета не охоплює всі можливі питання для аналізу мотивації академічної пізнавальної активності студентів. Під час визначення кількості питань в анкеті за основу було взято те, що студент не повинен витратити на опитування багато свого вільного часу. У наведеній анкеті лише два питання стосувалися загальних відомостей про респондента (даних щодо того, на якому курсі та в якому закладі вищої освіти студент навчається).

---

¹⁴⁴ Di Benedetto M. K., Zimmerman B. J. Construct and predictive validity of microanalytic measures of students' self-regulation of science learning. *Learning and Individual Differences*. 2013. Vol. 26. P. 30–41.

Зміст анкети та результати опитування

№	Питання	Варіанти відповіді	Результати (%)
1	2	3	4
1	На якому курсі Ви навчаєтеся?	1	18,4
		2	37,6
		3	18,8
		4	22,5
		5	1,3
		6	1,4
2	Що для Вас було важливим під час вибору закладу вищої освіти?	Престиж закладу освіти	15,7
		Можливість навчатися за рахунок бюджетних коштів	13,4
		Вартість навчання	7,1
		Науково-педагогічний склад, що забезпечує підготовку за обраною освітньою програмою	10,1
		Зміст освітньої програми	12,2
		Бажання отримати вищу освіту	32,6
		Бажання батьків	1,5
		Інше	7,3
3	На яку кількість спеціальностей Ви подавали документи під час вступу?	1	38,7
		2	34,8
		3	26,5

Продовження табл. 1

1	2	3	4
4	Ваші мотиви вибору професії (спеціальності) (можна вибрати декілька відповідей)	Престиж професії Дефіцит спеціалістів Вашої професії на ринку праці Наявність у Вас можливості працевлаштуватися за обраною професією Можливість отримати роботу за кордоном Ви обрали професію одного зі своїх близьких родичів Ви пішли вчитися разом зі своїми товаришами Ви відчуваєте потяг до цієї професії	62,9 10,5 48,4 30 12,2 5,9 59,8
5	Під час навчання Ви впевнилися у правильному виборі своєї професії (спеціальності)?	Так Ні Я ще не визначився	52 10,4 37,7
6	У процесі навчання та виконання навчальних завдань для Вас важливим є (можна вибрати декілька відповідей)	Повідомлення мети вивчення матеріалу та навчальних завдань Оголошення викладачем способів вирішення завдань або надання алгоритмів дій Здобуття нової навички або отримання нових знань Отримання задоволення під час виконання завдання	19,9 34,3 78 49,9

1	2	3	4
7	У процесі навчання та виконання навчальних завдань Ви самостійно визначаєте	Стратегію вирішення завдання та обираєте методи/способи його виконання Керуєтеся виключно рекомендаціями викладача Радитесь з одногрупниками Шукаєте відповідь у відкритих джерелах інформації (інтернеті) Одне завдання Декілька завдань	44,4 11,1 8,9 35,6 19,5 15
8	Якщо для самостійної роботи викладачем запропоновано декілька видів завдань, причому не обов'язково виконувати їх усі, досить виконати лише одне, то Ви виберете	Виконаєте стільки, на скільки вистачить часу Виконаєте всі завдання	56,9 8,6
9	Якщо для самостійної роботи викладачем запропоновано декілька видів завдань за складністю, причому не обов'язково виконувати їх усі, досить виконати лише одне, Ви виберете	Найскладніше Найпростіше Завдання середньої складності	19,4 14,4 66,2
10	Якщо навчальне завдання не вдалося виконати, Ви	Будете вирішувати його, доки не вирішите Подивитесь, як його вирішили товариші Звернетесь по допомогу до викладача Перепишете в товариша	18,6 37,5 39 4,9

Продовження табл. 1

1	2	3	4
11	Якщо Ви пропустили декілька занять і виконувати завдання з пропущених тем не обов'язково, Ви	Переглянете завдання в однокорупників Виконаєте завдання для себе Не будете виконувати завдання Виконаєте завдання, якщо буде час	24,5 31,8 11 32,7
12	Під час виконання навчальних завдань та підготовки до занять Ви вчиняєте такі дії	Повторюєте тільки лекційний матеріал Повторюєте лекційний матеріал та обов'язково доповнюєте його роботою з рекомендованою літературою Самостійно обираєте додатковий матеріал для вивчення Повторюєте лекційний матеріал та обов'язково доповнюєте його роботою з рекомендованою літературою, а також самостійно обираєте додатковий матеріал для вивчення	28,5 22,8 19,4 29,2
13	Під час виконання навчальних завдань Вас мотивує <i>(можна вибрати декілька відповідей)</i>	Упевненість у тому, що Ви виконаєте завдання Вам цікавий результат вирішення завдання Вас захоплює процес виконання завдання Ви бажаєте досягти навчальної мети Ви не бажаєте отримувати погану оцінку	26,8 44,9 29,6 50 52,4

Продовження табл. 1

1	2	3	4
14	Під час вивчення навчального матеріалу Ви виконуєте такі дії (можна вибрати декілька відповідей)	Ведете нотатки до матеріалу, що опрацьовується Робите помітки в тексті Зосереджуєте увагу на окремих фрагментах Після опрацювання матеріалу повторюєте його Самостійно чи з товаришами опитуєте себе Формулюєте власне судження Запам'ятовуєте висновки, подані в навчальних матеріалах Формулюєте власну думку з тих питань, з якими Ви не згодні	60,2 47,3 43,2 46,8 19 23,7 50,1 26,2
15	Після вивчення навчального матеріалу Ви	Втому Приплив сил Пригнічення від роботи Піднесення настрою від роботи	64,2 12,5 13,6 43,5
16	Після того як Ви виконали навчальне завдання, Ви відчуваєте (можна вибрати декілька відповідей)	Переглянете свою стратегію виконання завдання	27,9
17	Якщо Вам не вдалося виконати навчальне завдання з першого разу, Ви	Спробуєте відомий Вам спосіб (варіант, алгоритм) вирішення в друге Відкладете завдання, для того щоб порадитися або з товаришами, або з викладачем, або зі знайомими, які обізнані у професії	31 41,1

Продовження табл. 1

1	2	3	4
18	Якщо завдання для Вас виявилось занадто складним, Ви	Не будете його виконувати	4,1
		Подивитесь в товаришів його виконання	23,2
		Будете намагатися вирішити його до остан- нього	22,1
19	Скільки часу Ви готові витратити на самостійну роботу?	Відкладете його виконання та продовжите обдумувати варіанти його вирішення	28,4
		Запитаєте у викладача, як його вирішити	22,3
		До 2 годин	16,3
20	Вам легше засвоювати навчальний матеріал та вирішувати завдання	До 4 годин	9,6
		До 6 годин	1,6
		Стільки, скільки потрібно	24,1
21	Який метод впливу для Вас є найефек- тивнішим у навчанні?	Стільки, скільки зможу працювати	18
		Кожного разу по-різному	30,3
		Самостійно	34,5
21	Який метод впливу для Вас є найефек- тивнішим у навчанні?	Коллективно	34,1
		Під керівництвом викладача	31,4
		Наказ викладача	6,3
21	Який метод впливу для Вас є найефек- тивнішим у навчанні?	Порада викладача	27
		Власні бажання та мотиви	51,4
		Не визначився (визначилася)	10
		Змагання з товаришами	5,3

Закінчення табл. 1

1	2	3	4
22	Яка Ваша основна мета отримання фахової освіти?	Отримати диплом Задовольнити бажання батьків Отримати знання Провести молодість у приємному колі однолітків Опанувати бажану професію (спеціальність)	19,2 3,3 22,1 5 50,4
23	Який метод впливу в навчанні для Вас є неприйнятним?	Наказ викладача Рекомендація викладача Власні бажання та мотиви Не визначився (визначилася) Змагання з товаришами	48,8 2,9 5,4 20,5 22,4
24	Найбільше задоволення у процесі навчання Вам приносить	Бажана оцінка Отримані знання та навички Азарт у процесі пізнання нового Усвідомлення й підтвердження того, що Ви маєте успіхи в навчанні Похвала викладача	17,5 27 15,5 36,9 3,1
25	Вкажіть, будь ласка, назву Вашого навчального закладу	Заклади вищої освіти, студенти яких узяли участь в опитуванні, зазначені вище	

Опитування проводилося з метою отримання вихідних даних для формулювання пропозицій для вдосконалення освітнього процесу загалом та вдосконалення навчання студентів-юристів зокрема. Опитування проводилося з 8 по 10 вересня 2021 р. та охопило 1187 студентів, які навчаються в 19 закладах вищої освіти, зокрема: Донецькому державному університеті внутрішніх справ, ПВНЗ «Європейський університет», Київському національному торговельно-економічному університеті, Київському національному університеті культури і мистецтв, Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, Київському університеті права Національної академії наук України, Національному авіаційному університеті, Національному технічному університеті України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», Національному університеті «Києво-Могилянська академія», Національному університеті «Острозька академія», Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого, Східноукраїнському національному університеті імені Володимира Даля, Українському державному університеті залізничного транспорту, Університеті державної фіскальної служби України, Харківській державній академії дизайну та мистецтв, Харківському національному педагогічному університеті імені Г. С. Сковороди, Харківському національному університеті внутрішніх справ, Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна, Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича.

Результати опитування подано для того, щоб кожен охочий міг самостійно проаналізувати відповіді студентів і сформулювати власне бачення шляхів удосконалення мотиваційного складника освітнього процесу. Усі наведені в роботі результати оцінювання мають суб'єктивний характер та не претендують на абсолютність.

Несподіваними виявилися результати аналізу процесу опитування студентів. Перше, на що ми звернули увагу, – це те, що в опитуванні взяли участь студенти закладів вищої освіти, до викладачів яких ми не зверталися з пропозицією пройти

анонімне опитування для студентів. Вважаємо, що це доводить той факт, що студенти після ознайомлення з метою проведення опитування (удосконалити методичні підходи до організації навчального процесу) не лише погодилися відповісти на запитання, а й виявили бажання взяти активну участь у процесі досягнення цієї мети – самостійно ініціювали опитування серед своїх однолітків з інших закладів вищої освіти.

Підтвердженням активної позиції студентів у прагненні долучитися до вдосконалення процесу навчання є також той факт, що впродовж опитування, починаючи з першого дня, студенти безперервно відповідали на запитання. Так, перший респондент надіслав відповідь 8 вересня 2021 р. о 9 годині 22 хвилини, остання анкета в цей день була надіслана о 23 годині 54 хвилини. Наступна доба проведення опитування розпочалася отриманням анкети о 00 годині 11 хвилин. При цьому в наступні дні опитування загальна добова кількість анкет дещо зменшувалася, проте час здійснення опитування залишався в межах 24 годин на добу навіть напередодні вихідних днів. У п'ятницю остання анкета надійшла о 23 годині 51 хвилині. Після завершення заявленого строку опитування студенти продовжували надсилати анкети, перша така анкета надійшла в суботу о 1 годині 06 хвилин, а на момент подачі матеріалів до друку кількість анкет становила вже 1 339, проте відсоткові результати відповідей істотно не змінилися (при цьому відкориговані результати буде використано нами в подальших дослідженнях із цієї теми).

Анкетування проводилося анонімно, жодних дій для персональної ідентифікації студентів не було застосовано. Викладачі, які запропонували студентам пройти опитування, вплинути примусом на проходження анкетування не могли, адже неможливо персонально простежити те, чи пройшов опитування студент, оскільки доступ до результатів опитування можливий тільки з акаунту розробників анкети, а самі відповіді не можна ідентифікувати персонально. Проаналізуємо отримані результати.

Перше запитання стосується диференціації респондентів за курсом навчання. В анкеті студенти магістратури були

визначені як студенти 5-го та 6-го курсів. Основна частина студентів, які проходили опитування, є здобувачами освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр». Студенти 1 курсу з усього числа респондентів не є найчисленнішою групою. Анкети магістрів становлять лише 2,7 %. Отримані дані свідчать насамперед про те, що студенти охоче долучилися до опитування, а наведений вище аналіз доводить їхню відкритість до комунікації задля вдосконалення освітнього процесу з урахуванням їхніх бажань і мотивів у навчанні.

Відповіді на *друге запитання* («Що для Вас було важливим під час вибору закладу вищої освіти?») свідчать про те, що мотиви, які привели студентів у стіни конкретного закладу вищої освіти, за пріоритетністю визначені так: 1) бажання отримати вищу освіту; 2) престиж закладу освіти; 3) можливість навчатися за рахунок бюджетних коштів; 4) зміст освітньої програми; 5) науково-педагогічний склад, що забезпечує підготовку за обраною освітньою програмою; 6) інші причини; 7) вартість навчання; 8) бажання батьків. Тобто вибір місця навчання в більшості студентів був усвідомленим, а фінансовий чинник не був основним критерієм вибору закладу вищої освіти. Дискусійним щодо мотивації є загальне прагнення до отримання вищої освіти. З одного боку, дуже позитивний той факт, що молодь прагне отримати якісно новий рівень знань і навичок, а з іншого – цей мотив є першим за пріоритетом, тоді як зміст освітньої програми та науково-педагогічний склад, що забезпечує підготовку за освітньою програмою, займають 4-ту і 5-ту позиції відповідно. Отже, за вагомістю впливу на перше місце студенти поставили іміджеві мотиви. На другому місці за значимістю – змістове наповнення програм та якісний склад викладачів. Економічні чинники становлять незначний відсоток у мотивації студентів до вибору закладу вищої освіти. Також відповіді на зазначене питання показують, що студенти у прийнятті рішення про освітній заклад не віддають перевагу бажанню батьків, а реалізують свої прагнення й бажання. Якщо додати відсотки, пов'язані з престижем закладу, змістом освітньої

програми та викладацьким складом, то більше третини студентів вибирали наукові школи, що працюють та розвиваються у конкретному закладі вищої освіти.

Результати відповідей на *третє запитання* («На яку кількість спеціальностей Ви подавали документи під час вступу?») показали високий рівень професійної орієнтації студентів, адже більше третини з них вибрали одну спеціальність. Дещо менше третини студентів вибрали три спеціальності, що свідчить про різносторонні інтереси сучасної молоді.

Четверте запитання стосувалося мотивів вибору професії (спеціальності). У ньому можна було вибрати декілька відповідей. Пріоритетність мотивів студентів виявилася такою: 1) престиж професії; 2) внутрішній потяг до цієї професії; 3) наявність у студента можливості працевлаштуватися за обраною професією; 4) можливість отримати роботу за кордоном; 5) обрання професії одного зі своїх близьких родичів; 6) дефіцит спеціалістів професії на ринку праці; 7) бажання вчитися разом зі своїми товаришами. Аналіз анкет респондентів свідчить про те, що престиж професії та внутрішній потяг до професії майже завжди стояли поряд із мотивами, пов'язаними з отриманням роботи, проте тільки трохи більше 10 % студентів звертали увагу на дефіцит спеціалістів на ринку праці. Загалом іміджеві мотиви та внутрішні спонукання до професії є визначальними для сучасної молоді. Результати відповідей на це запитання загалом оцінюються нами як бажання молоді самореалізуватися в житті.

Під час надання відповіді на *п'яте запитання* («Під час навчання Ви впевнилися у правильному виборі своєї професії (спеціальності)?») тільки половина студентів вибрала відповідь «так». При цьому відповідь «я ще не визначився» вибирали студенти всіх курсів бакалаврату. Відповідь «ні» також стосується студентів бакалаврського рівня освіти. Студенти, які навчаються в магістратурі, вибирали відповідь «так». У цьому дослідженні ми не ставили за мету визначити відсотки відповідей у розрізі всіх курсів. Водночас якщо взяти відсоток тих, хто ще не визначився, то він дещо нижчий за відсоток, отриманий у відповіді на

друге запитання стосовно мотиву навчання «отримання вищої освіти».

Шосте запитання стосувалося того, що є важливим для студента у процесі навчання та виконання навчальних завдань. У ньому можна було вибрати декілька відповідей. Пріоритетність відповідей така: 1) здобуття нової навички або отримання нових знань; 2) отримання задоволення під час виконання завдання; 3) оголошення викладачем способів вирішення завдань або надання алгоритмів дій; 4) повідомлення мети вивчення матеріалу та навчальних завдань. Більше ніж 75 % респондентів орієнтуються насамперед на здобуття нових навичок чи знання, натомість повідомлення мети для студентів є найменш значущим. Ми пояснюємо це тим, що безпосередньо у процесі навчання студенти проявляють довіру до викладача та усвідомлюють, що надані їм завдання необхідні для отримання фахових компетенцій.

Сьоме запитання було про те, що саме студент визначає самостійно у процесі навчання й виконання навчальних завдань. Результати за пріоритетністю такі: 1) визначає стратегію вирішення завдання та вибирає методи/способи його виконання; 2) шукає відповідь у відкритих джерелах інформації (інтернеті); 3) керується виключно рекомендаціями викладача; 4) радиться з одногрупниками. Варіант відповіді щодо порад викладача навмисно сформульований у категоричній формі. Така постановка показала, що тільки трохи більше 10 % респондентів сприймають категоричну форму організації пізнавальної діяльності. Якщо виходити з того, що категоричні методи впливу є стимулюванням, а не мотивацією, то ці результати свідчать про необхідність побудови партнерського зв'язку між викладачем і студентом у процесі навчання. Що ж до пошуку відповідей у відкритих джерелах інформації (інтернеті), то наближення цього показника до позначки в 50 % наводить на думку про необхідність формування у студентів навичок роботи з базами даних, де розміщена інформація є достовірною або викладена професіоналами. Також цей показник свідчить про те, що пошук відповіді в інтернеті

може завершитися неправильним вирішенням навчального завдання, тому варто націлювати студентів на роботу з відкритими джерелами інформації шляхом переконання та формування в них критичного мислення стосовно порядку відбору інформації. Неприйняття студентами категоричної форми взаємодії з викладачем вимагає від викладача зусиль і досвіду в переконанні студента керуватися його порадами й рекомендаціями.

У відповідях на *восьме запитання* («Якщо для самостійної роботи викладачем запропоновано декілька видів завдань, причому не обов'язково виконувати їх усі, досить виконати лише одне, то Ви виберете...») було виявлено, що студенти мають бажання виконувати поставлені завдання з обмеженнями в часі. Більше половини опитаних не дали відповіді про кількість завдань, а відповіли з посиленням на час, якого може й не вистачити для виконання завдання через різні причини. Цікавий той факт, що лише менше 10 % будуть вирішувати всі завдання. П'ята частина респондентів відповіла, що виконає одне завдання. Близько 40 % опитаних ставлять перед собою завдання виконати конкретний обсяг роботи. Отримані відповіді вказують на необхідність проведення викладачами кропіткої роботи для того, щоб визначити співвідношення навчальних завдань для самостійної роботи та наявного для цього часу у студентів, адже завдання вони отримують з усіх навчальних курсів, які вивчаються.

На *дев'яте запитання* («Якщо для самостійної роботи викладачем запропоновано декілька видів завдань за складністю, причому не обов'язково виконувати їх усі, досить виконати лише одне, Ви виберете...») більше ніж дві треті студентів відповіли, що виберуть завдання середньої складності. Лише п'ята частина респондентів ставить перед собою мету виконати найскладніше завдання. Такі результати свідчать про те, що не всі студенти готові докладати надмірних зусиль у процесі навчання. Водночас отримані відповіді вказують на те, що пропоновані студентам завдання для самостійної роботи не повинні бути занадто складними. Ми переконані в тому, що найскладніші завдання мають виконуватися під час аудиторних занять.

Десяте запитання стосувалося того, як будуть діяти студенти, якщо навчальне завдання не вдалося виконати. Так, для вирішення складних завдань більше третини опитаних мають наміри звертатися по допомогу до викладача. Допомога товаришів за відсотковим значенням дещо менш важлива, ніж допомога викладача. Готові проявити наполегливість та самостійність майже 20 % респондентів. Тільки менше 5 % перепишуть відповідь у товаришів. Відповіді на це запитання підтверджують висновок із попереднього запитання щодо складності завдань, виконуваних під час проведення занять. Дані свідчать про те, що колективні форми роботи у процесі навчання повинні превалювати, тому що саме вони забезпечують початкове формування професійних компетенцій та розвивають комунікативні навички.

Одинадцять запитання стосувалося дій студентів у разі, якщо вони пропустили декілька занять і виконувати завдання з пропущених тем не обов'язково. Більше третини опитаних готові виконувати завдання для себе, щоб розвивати свої навички. Ще третина респондентів готові виконувати завдання за наявності для цього часу. Чверть респондентів ознайомиться з тим, як виконали це завдання товариші. І лише десята частина опитаних не будуть виконувати завдання. Тобто загалом студенти не залишаються пасивними до ознайомлення з матеріалом, який вони пропустили. Активна позиція в цьому питанні свідчить про те, що студенти усвідомлюють або відчують важливість структурно-логічної побудови навчального матеріалу. Навіть якщо виходити з того, що вони не обізнані у важливості структурно-логічних зв'язків тем із дисципліни та між навчальними курсами, на підсвідомому рівні вони відчують необхідність заповнення прогалів у вивченні навчального матеріалу.

Дванадцять запитання («Під час виконання навчальних завдань та підготовки до занять Ви вчиняєте такі дії...») було спрямоване на виявлення того, чи доповнюють студенти отриману на заняттях інформацію та чи використовують усі наявні можливості доповнення вже відомої інформації. Згідно

з наданими відповідями третина студентів під час підготовки до занять користуються і лекційним матеріалом, і рекомендованою літературою, а також цікавляться додатковою інформацією, вибираючи її самостійно. Близько п'ятої частини респондентів зазначили, що самостійно вибирають додатковий матеріал, і це оцінюється нами неоднозначно. З одного боку, прагнення дізнатися більше є позитивним. З іншого боку, у такій діяльності студенти покладаються на власний досвід, якого може не вистачати для відбору необхідної інформації. При цьому йдеться про виконання завдань із використанням рефератів, курсових тощо, розміщених в інтернеті, адже інформація на таких ресурсах може бути не просто застарілою, а навіть недостовірною чи помилковою. У контексті підготовки юристів непоодинокі випадки, коли студенти черпають знання з рефератів, перекладених з іншої мови, де йдеться про законодавство іншої держави.

У *тринадцятому запитанні* («Під час виконання навчальних завдань Вас мотивує...») студенти вибирали декілька відповідей. За вагомістю результату відповіді представлені так: 1) небажання отримувати погану оцінку; 2) бажання досягти навчальної мети; 3) студентові цікавий результат вирішення завдання; 4) студента захоплює процес виконання завдання; 5) упевненість студента в тому, що він виконає завдання. Ми переконані, що орієнтація на отримання оцінки не є ключовим аспектом у навчанні, хоча й без оцінок не можна побудувати освітній процес. Той факт, що студенти прагнуть досягти навчальної мети, вказує на чітку мотивацію навчитися виконувати ті чи інші завдання, однак те, що процес виконання завдань захоплює менше третини студентів, свідчить про необхідність збільшення кількості проблемних завдань (зокрема, для юристів). Безперечно, не кожне навчальне завдання може бути побудоване в такий спосіб, проте завдання, які мають вирішуватися нестандартним способом, здатні захоплювати студентів. Наприклад, замість звичайних тестів можна запропонувати розгадати кросворд, замість опису обставин справи (для юристів) – надати комплект документів, щоб студент самостійно визначив обставини справи.

У відповіді на це запитання також криється змістове наповнення третьої фази саморегульованої поведінки: тут закладається основа для зворотного зв'язку з першою фазою циклу саморегульованої поведінки. Фіксуючи свої результати навчальної діяльності, студенти повинні бути задоволені результатом, відсутність такого задоволення відбиває бажання навчатися. Орієнтація студентів на результати їх оцінювання викладачем переконує в тому, що кожна робота має бути оцінена. Вважаємо, що варто акцентувати увагу студентів на тому, чого саме вони досягли під час вирішення завдання або вивчення матеріалу. Не менш важливим є повідомлення студентам правильного результату завдання. При цьому необхідно наголосити на тому, як студенти впоралися із завданням. Для студентів, якими рухає захопленість у виконанні завдання, запитання викладача про зацікавленість процесом виконання завдання, на нашу думку, буде фіксацією досягнення бажаного результату, що дасть їм можливість словесно чи вербально зафіксувати результат. Також у процесі фіксації результатів виконання студентами навчального завдання важливим є акцентування на допущених помилках – так звана робота над помилками. Проте оприлюднювати імена студентів, які зробили помилки, на нашу думку, неетично, оскільки мета роботи над помилками – виправити їх, а не знецінювати результати роботи тих, хто прийшов навчатися.

Чотирнадцяте запитання («Під час вивчення навчального матеріалу Ви виконуєте такі дії...») передбачало декілька відповідей. Дві третини опитаних ведуть нотатки до матеріалу, тобто окремо фіксують певні частини опрацьованої інформації. Така фіксація може відбуватися шляхом узагальнення, формулювання висновків, побудови схем, таблиць, малюнків тощо. Отриманий результат свідчить про те, що загалом студенти переходять від першої до другої фази саморегульованої поведінки. Такий висновок підтверджується відсотком тих студентів, які роблять помітки в тексті (а це близько половини опитаних). Майже половина студентів зосереджують увагу на окремих фрагментах інформації та повторюють опрацьований матеріал.

До самостійного опитування себе разом із товаришами вдається п'ята частина студентів. При цьому важливо розуміти, що не завжди є можливість готуватися до занять колективно, а також що колективна підготовка займає більше часу, ніж самостійна робота. Однак для спеціалістів тих професій, де професійна мовна підготовка є складником фахових навичок, на наше переконання, варто вжити заходів для підвищення практичного застосування студентами цього методу. Однозначної відповіді на запитання про те, як саме цього домогтися, немає, проте кожен викладач, як професіонал своєї справи, за бажання зможе знайти власний спосіб досягнення цієї мети.

П'ятнадцяте запитання стосувалося того, як студенти фіксують результати після вивчення навчального матеріалу. Половина студентів після вивчення матеріалу запам'ятовують висновки, подані в навчальних матеріалах, і це дуже добре. Друга половина студентів або зосереджуються на формулюванні власного судження, або формулюють власну думку з тих питань, з якими не згодні. У цих результатах важливі такі аспекти. Насамперед викладачеві варто зосередитися на формуванні у студентів критичного мислення, що допоможе, зокрема, у вирішенні питань про самостійний відбір інформаційних джерел для опрацювання. Навички формулювання власної думки з тих питань, з якими студент не погоджується, як психологічний складник пізнавальної діяльності викликають у студентів такі процеси мислення, які дають їм змогу аналізувати інформацію загалом. Не применшуючи той факт, що навчання передбачає необхідність засвоєння теоретичних знань, які є основою певної навчальної дисципліни, зауважимо, що розвиток навичок аналізу, критичного оцінювання, синтезу за умови групування результатів навчання вимагає включення в методику навчання нетрадиційних прийомів (наприклад, у навчальний матеріал навмисно закладається помилка або неправильне твердження). Такий підхід у процесі навчання дає істотні результати для формування у студентів практичних навичок роботи з інформацією.

Шістнадцяте запитання з'ясовувало, що відчувають студенти після того, як вони виконали навчальне завдання. Відповідь на нього надали не всі студенти (зокрема, 16 респондентів не відповіли). Відповідей можна було вибрати декілька. Втому як результат пізнавальної діяльності відчувають майже 65 % студентів, пригнічення від роботи – близько 14 %. Це доводить, що не варто забувати про необхідність обмеження обсягу навчальних завдань. Водночас той факт, що студенти втомлюються, проте продовжують навчатися, свідчить про вагомість внутрішніх спонукань до навчання. Піднесення настрою від роботи (при цьому воно не виключає втому) відчувають дещо менше половини студентів. Тобто на психоемоційному рівні самостійна фіксація задоволення від роботи відбувається менше ніж у половини студентів. Це переконує нас у тому, що третя фаза циклу саморегульованої поведінки має бути доповнена зусиллями викладача, зокрема, у тих способах, про які йшлося в коментарі до тринадцятого запитання, де узагальнено зафіксовані мотиви навчання, що відповідають спонукальним чинникам першої фази саморегульованої поведінки в разі «включення» у процес пізнання підпроцесу самомотивації.

Сімнадцяте запитання стосувалося того, що роблять студенти в разі, якщо навчальне завдання не вдалося виконати з першого разу. Менше половини студентів відкладають завдання, для того щоб порадитися з товаришами, викладачем або знайомими, які обізнані у професії. Це підтверджує не лише потребу в комунікації під час пізнавальної діяльності, а й застосування студентами різних способів досягнення навчальних цілей та опанування професійних компетенцій. Також це свідчить про важливість зв'язку зі старшим поколінням, яке має більше досвіду й навичок у певній професійній сфері. Порада від товаришів як важливий чинник підтверджує активність комунікації всередині конкретної соціальної групи. Дещо менше третини студентів зазначають, що вони будуть переглядати свою стратегію виконання завдань, і ще приблизно така ж кількість респондентів зазначають, що у другій спробі вирішити завдання вони

застосують інші відомі їм алгоритми та способи. Тобто для досягнення поставленої мети студенти віддають пріоритет різним способам вирішення завдання.

Вісімнадцяте запитання спрямоване на визначення дій студентів у разі, якщо завдання для них виявилось занадто складним. Воно прямо пов'язане з попереднім запитанням, і у відповідях бачимо, що лише 4,1 % в разі невдачі з виконанням завдання полишають спроби його виконувати. Частка тих, хто звернеться до викладача або товаришів, майже однакова – приблизно чверть студентів. Найбільший відсоток (28,4) набрав варіант відповіді, який передбачає відкладення виконання завдання та подальше обдумування варіантів його вирішення. Дані однозначно свідчать про наполегливість студентів у досягненні поставленої мети.

На *дев'ятнадцяте запитання* («Скільки часу Ви готові витратити на самостійну роботу?») майже чверть відповідей набрав варіант, який передбачає, що студент буде працювати стільки, скільки потрібно. Загалом чверть студентів обрали конкретну тривалість самостійної роботи (до 2, 4 або 6 годин). 18 % студентів зазначили, що будуть працювати стільки, скільки зможуть, тобто такі студенти в разі непомірно великого обсягу завдань обмежать роботу відповідно до своїх сил. Третина опитаних відповіли «кожного разу по-різному». І це, на наше переконання, доводить, що студенти по-різному планують своє навчання й визначають тривалість самостійної роботи. Загалом відповіді вказують на те, що викладач повинен формувати реальний обсяг завдань, які виносяться на самостійну роботу.

Двадцяте запитання з'ясувало, як саме студентам легше опанувувати навчальний матеріал та вирішувати завдання. Відсотки варіантів відповідей на нього майже не відрізняються одне від одного. Це не лише відповідає наведеним вище в контексті соціальної когнітивної теорії висновкам науковців щодо способів діяльності людей, а й доводить, що викладач повинен розробляти різні види навчальних завдань з урахуванням щонайменше двох стилів організації праці. При цьому

перший стиль організації пізнавальної активності має бути розрахований на тих студентів, які люблять працювати самостійно та важко сприймають жорсткий контроль своєї діяльності. Натомість другий стиль організації праці полягає у зміщенні фактору відповідальності за свою діяльність у бік колективних рішень. Приблизно так само студенти відповідали на десяте запитання, вказуючи на важливість групових (колективних) форм діяльності під час вирішення навчальних завдань. Порівняємо відповіді: у разі невдачі під час виконання завдання (запитання № 10) схильність до колективних форм діяльності виявили 76,6 % студентів, а в аналізованому запитанні перевагу колективній праці віддали 66,1 % студентів, які спираються на власне відчуття (сприйняття) складності та легкості пізнавальної діяльності.

На *двадцять перше запитання* («Який метод впливу для Вас є найефективнішим у навчанні?») більше половини студентів зазначили, що більш ефективні для них власні бажання й мотиви. Десята частина студентів не змогли визначитися. Незначний відсоток студентів мотивує «дух змагання». Поради викладача як метод впливу на поведінку студента сприймають лише 27 %, а наказ – 6,3 % опитаних. Ці цифри доводять, що у випадку, коли студент не бажає вчитися, мотивувати його до навчання дуже складно.

Результати відповідей на *двадцять друге запитання* («Яка Ваша основна мета отримання фахової освіти?») свідчать про те, що в закладах вищої освіти навчається дещо більше половини студентів, які прийшли опанувати бажану професію (спеціальність). Приблизно четверта частина студентів прийшли отримати знання, що не виключає опанування професії, проте, на наше переконання, є ширшою метою, ніж професійна орієнтація. На жаль, мотив отримання диплому притаманний аж 19,2 % студентів. Незначні частки становлять відповіді про молодість у приємному колі однолітків та задоволення бажання батьків. Загалом студенти, які навчаються у вітчизняних закладах вищої освіти, усвідомлюють свою мету перебування у статусі студента.

Результати відповідей на *двадцять третє запитання* («Який метод впливу в навчанні для Вас є неприйнятним?») показують, що наказ викладача є неприйнятним для 48,8 % студентів. Мотив змагання з товаришами має майже такі ж відсотки, що й відповідь «не визначився (визначилася)», – кожна охоплює майже п'яту частину респондентів. Незначний відсоток представлено відповідями про рекомендації викладача та власні бажання й мотиви. Цікавим є порівняння відповіді «не визначився (визначилася)» з аналогічним твердженням на двадцять перше запитання. Щодо ефективності методів впливу не визначилися 10 % студентів, а стосовно неприйнятних методів впливу – 20,5 % студентів. Отже, студенти більше знають, чого хочуть, а не те, чого не хочуть. Варто зауважити, що змагання з товаришами вважають неприйнятним методом 22,4 % студентів, тому такі групові форми організації навчання, у яких має визначатися переможець, будуть пригнічувати майже чверть студентів. Тобто викладачеві під час формування груп або команд не варто включати до їх складу тих студентів, які не виявляють бажання взяти участь у грі.

Двадцять четверте запитання («Найбільше задоволення у процесі навчання Вам приносить...») прямо пов'язане з третьою фазою саморегульованої поведінки. Воно сфокусоване на «задоволенні», що є найпотужнішою рушійною силою діяльності людини, яка має психоемоційне підґрунтя. Усвідомлення й підтвердження наявності успіхів у навчанні приносить задоволення 36,9 % студентів, отримання знань і навичок – 27 %. Бажана оцінка потрібна 17,5 % респондентів, азарт у процесі пізнання нового – 15,5 %, а похвала викладача – 3,1 % опитаних. Вважаємо, що значна кількість студентів потребують самоствердження у процесі навчання. Навіть припускаємо, що усвідомлення й підтвердження успіхів у навчанні вказує на те, наскільки студенти відчують себе недооціненими або ж мають комплекси у процесі оцінювання своєї діяльності (психологічний план). Знання та навички, а також бажані оцінки, на нашу думку, є суб'єктивним результатом, адже оцінки не вказують повною

мірою на готовність до професійної діяльності, а знання й навички, навіть нові для студента, можуть залишитися незатребуваними у професії. Водночас азарт у процесі пізнання нового свідчить про те, що студенти прагнуть до цікавого в навчанні та що азарт як емоційний стан передає захопленість певним видом навчальної діяльності і може приглушати «голос розуму», тобто занурювати студента в такий стан, коли він не стежить ні за часом виконання завдання, ні за середовищем оточення. Це і не погано, і не добре, це просто характеристика психоемоційного стану студента. Водночас вона вказує на те, що в такого студента є потужні мотиви у процесі пізнавальної діяльності. Зазначимо також, що аналізоване запитання корелюється із запитаннями № 13 (про те, що мотивує студента) та № 16 (про те, що відчуває студент після виконання навчального завдання). У представленому дослідженні ми не маємо на меті проаналізувати зв'язок відповідей на ці запитання анкети, а лише звертаємо увагу на те, що вони побудовані для виявлення окремих елементів прояву підпроцесів третьої фази саморегульованої поведінки.

Двадцять п'яте запитання стосувалося ідентифікації закладів вищої освіти, студенти яких узяли участь в опитуванні. Проте відповіді на нього показали дещо несподівані результати. На етапі, коли в опитуванні взяли участь 1 187 студентів, тільки 1 135 із них зазначили свій навчальний заклад. Тобто 52 студенти з якихось причин не відповіли на запитання. При цьому приблизно така ж кількість студентів у відповіді додатково зазначили своє прізвище та ім'я, і це студенти з майже всіх закладів вищої освіти. Такий результат оцінювати складно. Припускаємо лише, що студенти, які не назвали свій заклад вищої освіти, або вирішили, що це питання не принципове, і не виявили бажання набирати текст, або з інших міркувань не надали відповідь. Це було єдине запитання, де потрібно було писати відповідь, а не обирати із запропонованих варіантів. Також можливо, що студенти піддали сумніву анонімність опитування та намагалися в такий спосіб убезпечити себе від чогось. Ті ж студенти, які зазначили своє прізвище та ім'я, продемонстрували відкритість

своєї позиції. Показовим є те, як саме студенти зазначали назви закладів вищої освіти: приблизно половину становили відповіді з повною назвою закладу вищої освіти та другу половину – відповіді у вигляді аббревіатури. Також траплялися поодинокі відповіді сленгового зазначення назви закладу вищої освіти та смайли.

Наведені вище результати опитування студентів вітчизняних закладів вищої освіти та їх оцінювання не претендують на повноту аналізу всієї інформації, яка може бути узагальнена за отриманими відповідями. Це опитування проведене в межах дослідження мотиваційного складника студентів із метою демонстрації варіативності їхніх підходів до навчання та їхньої свідомої чи несвідомої мотивації. Вважаємо, що отримані дані можуть бути підставою для вдосконалення методичних підходів до організації навчання студентів, зокрема тих, які здобувають професію юриста. В узагальненому вигляді вважаємо за доцільне привернути увагу викладачів до таких **аспектів роботи зі студентами**:

1. Під час підготовки навчальних матеріалів та визначення змісту навчальних завдань доцільно звертати увагу на рівень самостійності студентів. Напевно, для різних академічних груп і для різних курсів варто по-різному готувати рекомендації до самостійної роботи та роботи з додатковими джерелами.

2. Дослідження доводить вагомість колективних форм організації пізнавальної діяльності, тому цій формі варто віддавати перевагу під час проведення аудиторних занять. При цьому опанування методик, алгоритмів і моделей вирішення завдань також доцільно проводити колективно. Варто враховувати, що студенти практикують навчання одне в одного. Колективна форма організації роботи загалом позитивно впливає на формування комунікативних навичок, а також допомагає студентам учитися формулювати та висловлювати свої думки.

3. Формування навчального контенту багато в чому залежить від того, яку інформацію повинен опрацювати студент. Нині ми маємо стільки інформаційних джерел, що опрацювати їх усі неможливо, а деякі з них навіть шкідливі для студентів, які ще

не навчилися критично мислити. Тому викладачам необхідно приділити час аудиторній роботі для формування у студентів навичок роботи з інформаційними джерелами.

4. У спілкуванні зі студентами, під час пропонування їм завдань для самостійної роботи та формулювання рекомендацій бажано уникати категоричних форм стимулювання їхньої пізнавальної активності. Студенти чутливі до обмеження їхньої самостійності, а отже, потрібно «підвести» їх до думки, що конкретне навчальне завдання або опрацювання навчального матеріалу є необхідним елементом формування майбутніх фахових компетенцій, а не вимогою викладача.

5. Варто уважно ставитися до обсягів завдань для самостійної роботи студентів. Завдання дають з усіх предметів, а астрономічний час та фізичні й розумові сили студентів не безкінечні. У цьому аспекті також важливо розподіляти завдання рівномірно впродовж усього навчального семестру.

6. Бажано, щоб викладач у процесі організації пізнавальної діяльності студентів та організації аудиторної роботи приділяв увагу формуванню в них навичок планування своєї діяльності, вміння визначати стратегію виконання завдання до початку його вирішення; досвіду та практичних навичок застосування певних алгоритмів, моделей, способів тощо для виконання завдань фахового спрямування; усвідомлення важливості самоконтролю своєї діяльності з імовірністю коригування дії.

7. Дослідження доводить, що під час підготовки навчальних матеріалів і завдань необхідно враховувати відмінності у психотипах поведінки людини. Варто розподіляти різні за складністю навчальні завдання в різні види діяльності. Наприклад, в аудиторіях доцільно вирішувати найскладніші завдання, для самостійної роботи пропонувати завдання середньої складності, а індивідуальну роботу забезпечувати завданнями залежно від рівня підготовленості студентів. Однак це не означає, що тільки запропонований підхід є доцільним.

8. Наведена на початку дослідження модель саморегульованої поведінки дає змогу викладачеві побудувати власну методику

роботи зі студентами у процесі навчання на основі індивідуального підходу. Ми переконані в тому, що модель саморегульованої поведінки може допомогти викладачеві навчити студентів учитися. Результати опитування доводять, що основним мотивом студентів є їхнє бажання, а тому варто їм допомогти навчитися вчитися – з такими навичками вони будуть охочіше виконувати навчальні завдання. Правильна організація самостійної роботи студента допоможе оптимізувати тривалість його роботи, що своєю чергою зменшить навантаження й рівень його втоми та, зрештою, наблизить студента до задоволення, на яке він очікує від навчання обраної професії (спеціальності).

Стосовно рекомендацій щодо **вдосконалення підготовки студентів-юристів** зупинимося на особливостях навчального контенту та його впливу на формування фахових компетенцій.

Не викликає заперечень той факт, що в основі будь-якої юридичної діяльності лежить принцип верховенства права. Водночас під час вирішення спорів у судовому порядку застосовується принцип змагальності сторін. Як зазначає Я. О. Берназюк, «загалом принцип змагальності прийнято розглядати як основоположний компонент концепції «справедливого судового розгляду» в розумінні п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, що також включає споріднені принципи рівності сторін у процесі та ефективної участі. Відповідно до ст. 129 Конституції України основними засадами судочинства є змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і в доведенні перед судом їхньої переконливості»¹⁴⁵. Із цього постає, що під час підготовки студентів-юристів програмні результати навчання мають забезпечувати не лише знання норм права, а й володіння навичками обґрунтування та доведення своєї правової позиції. У судовому порядку криється певна специфіка розв'язання юридичних спорів і конфліктів.

¹⁴⁵ Берназюк Я. О. Міжнародні стандарти дотримання принципу змагальності в судовому процесі. *Судебно-юридическая газета* : блог. 2019. 11 вересня. URL: https://sud.ua/ru/news/blog/149910-mizhnarodni-standarti-dotrimannya-printsipu-zmagalnosti-v-sudovomu-protsesi?fbclid=IwAR0Kbfm0UErhKQa1vbQLqVjjsvOpU7cdr5hXqs_r591GzJFJ1xrjn09C80g

Ця специфіка полягає в тому, що кожна сторона спору повинна довести ті обставини, на які вона посилається на підтвердження чи заперечення вимог.

Отже, навчальні завдання студентів-юристів для різних форм роботи, зокрема колективних, можуть передбачати їх виконання з розподілом ролей (наприклад, позивач, відповідач, суддя). Такі ролі ставлять перед студентами схожі, проте різні за змістом цілі. Одна група студентів має довести свої позивні вимоги. Інша група повинна заперечити позивні вимоги. Ще інша група студентів має оцінити докази у справі та винести рішення. Колективні ігрові форми виконання навчальних завдань із рольовим розподілом дають можливість моделювати практичні ситуації з варіативністю поведінки рольових груп і професійних навичок.

Цивільне судочинство також має свою специфіку. Зокрема, у ст. 13 «Диспозитивність цивільного судочинства» Цивільного процесуального кодексу України зазначається:

«1. Суд розглядає справи не інакше як за зверненням особи, поданим відповідно до цього Кодексу, у межах заявлених нею вимог і на підставі доказів, поданих учасниками справи або витребуваних судом у передбачених цим Кодексом випадках.

2. Збирання доказів у цивільних справах не є обов'язком суду, крім випадків, встановлених цим Кодексом. Суд має право збирати докази, що стосуються предмета спору, з власної ініціативи лише у випадках, коли це необхідно для захисту малолітніх чи неповнолітніх осіб або осіб, які визнані судом недієздатними чи дієздатність яких обмежена, а також в інших випадках, передбачених цим Кодексом.

3. Учасник справи розпоряджається своїми правами щодо предмета спору на власний розсуд. Таке право мають також особи, в інтересах яких заявлено вимоги, за винятком тих осіб, які не мають процесуальної дієздатності»¹⁴⁶.

Визначаючи мету та стратегію виконання навчального завдання в царині приватного права, доцільно передбачити,

---

¹⁴⁶ Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

що у процесі підготовки студенти-юристи повинні набути конкретні специфічні навички та розвинути певні властивості, зокрема стресостійкість. Наприклад, коли студенти, які виконують роль представників позивача чи відповідача, зазнають у спорі поразки і їхня позиція виявляється програшною, вони все одно повинні виконати всі покладені на них обов'язки за розіграною роллю. Такі колективні ігрові форми навчання студентів-юристів сприяють формуванню в них стресостійкості. Юридична практика прямо пов'язана з вирішенням конфліктів, які, за твердженням О. Ф. Скакун та І. М. Овчаренко, є зіткненням протилежно спрямованих, не сумісних одна з одною цілей, інтересів і способів їх досягнення, що перешкоджає їх практичному здійсненню та пов'язується з негативними емоційними переживаннями¹⁴⁷. Отже, колективні форми виконання навчальних завдань із поляризацією рольової мети студентів є ефективними для формування специфічних навичок майбутніх юристів під час роботи в конфліктних ситуаціях.

На нашу думку, у разі застосування колективних ігрових форм навчання на кшталт судового розгляду справи студентам необхідно надавати комплект документів для аналізу, а не фабулу справи. Це дещо подовжує час виконання навчального завдання, проте сприяє формуванню навичок самостійного аналізу обставин справи та вибору тих обставин, що є принциповими у справі. Також із комплекту документів студенти повинні обрати ті, які будуть доказами у справі, що також є важливим у формуванні професійних компетенцій юриста.

Для вибору стратегій захисту вибраної правової позиції під час вирішення навчального завдання з конкретними обставинами справи студенти повинні бути ознайомлені з конкретними способами, методами, алгоритмами роботи. Досягти цієї мети можна шляхом ознайомлення студентів із такими моделями, способами, методами, алгоритмами у процесі вирішення ситуаційних завдань під час практичних занять. На наше

¹⁴⁷ Юридическая деонтология : учебник / О. Ф. Скакун, Н. И. Овчаренко; под ред. О. Ф. Скакун. Харьков : Основа, 1999. 280 с. С. 73.

переконання, необхідно починати ознайомлення студентів із зазначеними моделями в ситуаційних завданнях, у яких чітко визначені обставини справи. Досить часто студенти намагаються внести до обставин справи власні додаткові умови, що «відводить» їх від виконання завдання й досягнення навчальних цілей. Фантазії на кшталт «а може, це було так» є зайвими на етапі ознайомлення студентів-юристів із правовим інструментарієм досягнення поставленої перед ними мети.

Нагадаємо, що відповідно до моделі Б. Циммермана мета та стратегічне планування належать до першої фази саморегульованої поведінки. Для завершення формування процесу самомотивації в цій фазі студент-юрист повинен володіти певним багажем знань щодо правового інструментарію галузі права, у якій він вирішує спір, проблему тощо.

Щодо другої фази саморегульованої поведінки як однієї з методик підвищення якості навчання студентів-юристів зазначимо, що самоконтроль виконання завдання та самоспостереження виконують різні функції. Зокрема, самоспостереження є діями щодо коригування своєї поведінки під час виконання навчальних завдань, а самоконтроль виконання завдання, на нашу думку, є контролем когнітивної сфери пізнавальної діяльності студента. На етапі реалізації другої фази саморегульованої поведінки необхідно виходити з того, що фахові компетенції юриста охоплюють не лише вміння знаходити та аналізувати матеріал, а й уміння застосувати теоретичні знання на практиці. Водночас уміння застосовувати знання на практиці залежить від рівня володіння юристом правовим інструментарієм вирішення практичних завдань. При цьому йдеться не про правові засоби, закладені у праві, а про правові засоби, які застосовуються для вирішення юридичних справ: протокол, договір, позовну заяву, апеляційну скаргу, постанову суду тощо. Фактично у другій фазі саморегульованої поведінки студент-юрист повинен здійснити самоконтроль виконаного завдання й застосованого ним інструментарію для досягнення поставленої навчальної мети.

Отже, самоконтролю як процесу другої фази саморегульованої поведінки притаманне критичне оцінювання студентом

своїх дії на шляху до бажаного результату. Що можна запропонувати для підвищення ефективності самоконтролю? Пошук відповіді на це запитання є правом викладача. Відповідно до п. 5 ст. 57 Закону України «Про вищу освіту» науково-педагогічний працівник має право обирати методи та засоби навчання, що забезпечують високу якість навчального процесу¹⁴⁸. Тобто для досягнення навчальної мети викладач може пропонувати студентам будь-які методи й засоби досягнення навчальних цілей, що покращують результати навчання.

Розглянемо варіанти досягнення результатів навчання та їх можливості. Так, традиційними є такі етапи оволодіння навчальним матеріалом:

- 1) сприйняття як цілеспрямована пізнавальна діяльність;
- 2) осмислення навчального матеріалу;
- 3) запам'ятовування та закріплення матеріалу під час виконання практичних завдань;
- 4) застосування знань, умінь і навичок на практиці¹⁴⁹.

Студент може здійснювати самоконтроль результатів шляхом оцінювання своїх знань, умінь і навичок відповідно до запропонованих етапів оволодіння матеріалом. Але такий підхід не містить інструментального наповнення пізнавальної діяльності, а тому більш доцільний для студентів, які навчаються на технічних спеціальностях та опановують точні науки. Юридична практика і юридичні знання є специфічними, вони певною мірою вимагають творчості та вміння аналізувати величезний обсяг інформації – законодавства й судової практики.

Водночас, не применшуючи значення традиційного підходу до навчання студентів, а також з огляду на вимоги до формування спеціальних фахових компетенцій юристів вважаємо, що не можна однозначно відповісти на запитання про інструменти самоконтролю студента. Це не означає, що не потрібно шукати

¹⁴⁸ Про вищу освіту : Закон України від 1 липня 2014 р. № 1556-VII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>

¹⁴⁹ Баранов С. П. Педагогика : учебное пособие. Москва : Просвещение, 1981. 143 с. С. 78–79.

власний підхід до вирішення цього практичного завдання. У ХХ ст. було апробовано, а згодом і запроваджено в навчальний процес використання студентами-юристами для самоконтролю знань таксономії Блума – методики, що була розроблена на основі біхевіористичного напрямку у психології в 1956 р. групою американських учених Чиказького університету під керівництвом Б. Блума¹⁵⁰. Вона складається з трьох частин: знання, установок, навичок¹⁵¹. Ця методика представлена нами в таблиці 2.

Таблиця 2

Структуровані частини таксономії Блума

Когнітивна сфера (знання)	
1. Відтворення інформації	Початок вивчення матеріалу Завершення навчання
2. Розуміння	
3. Застосування. Використання на практиці	
4. Аналіз інформації (структури/елементів)	
5. Синтез (створення/побудова)	
6. Оцінювання (порівняння)	
Емоційна сфера (установки)	
1. Сприйняття (усвідомлення)	Початок вивчення матеріалу Завершення навчання
2. Відповідь (реакція)	
3. Оцінювання цінностей (розуміння та дія)	
4. Поєднання (комбінування, інтеграція схожих навичок)	
5. Засвоєння системи цінностей (адаптація поведінки)	
Психомоторна сфера (навички)	
1. Імітація (копіювання)	Початок вивчення матеріалу Завершення навчання
2. Управління (дотримання інструкцій)	
3. Розвиток точності, чіткості	
4. Організація особистої системи цінностей	
5. Натуралізація (доведення до автоматизму, експертні знання)	

¹⁵⁰ Костюченко О. Є. Трудове право : навчально-методичний посібник до самостійної та індивідуальної роботи студентів. Харків : ХІБС УБС НБУ, 2009. 158 с.

¹⁵¹ Розроблення освітніх програм : методичні рекомендації / В. М. Захарченко, В. І. Луговий, Ю. М. Рашкевич, Ж. В. Таланова; за ред. В. Г. Кременя. Київ : ДП «НВЦ «Пріоритети», 2014. С. 20.

Таксономія Блума на практиці дає змогу чітко визначати цілі кожного навчального матеріалу або навчального завдання. Це своєю чергою дає можливість активізувати навчання в усіх формах, зокрема й під час самостійної підготовки студента до занять за кожним рівнем усіх трьох частин моделі.

Розглянемо першу частину таксономії Блума – когнітивну сферу. Рівень «Відтворення інформації» характеризується спрямованістю на запам'ятовування та відтворення певної інформації, зокрема: знання термінології, фактів (правові дефініції, що застосовуються у праві); знання засобів і прийомів дії з конкретними даними (правові засоби, способи й методи правового впливу); знання правових категорій та загальних понять, правових принципів тощо.

Рівень «Розуміння» дає змогу націлити студента на відтворення інформації в будь-якій формі, зокрема перекладі, інтерпретації, екстраполяції. Переклад означає, що студент може, по-перше, перекласти інформацію іншою мовою, із застосуванням інших термінів або в будь-якій іншій доступній для розуміння формі; по-друге, перетворити абстрактну інформацію на конкретну чи практичну; по-третє, переводити інформацію в коротку форму; по-четверте, наводити ілюстрації або приклади до правових явищ; по-п'яте, перетворювати інформацію на символи, ілюстрації, графіки, таблиці тощо та навпаки. Інтерпретація (пояснення) має як головну мету логічне розмірковування на основі отриманої інформації для того, щоб з'ясувати зміст будь-чого (наприклад, фіксація головної ідеї роботи, відокремлення суттєвого від несуттєвого, розпізнавання обґрунтованих і необґрунтованих висновків, виведення висновків або узагальнення даних). Екстраполяція як аспект розуміння спрямовується на розширення змісту та визначення доказів, правових наслідків на основі представленої інформації. Оцінці підлягає здатність студентів опрацьовувати інформацію (переформулювати матеріал власними словами, переконструювати).

На рівні «Використання на практиці» студент має співвідносити свої знання з реальною ситуацією: використовувати знання

в нових умовах (наприклад, у разі прийняття нового законодавства або його змін, як фактор впливу на правовідносини); використовувати абстрактні знання (теорія права) у практичних ситуаціях; застосовувати ідеї у вирішенні ситуаційних завдань, для чого він повинен покликатися на доктрину права, правові ідеї, функції права, процесуальні правила, методи, принципи, концепції, теорії тощо. На цьому рівні студент має виконувати такі дії: знайти у проблемі знайомі елементи, перебудувати проблему у знайомий контекст, класифікувати проблему за типом, відібрати необхідне законодавство та використати його для вирішення правової проблеми. Оцінювання не повинне звужуватися до звичайних засобів – опитування чи тестів. Необхідно у проблемні питання закласти «інтелектуальні засоби» – демонстрацію здорового глузду, правову обґрунтованість, варіативність вирішення правової чи практичної проблеми тощо.

На рівні «Аналіз інформації (структури/елементів)» не варто забувати, що «аналіз» є вищою сходинкою розуміння. Студент має розрізняти логічні помилки, розпізнавати приховані значення, виявляти правові колізії, розкривати зв'язки між причинами й наслідками, реконструювати взаємодію та взаємовідношення, звіряти свою гіпотезу з інформацією. Студент повинен демонструвати вміння класифікувати або членувати матеріал та його складники: елементи (факти, гіпотези, думки, висновки, тези, частини й ціле); причини та наслідки, послідовність, висновки; організаційні принципи (правову форму, структурну або організаційну модель, зв'язок фактичного матеріалу з різними думками).

Рівень «Синтез (створення/побудова)» має на меті навчити синтезувати елементи для створення єдиного, що раніше не було відоме студенту. Студент створює, розробляє, планує, об'єднує, робить дедуктивні висновки з абстракцій, робить індуктивні висновки з конкретної інформації, формує правову позицію. Продуктами синтезу можуть бути звіти, есе, тези, наукова доповідь, стаття, правова позиція під час вирішення спору з навчального завдання тощо. Цей рівень передбачає творчий процес, коли

не виключена можливість покладання на пам'ять, а не лише на навички синтезувати матеріал.

«Оцінювання (порівняння)» – останній рівень когнітивної сфери таксономії Блума, який включає всі попередні рівні. Він передбачає формування судження щодо цінності ідеї, наукових праць, методів або матеріалів для будь-якої конкретної мети. Судження можуть бути або кількісними, або якісними, а також оцінюються за двома критеріями: внутрішнім (логічність, послідовність, обґрунтованість, ясність тощо) та зовнішнім (підпорядкованість цілям, ефективність, засоби досягнення, відповідність правовими нормам). Основний критерій оцінювання цього рівня – формування навичок обґрунтування власної думки, позиції, розвиток конструктивної критики, підтвердження, підтримання, аргументації, перевірки тощо.

Ознайомивши студентів зі змістом підходів до формування рівня знань за таксономією Блума, викладач може запропонувати їм використовувати послідовні запитання, побудовані за стадіями засвоєння знань. Такі запитання дають викладачеві та студентові змогу оцінювати стан засвоєння навчального матеріалу. Нагадаємо, що наше опитування студентів показало переважне несприйняття ними наказу викладача як методу стимуляції. Тому пропонуємо допомогти їм під час засвоєння навчального контенту не за наказом, а за допомогою побудови ланцюга запитань, на які студент має дати відповідь, де кожне наступне запитання вимагає відповіді на попереднє (див. табл. 3).

Такий ланцюг запитань, на нашу думку, буде корисним для здійснення студентами-юристами самоконтролю. Якщо запропонувати студентам здійснювати самоконтроль знань (самоконтроль виконання завдання у другій фазі саморегульованої поведінки) з відповідним розподілом оцінок за системою ECTS у сполученні з рівнем знань див. (табл. 4), то вони зможуть самостійно визначати свій рівень і самостійно коригувати свою пізнавальну діяльність, що сприятиме підвищенню якості їхніх знань та поглибленому вивченню ними навчального матеріалу.

Таблиця 3

**Ланцюг запитань про правову природу трудового права
як галузі права**

<i>Рівень</i>	<i>Запитання</i>
1. Відтворення інформації	Що таке трудове право?
2. Розуміння	Поясніть, які суспільні відносини регулюються нормами трудового права.
3. Застосування. Використання на практиці	Наведіть приклад суспільних відносин, що охоплені предметом трудового права.
4. Аналіз інформації (структури/елементів)	У чому полягають особливості трудових відносин та відносин, тісно пов'язаних із ними?
5. Синтез (створення/побудова)	За якими критеріями трудове право виокремлюється в самостійну галузь права?
6. Оцінювання (порівняння)	Обґрунтуйте, до приватного чи публічного права належить трудове право

Таблиця 4

**Оцінювання рівня знань студентів за таксономією Блума
з переведенням у систему ECTS**

<i>Когнітивна сфера (знання)</i>	<i>Оцінка за системою ECTS</i>
1. Відтворення інформації	2 (F)
2. Розуміння	3 (E)
3. Застосування. Використання на практиці	3 (D)
4. Аналіз інформації (структури/елементів)	4 (C)
5. Синтез (створення/побудова)	4 (B)
6. Оцінювання (порівняння)	5 (A)

Оцінка 2 (F) у когнітивній сфері нами не врахована, тому що оцінюванню підлягають знання, а оцінка 2 (F) свідчить про відсутність знань і нерозуміння матеріалу загалом. Зазначимо, що

із застосуванням такого підходу на практиці під час підготовки студентів-юристів спостерігається стійкий рівень самомотивації та активності у вивченні навчального матеріалу. Ті студенти, які застосовували таксономію Блума під час самоконтролю знань, у процесі підготовки до занять, у разі виявлення незадовільного для них рівня знань поверталися до вивчення матеріалу та під час аудиторних занять демонстрували знання. При цьому отримані ними бали у процесі оцінювання викладачем переважно збігалися з їхньою самооцінкою.

Загалом, на наше переконання, таксономія Блума дає студентам-юристам можливість у процесі організації саморегульованої поведінки, по-перше, активізувати свою діяльність у прийнятному для них напрямі, а по-друге, формувати стратегію досягнення намічених у навчанні цілей завдяки вдосконаленню самостійної роботи з навчальним матеріалом і навчальними завданнями. Також варто зазначити, що студенти, застосовуючи самоконтроль у виконанні навчальних завдань, формують базу для реалізації третьої фази саморегульованої поведінки в таких процесах, як самофіксація та самоконтроль результату дій (пізнавальної діяльності), де самозадоволення своїми результатами навчання є каталізатором запуску «петлі зворотного зв'язку» в моделі саморегульованої поведінки.

Підсумовуючи результати дослідження, можемо констатувати, що підготовка студентів-юристів загалом вимагає від них постійного вдосконалення своїх знань, умінь і навичок. Під час навчання в закладі вищої освіти студенти-юристи повинні не лише отримати знання доктрини права, законодавства та практики його застосування, а й набути вміння та навички самостійно вчитися і контролювати свої результати. Допомогти в цьому майбутнім юристам повинні науково-педагогічні працівники, зокрема, шляхом перегляду, удосконалення й оновлення своїх методичних підходів до викладу навчальних курсів та організації самостійної роботи студентів.

2.3. Навчальна мотивація науково-педагогічних працівників з удосконалення викладання правових дисциплін у юридичних закладах вищої освіти України: методологія, правова теорія, освітня практика

Здійснення правової реформи в Україні передбачає підвищення якості юридичної освіти на основі застосування інноваційних підходів до навчальної мотивації науково-педагогічних працівників із викладання навчальних дисциплін із права з огляду на такі чинники: виклики глобального, національного, регіонального й місцевого значення у природі, економіці; наявні проблеми державно-правового, економічного, соціального характеру в усіх сферах життєдіяльності суспільства, зокрема й науково-освітній сфері; недосконалість системи та структури чинного законодавства; наявні проблеми з формування освітніх програм із підготовки бакалаврів, магістрів, докторів філософії права; доктринальну невизначеність у підходах до формування суспільної свідомості та правосвідомості з питань права, розуміння соціальної цінності прав і свобод людини й громадянина, держави, закону, громадянської злагоди, правопорядку, євроінтеграції, національної безпеки, сталого розвитку суспільства відповідно до Цілей сталого розвитку на період до 2030 р.

З огляду на зазначене необхідно розкрити методологічні, теоретичні та законодавчі засади навчальної мотивації науково-педагогічних працівників юридичних закладів вищої освіти з удосконалення наявних науково-освітніх, навчально-методичних та інших підходів до форм, змісту й методів навчально-освітньої діяльності відповідно до встановлених у державі нормативних вимог із підготовки кваліфікованих фахівців за спеціальністю 081 «Право» та освітніми рівнями «бакалавр» і «магістр».

Для досягнення цієї мети доцільно виконати такі завдання: а) визначити методологічні основи розуміння навчальної мотивації в науково-освітній діяльності науково-педагогічних працівників юридичних закладів вищої освіти; б) розкрити сучасні

наукові уявлення про навчальну мотивацію науково-педагогічних працівників із викладання права в юридичних закладах вищої освіти; в) розкрити поняття, структуру та зміст навчальної мотивації науково-педагогічних працівників; г) встановити основні чинники навчальної мотивації науково-педагогічних працівників із викладання права; г) проаналізувати законодавчі вимоги щодо навчальної мотивації науково-педагогічних працівників із викладання права; д) розкрити особливості реалізації нормативних вимог у процесі викладання правових дисциплін за освітніми програмами з підготовки бакалаврів і магістрів права; е) сформулювати висновки й рекомендації за результатами проведеного дослідження.

Навчальна мотивація науково-педагогічних працівників у юридичних закладах вищої освіти є складним соціальним явищем у системі підготовки правників вищої кваліфікації, яке можна розглядати в різних проявах, зокрема філософському, правовому, морально-етичному, науково-освітньому, навчально-методичному, педагогічному, навчально-виховному, психологічному, соціальному тощо, кожен із яких має свою методологію, теорії, спрямованість, структуру й змістове наповнення та водночас усі вони поєднуються в науково-освітній діяльності викладачів для досягнення освітніх результатів.

У філософському, а також у соціально-економічному вираженні навчальна мотивація науково-педагогічних працівників юридичних закладів вищої освіти об'єктивно детермінована потребами й інтересами всіх учасників науково-освітнього процесу у формуванні людського капіталу, який поряд із використанням землі та інших природних ресурсів є головним чинником прогресивного економічного й соціального розвитку. Саме людські знання в поєднанні з працею людини на землі стають визначальними чинниками в забезпеченні сталого розвитку українського суспільства на інноваційній основі. З огляду на таке розуміння методологічних основ правового регулювання суспільних відносин у сучасних умовах мають формуватися правові, науково-освітні, навчально-методичні та інші підходи до

навчальної мотивації науково-педагогічних працівників юридичних закладів вищої освіти з викладання права як навчальних дисциплін у підготовці юристів вищої кваліфікації в Україні.

Філософія мотивації навчальної діяльності розкривається в наукових доктринах крізь приму етимології слів «мотив», «мотивація». Слово «мотив» походить від французького *motif*, що має латинське походження: *movēre* – рухати(ся). У психології тлумачиться як спонукальна причина дій і вчинків людини. У психології, соціології та педагогіці мотивація розглядається як внутрішня рушійна сила, що спонукає людину до дії чи певного типу поведінки, пов'язана з її органічними та культурними потребами. Спонукуванням у мотивації можуть бути такі регулятори поведінки, як інстинкти, інтереси, потреби. Для формування мотивації в різних людей регулятори поведінки можуть мати різне співвідношення. Мотиви передбачають розуміння результату діяльності та усвідомлення своєї ролі в певній діяльності. Відмінність між стимулом і мотивацією полягає в тому, що стимул викликається зовнішніми факторами, тоді як мотивація (у широкому розумінні) визначається детермінацією поведінки загалом¹⁵².

Мотив є суб'єктивним явищем, має вираження у прийнятті рішення, яке має причину, підставу, основу для певного вчинку. З огляду на це у праві мотив розглядається в різних планах, зокрема: в адміністративному, кримінальному праві це внутрішнє спонукування, рушійна сила закону; у цивільному, земельному праві – суспільна необхідність, суспільна потреба для примусового викупу земельних ділянок; у трудовому праві – стимули до підвищення продуктивності праці й ефективності організації виробництва тощо.

Екстраполяція наведених вище визначень щодо доктринального розуміння мотивації в різних сферах життєдіяльності суспільства на науково-освітню діяльність у юридичних закладах вищої освіти показує, що мотиваційну діяльність науково-

---

¹⁵² Мотив. Вікіпедія : вільна енциклопедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%BE%D1%82%D0%B8%D0%B2>

педагогічних працівників необхідно розглядати й у правовому значенні, оскільки науково-освітня діяльність в Україні регулюється нормами Конституції України, законів України «Про освіту», «Про вищу освіту», «Про наукову і науково-технічну діяльність», багатьох підзаконних нормативних актів та локальних актів юридичних закладів вищої освіти. Науковий аналіз змісту цих та інших законів і нормативних джерел із питань регулювання організації вищої освіти, науково-освітньої діяльності свідчить про те, що питання навчальної мотивації не закріплені у правових нормах як предмет самостійного правового регулювання, а тому відображення мотивувальних чинників у практичній освітній діяльності науково-педагогічних працівників не має системності, послідовності, постійності, об'єктивності щодо спонукання викладачів до вдосконалення й підвищення якості освітніх послуг.

У теоретичному плані поняття навчальної мотивації науково-педагогічних працівників із викладання правових дисциплін у юридичних закладах вищої освіти не було предметом наукового дослідження в національній правовій доктрині, оскільки система й організація навчально-освітнього та виховного процесу впродовж 30 років вибудовувалася на певних особливостях. По-перше, превалювало стереотипне уявлення про підготовку юристів переважно для потреб держави, а не забезпечення прав людини. По-друге, існувало усвідомлення того, що між викладачами та студентами виникають адміністративні правовідносини, у яких ключовим суб'єктом є викладач, а не студент. По-третє, після прийняття Конституції України розпочалися повільні процеси перебудови навчально-освітньої діяльності юридичних закладів вищої освіти з поступовим переходом до викладання навчальних дисциплін із права на основі утвердження принципу верховенства права, розбудови України як суверенної й незалежної, демократичної, соціальної та правової держави з урахуванням євроінтеграційних зобов'язань держави в науково-освітній сфері як складовій частині реформування правової системи України.

Відтак навчальна мотивація науково-педагогічних працівників у науково-освітньому процесі дотепер не розглядається в державі як один із ключових чинників у підготовці висококваліфікованих фахівців у галузі правознавства, як органічний складник організації науково-освітньої, навчально-методичної, педагогічної, виховної, організаційної роботи; вона сприймається в освітньому середовищі як додатковий критерій для морального й матеріального стимулювання працівників. Саме цим можна пояснити той факт, що, незважаючи на наявність в Україні близько 300 юридичних вищих навчальних закладів юридичний професійний ринок переважно незадоволений рівнем знань і вмінь випускників правничих шкіл, а значна частина випускників правничих шкіл не відповідають вимогам ринку праці та не здатні подолати мінімальні порогові бали під час вступних випробувань із використанням технологій зовнішнього незалежного оцінювання в разі вступу до правничої магістратури, що підтверджується результатами проведення вступу на магістратуру з права у 2016–2019 рр.¹⁵³.

Недостатня увага з боку органів державної влади, адміністрації юридичних закладів вищої освіти до питань і проблем навчальної мотивації науково-педагогічних працівників у підготовці кваліфікованих юристів стала однією з важливих підстав для проведення в Україні реформи юридичної освіти. Тому цілком обґрунтованими вбачаються положення проекту Концепції розвитку юридичної освіти щодо мотиваційних чинників учасників освітнього процесу, а саме визначення стратегічних цілей № 2 («Система конкурсного вступу до правничих шкіл забезпечує добір вмотивованих і підготовлених осіб, які спроможні здобувати вищу юридичну освіту») та № 7 («Вища юридична освіта надається компетентними та вмотивованими викладачами»). У кожній із цих цілей поряд з іншими цілями реформування

---

¹⁵³ Доопрацьований проект Концепції розвитку юридичної освіти, який був внесений для розгляду на засіданні Комітету з питань освіти, науки та інновацій 21 січня 2021 р. Комітет з питань освіти, науки та інновацій. URL : http://kno.rada.gov.ua/news/main_news/75595.html

юридичної освіти передбачене виконання орієнтованого переліку завдань для досягнення кінцевих результатів навчання відповідно до встановлених у державі стандартів із підготовки компетентних фахівців у галузі права. Зокрема, у проєкті Концепції розвитку юридичної освіти для реалізації сьомої стратегічної цілі передбачається виконання таких завдань, як:

- забезпечення гідного рівня оплати праці науково-педагогічних працівників правничих шкіл;
- перегляд структури навантаження викладача, створення належних умов для дослідницької діяльності;
- забезпечення безперервного професійного розвитку наукових і науково-педагогічних працівників;
- підвищення кваліфікації науково-педагогічного складу правничих шкіл за програмами підвищення кваліфікації та іншими видами професійного розвитку, включно з програмами академічних обмінів і стажувань, проведення яких сприятиме узгодженню та наближенню методик (технологій) викладання в різних правничих школах;
- забезпечення свободи наукових досліджень із дотриманням принципів академічної доброчесності та спрямуванням наукових пошуків на інтеграцію в європейський і міжнародний науковий простір¹⁵⁴.

Науково-теоретичний аналіз зазначених завдань із досягнення стратегічної цілі в частині надання юридичної освіти вмотивованими викладачами показує, що в цих завданнях виражені наявні проблеми з мотивацією науково-педагогічних працівників до забезпечення якісного викладання навчальних дисциплін із права, а тому їх реалізація може певною мірою спонукати викладачів до активізації науково-освітньої діяльності для одержання високих кількісних і якісних показників за результатами навчання.

---

¹⁵⁴ Доопрацьований проєкт Концепції розвитку юридичної освіти, який був внесений для розгляду на засіданні Комітету з питань освіти, науки та інновацій 21 січня 2021 р. Комітет з питань освіти, науки та інновацій. URL : http://kno.rada.gov.ua/news/main_news/75595.html

Водночас навчальна мотивація науково-педагогічних працівників не вичерпується змістом наведених у проєкті Концепції розвитку юридичної освіти завдань, оскільки вона детермінована різними чинниками внутрішнього й зовнішнього впливу на поведінку науково-педагогічних працівників, має свої форми вираження, структуру, зміст і спрямування в науково-освітній, навчально-методичній, виховній та іншій діяльності з підготовки правників.

З причин суб'єктивного характеру не всі викладачі однаково можуть бути вмотивовані до вдосконалення викладання дисциплін та забезпечення високої якості вищої юридичної освіти відповідно до схвалених у державі стандартів вищої освіти за спеціальністю «Право». Суб'єктивні чинники необхідно розглядати як внутрішні мотиви, які спонукають особу до здійснення науково-освітньої діяльності з огляду на особливі психологічні, морально-етичні, виховні, інтелектуальні риси, життєвий і професійний досвід, рівень суспільної свідомості та правосвідомості тощо. Тому не завжди матеріальні стимули можуть бути визначальними для досягнення результатів науково-освітньої діяльності. Часто першочерговими стимулами науково-педагогічних працівників у вдосконаленні викладання навчальних дисциплін є внутрішні психологічні потреби та інтереси особи, які є основою для соціальних мотивів у професійній самореалізації особи, її самовираженні й суспільному визнанні, самовдосконаленні як вченого, науковця, викладача, педагога, судді, адвоката, нотаріуса, державного службовця, політика, належності такої особи до професійних об'єднань у сфері освіти й науки, (наприклад, член-кореспондент або академік Національної академії правових наук України чи Національної академії наук України, почесний професор або доктор того чи іншого національного або зарубіжного юридичного закладу вищої освіти тощо).

Оскільки суб'єктивні чинники навчальної мотивації науково-педагогічних працівників безпосередньо впливають на якість і результативність освітньої діяльності юридичних закладів вищої освіти, навчальну мотивацію необхідно розглядати як

один із ключових компонентів організації освітнього процесу у правничих закладах вищої освіти, який органічно поєднується з реалізацією інших складників науково-освітньої, навчально-методичної, організаційної, виховної діяльності начальних закладів. У зв'язку із цим навчальна мотивація як складова частина освітнього процесу може проявлятися у двох формах – індивідуальній і колективній.

Змістову частину індивідуальної форми становить законодавчо забезпечена професійна, психолого-правова, усвідомлена, вольова, зобов'язана, морально-етична, відповідальна поведінка окремо взятого науково-педагогічного працівника, спрямована на здійснення відповідно до його правового статусу та правового статусу закладу вищої освіти науково-освітньої, навчально-методичної, виховної діяльності з метою забезпечення здобувачам освіти передбачених у державних стандартах результатів навчання за тими чи іншими освітніми рівнями.

Колективна форма навчальної мотивації передбачає об'єднання наявного особистісного (суб'єктивного) потенціалу науково-педагогічних працівників кафедри, факультету чи інституту, спрямованого на досягнення результатів навчання на основі міжкафедральної кооперації та міжгалузевої інтеграції науково-освітньої діяльності. Незважаючи на об'єктивну потребу в застосуванні цієї форми навчальної мотивації в освітньому процесі з підготовки висококваліфікованих правників, реалізація колективної форми навчальної мотивації в організації навчального процесу в юридичних закладах вищої освіти поки що не має поширення через нормативно закріплені підходи до планування навчально-освітньої діяльності вищих навчальних закладів із запровадженням Болонської освітньої системи з одночасним збереженням планування педагогічного навантаження викладачів за встановленими нормативами та із законодавчим закріпленням академічної свободи, нормативними й іншими обмеженнями в її реалізації тощо.

Навчальна мотивація науково-педагогічних працівників із викладання права значною мірою детермінована зовнішніми

чинниками, які є стимулами до підвищення активізації дій і позитивної поведінки викладачів щодо забезпечення якості науково-освітньої діяльності на постійній основі. Це, зокрема, такі чинники: а) передбачені законом права й обов'язки науково-педагогічних працівників; б) інституційно-функціональне забезпечення якості вищої освіти (акредитація, ліцензування, спеціалізовані ради тощо); в) схвалені стандарти вищої освіти за освітніми рівнями «бакалавр» і «магістр»; г) система та структура законодавства; г) судова практика; д) соціальні конфлікти й потрясіння; е) діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування; е) громадські рухи й організації тощо.

Зазначені зовнішні чинники можуть спонукати науково-педагогічних працівників до підвищення якості викладання або, навпаки, відбивати в них бажання чинити будь-які активні дії щодо інноваційного оновлення змісту, структури й методики навчальних дисциплін. Так, наприклад, з причин системного характеру та через наявну інституційно-правову невизначеність із запровадженням у юридичних закладах вищої освіти підсумкової атестації випускників у формі єдиного кваліфікаційного іспиту постають практичні проблеми щодо внесення до предмета такого іспиту питань чи завдань, які охоплювали би одержані студентами знання й компетентності із земельного та аграрного права. Якщо це не відбудеться, у перспективі можуть бути проблеми з викладанням обов'язкових навчальних дисциплін із земельного й аграрного права, не кажучи вже про вибірккові навчальні дисципліни за цими предметами, а також проблеми з набором до аспірантури та підготовкою висококваліфікованих працівників юридичних закладів вищої освіти. Адже офіційні стандарти з підготовки правників за освітніми рівнями «бакалавр» і «магістр» за спеціальністю 081 «Право» обмежують можливості кафедри оперативно запроваджувати нові нормативні та спеціальні курси як реакцію на суспільні виклики у сфері земельних та аграрних відносин, викладати курси «Земельне право» й «Аграрне право» як обов'язкові навчальні дисципліни,

забезпечувати правонаступність у підготовці кадрового резерву науково-педагогічних працівників для роботи на кафедрі, що в перспективі може негативно позначитись на підготовці працівників із земельного й аграрного права, які зараз і в майбутньому так необхідні на ринку юридичних послуг в Україні як аграрно-індустріальній державі з-поміж країн Європейського Союзу та інших держав світу¹⁵⁵. Те саме можна сказати про екологічне право, природоресурсне право, господарське право, фінансове право, криміналістику, банківське та інші галузі національної правової системи. За таких обставин істотно знижується рівень позитивної мотиваційної діяльності науково-педагогічних працівників до вдосконалення викладання названих навчальних дисциплін, що негативно впливатиме на якість знань здобувачів вищої юридичної освіти за освітніми рівнями «бакалавр», «магістр» і науково-освітнім рівнем «доктор філософії в галузі права».

З огляду на внутрішні й зовнішні чинники навчальна мотивація науково-педагогічних працівників залежить від їхнього правового статусу, який відповідно до Конституції України визначається законами України «Про освіту», «Про вищу освіту», підзаконними нормативними актами, статутами та іншими локальними актами юридичних закладів вищої освіти, укладеними контрактами. При цьому навчальна мотивація науково-педагогічних працівників залежить від видів науково-освітньої, навчально-методичної, організаційної та інших типів діяльності та від планування навантаження на кожного працівника, який викладає навчальні дисципліни. Ці питання регулюються на рівні статутів та інших локальних актів юридичних закладів вищої освіти.

¹⁵⁵ Носік В. В. Земельне й аграрне право в умовах здійснення правової реформи в Україні: науково-освітні та практичні проблеми. *Аграрне, земельне, екологічне, трудове право, право соціального забезпечення: здобутки та перспективи розвитку в Україні* : тези доповідей учасників дистанційної науково-практичної конференції до 10-річчя створення однойменних кафедр, м. Київ, 12 березня 2021 р. / за заг. ред. М. І. Іншина, В. В. Носіка, Т. Г. Ковальчук, М. Б. Мельник. Київ : Освіта України, 2021. С. 87–92.

Так, наприклад, у Положенні про організацію освітнього процесу у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, затвердженому Вченою радою Київського національного університету імені Тараса Шевченка 7 травня 2018 р., передбачено, що професор здійснює планування, організацію та контроль навчальної й навчально-методичної роботи з дисциплін, що викладаються; читає лекції, авторські курси за напрямами наукових досліджень кафедри, веде практичні й семінарські заняття, здійснює консультивання докторантів, керівництво дисертаціями аспірантів, курсовими та кваліфікаційними/дипломними роботами чи проектами, науково-дослідною роботою студентів та аспірантів; розробляє робочі програми навчальних дисциплін і контролює їх методичне забезпечення; бере активну участь у підвищенні кваліфікації викладачів кафедри. Своєю чергою для доцента передбачено, що він створює умови для формування основних складників компетентності фахівців; проводить усі види навчальних занять, керує курсовими та кваліфікаційними/дипломними роботами чи проектами, науково-дослідною роботою здобувачів вищої освіти; організовує та планує самостійну роботу студентів; забезпечує виконання навчальних планів, розроблення й виконання навчальних програм; розробляє робочі програми навчальних дисциплін і здійснює їх методичне забезпечення. Для асистента встановлено, що він проводить семінарські, практичні та лабораторні заняття з відповідної навчальної дисципліни, курсу, факультативів, керує практикою; керує курсовими роботами чи проектами; під керівництвом професора або доцента розробляє методичні посібники, організовує та планує методичне й технічне забезпечення¹⁵⁶.

Відтак навчально-мотиваційна діяльність цих та інших науково-педагогічних працівників із викладання навчальних дисциплін має здійснюватися з урахуванням рівня їхньої

---

¹⁵⁶ Положення про організацію освітнього процесу у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, затверджене Вченою радою Київського національного університету імені Тараса Шевченка 7 травня 2018 р. (протокол № 10). URL : <http://www.univ.kiev.ua/pdfs/official/Organization-of-the-educational-process.pdf>

професійної, наукової, інноваційної, комунікативної, педагогічної та правової кваліфікації, від якого залежить адекватне й ефективне вирішення ними професійно важливих предметних завдань, що мають проблемний характер, а також готовність нести відповідальність за свої дії.

Навчальна мотивація науково-педагогічних працівників прямо залежить від того, як відбувається оцінювання результатів їхньої науково-освітньої та іншої діяльності в межах внутрішньої системи забезпечення якості вищої освіти відповідно до статуту та інших нормативних актів вищого навчального закладу. Таке оцінювання має здійснюватися щорічно відповідно до прийнятих вченою радою закладу вищої освіти положень. Система оцінювання включає кількісні та якісні показники всіх видів роботи науково-педагогічних працівників. Основними індикаторами ефективності участі в освітньому процесі є такі показники: а) якість проведення навчальних занять; б) рівень прогресу студентів; в) якість оцінювання успішності студентів; г) рівень навчально-методичних розробок; ґ) підвищення кваліфікації; д) участь у методичній роботі кафедр, факультетів чи інститутів, закладу вищої освіти, Міністерства освіти і науки України, Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти та Акредитаційної комісії України; е) участь у роботі з організації освітнього процесу; є) участь у профорієнтаційній роботі; ж) участь в інших заходах, роботах, проектах, що спрямовані на підвищення рівня якості освіти в закладі вищої освіти, ефективності його діяльності тощо. Під час оцінювання роботи викладачів враховують результати моніторингових опитувань (здобувачів освіти, випускників, викладачів). Результати оцінювання діяльності науково-педагогічних працівників (з диференціацією за посадами та з урахуванням специфіки структурних підрозділів) є основною підставою для прийняття рішень про подовження перебування на посаді, заохочення, накладення дисциплінарних стягнень, дострокове припинення трудових відносин тощо.

Навчально-мотиваційна діяльність науково-педагогічних працівників спонукає їх до неухильного виконання освітнього законодавства щодо додержання вимог академічної доброчесності в науковій, освітній і методичній діяльності. Згідно зі ст. 42 Закону України «Про освіту» академічна доброчесність – це сукупність етичних принципів та визначених законом правил, якими мають керуватися учасники освітнього процесу під час навчання, викладання та провадження наукової (творчої) діяльності з метою забезпечення довіри до результатів навчання та/або наукових (творчих) досягнень.

Дотримання академічної доброчесності педагогічними, науково-педагогічними та науковими працівниками передбачає: а) наведення посилань на джерела інформації в разі використання ідей, розробок, тверджень, відомостей інших авторів; б) дотримання норм законодавства про авторське право й суміжні права; в) надання достовірної інформації про методику та результати досліджень, джерела використаної інформації і власну педагогічну (науково-педагогічну, творчу) діяльність; г) контроль за дотриманням академічної доброчесності здобувачами освіти; ґ) об'єктивне оцінювання результатів навчання. За порушення вимог цього закону настає академічна та юридична відповідальність. У правій доктрині започатковано наукові дискусії щодо юридичної природи академічної відповідальності¹⁵⁷.

При цьому залишаються недослідженими питання щодо впливу академічної відповідальності на навчальну мотивацію науково-педагогічних працівників юридичних закладів вищої освіти. Вбачається, що закріплені в законі негативні наслідки, яких може зазнати особа, яка порушила вимоги освітнього законодавства (це, зокрема, відмова у присудженні наукового ступеня чи присвоєнні вченого звання, позбавлення присудженого наукового ступеня чи присвоєного почесного звання, позбавлення права брати участь у роботі визначених законом органів або

---

¹⁵⁷ Академічна відповідальність : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 15 квітня 2021 р. Київ : Київський регіональний центр НАПрН України, 2021. 140 с.

займати визначені законом посади), можна розглядати як нормативно виражені зовнішні позитивні навчально-мотиваційні чинники додержання академічної доброчесності.

Водночас аналіз освітнього законодавства з питань академічної доброчесності свідчить про те, що в Законі України «Про вищу освіту» закріплені імперативні положення, які не можна розглядати як позитивні навчально-мотиваційні чинники у здійсненні науково-педагогічними працівниками науково-освітньої діяльності. У ч. 2 п. 6 ст. 6 Закону України «Про вищу освіту» встановлено, що якщо дисертація (наукова доповідь), у якій виявлено академічний плагіат, була захищена в постійно діючій спеціалізованій вченій раді закладу вищої освіти, то науковий керівник (консультант), офіційні опоненти, які надали позитивні висновки про наукову роботу, і голова відповідної спеціалізованої вченої ради позбавляються права брати участь у роботі спеціалізованих вчених рад строком на два роки, а заклад вищої освіти (наукова установа) позбавляється акредитації відповідної постійно діючої спеціалізованої вченої ради та права створювати разові спеціалізовані вчені ради строком на один рік¹⁵⁸.

Науково-правовий аналіз змісту та спрямованості норм цього закону показує, що в його положеннях для науково-педагогічних працівників без суду та слідства встановлюється не академічна, а юридична відповідальність, і це негативно впливає на навчально-мотиваційну діяльність викладачів. Адже позбавлення наукового керівника, офіційних опонентів, голови спеціалізованої ради, рецензентів права брати участь у роботі спеціалізованих рад в адміністративному порядку за рішенням органів виконавчої влади не узгоджується з Конституцією України, оскільки воно спрямоване на обмеження конституційних прав і свобод людини й громадянина щодо здійснення права на працю, освіту без чітко визначених правових механізмів застосування до названих працівників негативних наслідків

¹⁵⁸ Про вищу освіту : Закон України від 1 липня 2014 р. № 1556-VII. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>

немайнового характеру, принижує професійну честь і гідність учених, які у своїй діяльності додержуються академічної доброчесності, а відповідальність несуть за інших претендентів на здобуття наукових ступенів¹⁵⁹.

Навчально-мотиваційна діяльність науково-педагогічних працівників щодо вдосконалення науково-освітнього процесу, покращення викладання навчальних дисциплін спонукає таких працівників до реалізації права на академічну свободу й академічну мобільність. При цьому за такими працівниками зберігається основне місце роботи терміном до одного року. Оплата праці за основним місцем роботи, відповідно до законодавства, зберігається на термін до шести місяців, якщо вона не передбачена програмою академічної мобільності.

Змістова частина навчально-мотиваційної діяльності науково-педагогічних працівників передбачає забезпечення якості викладання навчальних дисциплін та освітнього процесу. Для цього юридичні заклади вищої освіти мають забезпечувати мінімально необхідний рівень кваліфікації науково-педагогічних і педагогічних працівників такими шляхами:

- формулювання чітких вимог щодо змістових компонентів посади, зокрема щодо здатності й готовності кандидата розвивати відповідні актуальні та пріоритетні наукові напрями досліджень, налагоджувати міжнародну співпрацю та/або брати в ній участь, трансфер знань і технологій тощо в разі оголошення конкурсу на посаду науково-педагогічного працівника;

- організації періодичного оцінювання професійної компетентності та якості викладання (у тому числі здобувачами освіти);

- стимулювання професійного розвитку науково-педагогічних і педагогічних працівників, спонукання їх до наукової та/або інноваційної діяльності;

---

¹⁵⁹ Носік В. В. Позбавлення права брати участь у роботі спеціалізованих рад : академічна відповідальність чи адміністративне покарання. *Академічна відповідальність* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 15 квітня 2021 р. Київ : Київський регіональний центр НАПрН України, 2021. С. 97–100.

– організаційного, інформаційного, фінансового сприяння академічній мобільності науково-педагогічних і педагогічних працівників;

– створення умов для підвищення кваліфікації науково-педагогічних і педагогічних працівників.

Підвищення якості викладання зумовлює необхідність перегляду усталених у свідомості і правосвідомості науково-педагогічних працівників правничих шкіл уявлень щодо відносин викладача та студента, у яких студент розглядається як об'єкт отримання професійних знань, а викладач – як абсолютний суб'єкт передачі знань, та переходу до формування сучасної системи і структури навчальної діяльності, у якій студент та викладач є самостійними партнерами науково-освітнього процесу, при цьому перший має бути вмотивований до одержання необхідних професійних знань, кваліфікаційних навичок, а другий – передати такі знання та сформувати в особи здатність успішно соціалізуватися, навчатися, проводити професійну діяльність на основі динамічної комбінації знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, цінностей, інших особистісних якостей.

Унаслідок проведеного наукового дослідження можна зробити висновок, що реформування правової системи України обов'язково потребує розроблення й утвердження в навчально-освітньому процесі підготовки кваліфікованих юристів нової парадигми навчально-мотиваційної діяльності науково-педагогічних працівників із викладання навчальних дисциплін на нових методологічних і теоретичних засадах щодо розуміння права та його соціальної цінності у зміцненні громадянської злагоди в Україні, розбудови української державності за європейським курсом сталого розвитку відповідно до Цілей сталого розвитку на період до 2030 р.

Навчально-мотиваційну діяльність науково-педагогічних працівників необхідно розглядати як стратегічну ціль реформування правничої освіти та як один із ключових компонентів науково-освітньої, навчально-методичної, організаційної, педагогічної, виховної та іншої діяльності, спрямованої на досягнення навчальних результатів відповідно до затверджених стандартів

вищої освіти за спеціальністю 081 «Право» для освітніх рівнів «бакалавр» і «магістр» та науково-освітнього рівня «доктор філософії в галузі права».

Реформування правничої освіти в Україні спонукає науково-педагогічних працівників до перегляду усталених у свідомості кожного з них поглядів на роль і функціональне призначення науково-освітньої діяльності у сфері підготовки фахівців за освітніми рівнями «бакалавр» і «магістр», переходу від адміністративних відносин між викладачами та студентами до запровадження передових і прогресивних підходів у навчальній мотивації до викладання навчальних дисциплін із права на демократичних засадах та у творчій взаємодії викладачів (кафедри) і студентів із метою досягнення визначених державними стандартами результатів навчання за кожним з освітніх і науково-освітніх рівнів підготовки юристів у юридичних закладах вищої освіти України.

2.4. Роль і місце доктрини права у викладанні цивільно-правових дисциплін у закладах вищої освіти

Правова доктрина, або доктрина права, визначається як «сукупність (система) наук, знань про певне правове явище»¹⁶⁰; «зумовлена духовним та інтелектуальним розвитком, станом моральності й політико-правовою культурою суспільства цілісна та гармонійна система принципів, поглядів, уявлень, ідей, концепцій і модельних норм щодо права та його розвитку, які є теоретичним стрижнем та концептуальною основою державотворчої, правотворчої, правозастосовної та правотлумачної діяльності»¹⁶¹.

---

¹⁶⁰ Юридична енциклопедія : в 6 т. / за ред. Ю. С. Шемшученка. Київ : «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1999. Т. 2 : Д–Й. 744 с. С. 275.

¹⁶¹ Семеніхін І. В. Правова доктрина : поняття та особливості. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2009. Вип. 18. С. 127–139. С. 135.

У літературі категорія «доктрина права» пояснюється через більш широке поняття доктрини, яке розуміється в найширшому значенні як учення, наукова чи філософська теорія, система, керівний принцип або ідея, а також, на переконання І. В. Семеніхіна, як «учення або філософсько-правова теорія», «думки вчених-юристів із тих чи інших питань, які стосуються сутності та змісту різних юридичних актів, з питань правотворчості і правозастосування», «наукові роботи найавторитетніших дослідників у галузі держави й права», «коментарі різних кодексів або окремих законів»¹⁶².

Правову доктрину одним із найдавніших джерел права називають представники теорії права. Правова доктрина, на їх думку, являє собою напрацювання відомих учених-правників, які можуть бути використані для вирішення юридичних справ. Надання юридичної сили саме цим положенням зумовлене, по-перше, тим, що в них відображається правова дійсність, уявлення про право, зміст права, який є виразником певних соціальних реалій та інтересів, а по-друге, повагою та довірою до вчених-правників у суспільстві, зокрема, з боку практикуючих юристів¹⁶³. Оскільки правова доктрина зазвичай вирізняється охопленням значної кількості методологічних питань, у результаті розвитку певних положень може бути створена нова теорія права.

Таким чином, наукові пошуки у сфері з'ясування сутності та змісту правової доктрини можна спостерігати насамперед у роботах теоретиків права, а також дедалі більше уваги приділяється цьому явищу в дослідженнях цивілістів. У різні часи поясненням категорії «доктрина права» займалися Р. Давид, А. С. Довгерт, Л. О. Корчевна, Н. С. Кузнецова, М. М. Марченко, Н. М. Пархоменко, Л. Й. Петражицький, О. В. Петришин, І. В. Семеніхін, Ю. М. Тодика, Я. М. Шевченко та низка інших науковців.

¹⁶² Семеніхін І. В. Правова доктрина : поняття та особливості. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2009. Вип. 18. С. 127–139. С. 135–136.

¹⁶³ Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2016. 392 с. С. 165.

У спеціальних джерелах можна побачити пояснення доктрини через розуміння вчення про право та ідеї. Тобто доктрина розглядається насамперед як чітко побудована система принципів, поглядів, уявлень про оточуючий світ, суспільство та людину як його центральний елемент. Так, низка авторів характеризують юридичну доктрину як «розроблені й обґрунтовані вченими-юристами позиції, конструкції, ідеї, принципи та судження про права, які в тих чи інших системах права мають обов'язкову юридичну силу»¹⁶⁴; «документ, що містить концептуально оформлені ідеї, принципи, розроблені вченими з метою вдосконалення законодавства та усвідомлені суспільством і визнані державою як обов'язкові»¹⁶⁵.

У колі науковців висловлюються різні думки щодо пояснення змісту доктрини права, зокрема: 1) через розуміння її як джерела (або форми) права, як першооснови, яка накладає свій відбиток на всю правотворчу і правозастосовну практику, уособлюючи її регулятивний потенціал, віддаючи перевагу прикладному характеру, що допомагає виробити відповідні правові категорії, юридичні абстракції, сформулювати юридичні конструкції тощо та наочно представити в узагальненому вигляді закономірності зв'язків правової реальності; 2) через її найвище призначення як комплексної, генеруючої моделі, що відображає політико-правову реальність у всьому різноманітті, правове регулювання й духовно-моральну основу суспільства, а також традиції, культуру, право, державотворення тощо.

Так звані галузеві, або спеціальні, доктрини формуються практично в усіх важливих сферах людської діяльності, зокрема й у галузях права. Отже, доктрина цивільного права є складовою частиною глобальної доктрини права та ще більшої доктрини життєдіяльності суспільства загалом.

---

¹⁶⁴ Нерсесянц В. С. *Общая теория государства и права*. Москва : ИНФРА-М, 1999. 552 с. С. 401.

¹⁶⁵ *Порівняльне правознавство (правові системи світу) : монографія / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко*. Київ : Парламентське видавництво, 2008. 488 с. С. 38.

Якщо вести мову про роль доктрини у викладанні правових дисциплін, то не можна не згадати думку І. Канта, який сказав: «Дві речі наповнюють душу завжди новим та тим більш сильним здивуванням і благоговінням, чим частіше й довше ми роздумуємо про них, – це зіркове небо наді мною та моральний закон у мені»¹⁶⁶. Тому сьогодні актуальні й затребувані у викладанні в юридичних закладах вищої освіти ідеї видатного вченого про те, що свобода людей є «нервом» усієї філософії, що варто розуміти не тільки державу, а й усе суспільство як «правове», що витончене розуміння права є своєрідним заглибленням у цю специфічну сферу дійсності та знань, розуміння якої криється в доктрині права. Отже, у цих питаннях варто орієнтуватися на кращих, оскільки саме вони заклали основи гуманної доктрини права, яка може стати в нагоді як під час вивчення права, так і у процесі натхненного служіння своїй справі.

Необхідно враховувати, що від доктрини цивільного права багато науковців відрізняють поняття догми цивільного права як «частини цивілістики, яка вивчає характер, особливості та зміст норм певної системи цивільного права (структуру, зміст і форми цивільного законодавства), тлумачить його, вивчає й аналізує практику застосування цивільно-правових норм із метою визначення їх ефективності»¹⁶⁷, а також концепту-ідеї, що містить у собі певний підхід до бачення дійсності, котрий у разі розгортання його змісту в системі суджень утворює концепцію¹⁶⁸ та розуміння якого покладене в основу ґрунтового дослідження приватного права як концепту¹⁶⁹.

¹⁶⁶ Кант І. Критика практического разума. URL : [http : //iakovlev.org/zip/kant2.pdf](http://iakovlev.org/zip/kant2.pdf)

¹⁶⁷ Харитонов Є. О., Дрішлюк А. І. Цивільне право України. Елементарний курс : навчальний посібник. Суми : ВТД «Університетська книга», 2006. 352 с. С. 39.

¹⁶⁸ Кирик Д. П. Концепт. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ : Абрис, 2002. 742 с. С. 300.

¹⁶⁹ Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Приватне право як концепт. Том III. Концепт приватного права і рекодифікації цивільного законодавства в Україні: рефлексії фронтиру : монографія. Одеса : Фенікс, 2019. 752 с. С. 13.

Особливості можна помітити й у розумінні науки, яка наповнює змістом доктрину права та яка склалася історично, нині являючи собою струнку систему понять і категорій, пов'язаних між собою за допомогою різних суджень і міркувань, які приводять їх авторів до певних умовиводів. Якщо узагальнити, то самі науковці визначають науку як соціально значущу сферу людської діяльності, функцією якої є вироблення та використання теоретично систематизованих знань про навколишню дійсність, яку можна розглядати як складову частину духовної культури людства. Історично наука пройшла досить складний і тривалий шлях розвитку як у світовому масштабі, так і в Україні. Прийнято розрізняти три наукові напрями: класичний, неокласичний (який склався за часів індустріального суспільства), постнеокласичний (характерний для постіндустріального, або інформаційного, суспільства). Варто пам'ятати, що не всі знання можна розглядати як наукові; наприклад, не належать до наукових знання, які людина може отримати лише в результаті звичайного власного спостереження за зовнішнім світом і явищами. Це важлива інформація для людини, проте вона не несе в собі розуміння сутності явищ, їх зв'язку між собою, не може пояснити процеси, які протікають у суспільстві й навколишній дійсності. При цьому метою науки вважається зазвичай пізнання об'єктивно існуючих законів природи, суспільства, навколишнього світу, можливість впливу на них, отримання корисних результатів тощо, тому предметом науки є насамперед форми руху матерії, які пов'язані між собою, а також специфіка їх відображення у свідомості конкретної людини, а в низці випадків – суспільства загалом.

Отже, якщо узагальнити розуміння сутності науки, то можна констатувати, що це важливе явище як система знань має охоплювати не лише безсторонні фактичні дані про предмети навколишнього світу, людські роздуми та дії, а й досить конкретні способи та форми їх усвідомлення людиною (вони являють собою особливу форму суспільної свідомості, що базується на певній виробленій системі знань). Наука є процесом пізнання

закономірностей об'єктивно існуючого світу, знаходить прояв як певний різновид розподілу праці в суспільстві тощо. Цивільне право як наука своєю чергою розуміється у вітчизняних джерелах як система наукових ідей, поглядів, теорій, напрацювань правових шкіл та інших знань про цивільно-правові явища, їх взаємозв'язок і розвиток, завдяки якій формується та розвивається доктрина цивільного права.

Історично розвиток доктрини цивільного права можна пов'язувати з низкою етапів, на яких відбувалося її виникнення, поширення, удосконалення, цілісне формування й розвиток. Так, зародження доктрини права та основних теорій цивільно-правової науки відбулося за часів Стародавнього Риму у II ст. до н. е. – III ст. н. е. – у так звані золоті століття. Узагальнений виклад досягнень римського приватного права було закріплено в Кодексі Юстиніана в VI ст. н. е., а подальше його розроблення відбулося в середньовічних університетах Західної Європи інтерпретаторами та тлумачами римського права (глюсаторами і постглюсаторами). У літературі наводиться загальновідомий історичний факт – видання в 426 р. в Римі закону, який визнав обов'язковим використання творів низки юристів у правозастосуванні. А в середні віки, після ренесансу римського права, висновки університетських професорів набули характеру судових рішень. У вітчизняній юридичній літературі вважається, що на теренах сучасної України правова доктрина застосовувалася як одне із джерел магдебурзького права¹⁷⁰. Римське приватне право здійснило суттєвий вплив на розвиток самого цивільного права та доктрини цивільного права в усьому світі.

Розвиток на землях, які набагато пізніше увійшли до складу незалежної України, ця доктрина отримала наприкінці XIX – на початку XX ст. у працях Й. О. Покровського, Д. І. Мейера, І. Ф. Шершеневича та низки інших видатних науковців, а в радянський і пострадянський період – у працях М. М. Агаркова, Ч. Н. Азімова, Д. В. Бобрової, М. П. Брагінського, С. М. Братуся,

¹⁷⁰ Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2016. 392 с. С. 165.

С. П. Грибанова, О. С. Йоффе, В. П. Маслова, В. Л. Мусяки, О. А. Пушкіна, В. А. Рясенцева, Є. О. Суханова, І. Б. Новицького, Р. О. Халфіної та інших авторів.

Сучасний період зміцнення, доповнення й застосування доктрини в законотворенні та практиці відбувається завдяки відомим представникам вітчизняних цивілістичних шкіл (київської, харківської, одеської, західноукраїнської тощо), як-от: О. С. Довгерту, О. В. Дзері, І. В. Жилінковій, В. М. Коссаку, Н. С. Кузнецовій, В. В. Луцю, Р. А. Майданику, О. А. Підопригорі, М. М. Сібільову, В. І. Жукову, В. І. Борисовій, І. В. Спасибо-Фатеевій, Є. О. Харитонову, Я. М. Шевченко та іншим. Деякі з них, на жаль, уже пішли із життя, проте їхні ідеї та думки, наукові дослідження, які більшість із них викладала на юридичних факультетах закладів вищої освіти, залишаються витребуваними в теорії і практиці. За останні роки доктрина цивільного права збагатилася працями молодих талановитих науковців, роботи яких присвячені всім інститутам цивільного права та доповнюють наукову скарбницю цивілістики.

Нині доктрина цивільного права дає змогу концептуально визначити структуру цивільного права та основи побудови його інститутів, побачити й обґрунтувати шляхи подальшого розвитку особистих немайнових і майнових відносин, проаналізувати позитивний вітчизняний і зарубіжний досвід регулювання цивільних правовідносин, сформулювати рекомендації для практичного застосування цивілістичних знань¹⁷¹.

На думку теоретиків права, правова доктрина як джерело права характерна не тільки для мусульманських країн, вона може бути застосована в міжнародному праві. Так, ст. 38 Статуту Міжнародного суду ООН до джерел права, які застосовує цей суд, відносить доктрини найбільш кваліфікованих спеціалістів у галузі публічного права. Правова доктрина також має істотне значення як джерело формування права, тобто використовується у процесі законотворчої діяльності,

---

¹⁷¹ Цивільне право України. Альбом схем : навчальний посібник / за заг. ред. Є. О. Мічуріна. 2-ге вид., перероб. та доп. Харків : Юрsvіт, 2008. 352 с. С. 11.

формування правової політики. У процесі реалізації права, зокрема під час його тлумачення, правова доктрина використовується як допоміжне джерело права, про що також свідчать численні коментарі авторитетних учених-юристів, якими супроводжується видання кодексів та інших законів¹⁷². Водночас вітчизняне цивільне право як наука являє собою галузь фундаментальних і науково-практичних юридичних знань, яка покликана забезпечувати глибоке теоретичне й практичне опрацювання цивільного права як галузі права, розвиток та утвердження приватноправових засад у суспільстві, практику застосування, поширення цивільно-правових знань, а також сприяти якісній галузевій освіті. Варто зауважити, що друга назва науки цивільного права походить, власне, від латинського слова «civile», яке перекладається як «цивілістика».

Система науки цивільного права, яка своєю чергою формує основні поняття доктрини цивільного права, складається з низки елементів: а) учення про предмет, метод, функції та систему цивільного права; б) учення про цивільні закони й підзаконні нормативні акти; в) загального вчення про цивільні правовідносини; г) учення про цивільну правосуб'єктність і правочини, про здійснення й захист цивільних прав, про право власності, його суб'єктів, про особисті немайнові права, про право інтелектуальної власності, теорію авторського, винахідницького права тощо, про загальну теорію зобов'язань і цивільний договір, про окремі види зобов'язань, про спадкове право. Отже, наука цивільного права в сучасній вітчизняній юридичній літературі розглядається як система знань про закономірності цивільно-правового регулювання суспільних відносин, тлумачення цивільно-правових норм, результати аналізу й узагальнення практики застосування цивільних норм, суть термінології норм¹⁷³, що

¹⁷² Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2016. 392 с. С. 166.

¹⁷³ Цивільне право України : підручник : у 2 кн. / О. В. Дзера, Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін.; за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 712 с. С. 41.

дає змогу з'ясувати її предмет та елементи, зокрема: 1) норми цивільного права; 2) суспільні відносини, що становлять предмет цивільно-правового регулювання; 3) юридичні факти; 4) судову практику застосування цивільно-правових норм. З-поміж методів науки цивільного права найбільш відомі діалектичний, формально-логічний, порівняльний, системно-структурний та багато інших.

Унаслідок формування поряд з іншими правовими науками наука цивільного права належить до фундаментальних утворень, що опосередковує появу фундаментальної доктрини цивільного права, яка охоплює найважливіші, ключові сфери життя суспільства (власність, особисті немайнові блага, творчу діяльність, спадкування тощо), сприяє розвитку цілої групи інших галузей (серед яких – сімейне, трудове, цивільно-процесуальне право, низка комплексних утворень законодавства на кшталт медичного, підприємницького права тощо), дає визначення основних категорій цивільного права. Як догматична галузь знань, яка опосередковує догму права в її юридичному значенні, а саме різні елементи цивільно-правової матерії (юридичні норми, правовідношення, заходи захисту), наука цивільного права допомагає тлумачити юридичні норми, визначати їхній зміст і правову природу тощо.

На думку Є. О. Харитонова та А. І. Дрішлюка, цивілістика не може обмежуватися вивченням цивільного права лише однієї країни, тим більше локалізованої на певному проміжку часу. У всіх країнах, де є цивільні відносини, їх правове регулювання (а отже, і наука цивільного права) має основою одні й ті самі закономірності, принципи, основоположні ідеї, які, однак, можуть варіюватися залежно від типу культури (цивілізації), до якої належить певна країна, особливостей її історичного розвитку, рівня розвитку економіки тощо. Із цього робиться важливий висновок про те, що до предмета науки цивільного права, окрім доктрини, варто відносити також форми цивільного законодавства та практику їх застосування в інших державах. Отже, органічною частиною науки цивільного права є так звана

цивілістична компаративістика, або ж порівняльне цивільне право, що має на меті визначення загального та особливого в різних системах приватного (цивільного) права, можливість рецепції, акультурації, імплементації концепцій, засад цивільного права, окремих правових рішень або їх сукупності¹⁷⁴.

Сучасна доктрина цивільного права суттєво збагатилася положеннями Концепції оновлення Цивільного кодексу України¹⁷⁵, авторами якої є відомі вітчизняні цивілісти, а саме: А. С. Довгерт, Н. С. Кузнецова, Г. В. Буяджи, В. М. Захватаєв, В. Я. Калакура, Ю. М. Капіца, О. О. Кот, Р. А. Майданик, Р. О. Стефанчук, М. М. Хоменко та інші.

Як складова частина загальнолюдської культури, правова наука, збагачена уявленнями доктрини права, має бути основою знань кожного юриста, джерелом інформації, ідей, переконань, моральних основ діяльності правознавця.

Як свідчать статистичні дані, досить незначна кількість випускників вищих навчальних закладів у світі стають ученими, займаються науковою діяльністю професійно. Водночас обов'язково стикаються з наукою і доктриною також випускники, які присвячують себе іншим видам юридичної діяльності, у разі, якщо вони займаються підприємницькою діяльністю, займають керівні посади в державних органах, в організаціях і на підприємствах. Отже, відбувається поширення знань, утілення їх у життя, сприяння науково-технічному прогресу, розвитку інформаційного суспільства.

Дедалі більш ґрунтовного наукового консультування, звернення до доктрини права потребує робота судді, адвоката, прокурора. Із цього постає усвідомлена необхідність переосмислення ролі магістратури, аспірантури та докторантури, перенесення акценту розвитку науки у вищі навчальні заклади. Дискусії щодо

¹⁷⁴ Харитонов Є. О., Дрішлюк А. І. Цивільне право України. Елементарний курс : навчальний посібник. Суми : ВТД «Університетська книга», 2006. 352 с. С. 37.

¹⁷⁵ Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ : ВД «АртЕк», 2020. 128 с.

змісту й очікуваного результату реформ у сфері вищої юридичної освіти ніколи не вщухнуть, проте важливий уже сам процес охоплення цих проблем у суспільстві, їх обговорення в середовищі науковців, практиків, викладачів і студентів.

В Україні наукова діяльність регламентується значною кількістю законів і підзаконних нормативних актів. Останнім часом значно підвищилася роль Міністерства освіти і науки України, низки формальних і неформальних органів, створених для розроблення конкретних пропозицій у сфері розвитку вищої освіти, зокрема юридичної, які сприяли би втіленню результатів наукових пошуків у життя та формуванню поваги до доктрини права всіма учасниками освітнього процесу і практикуючими юристами. Усе зазначене є причиною того, що доктрина розглядається нині в нашій країні як важливе джерело найвищого рівня інформації для організації наукової роботи й освіти у вищих навчальних закладах, як інформаційна база для проведення різних досліджень із високим ступенем довіри суспільства.

З огляду на власну більше ніж 30-річну практику роботи викладачем цивільного права у вищих навчальних закладах можемо окреслити сфери, у яких доктрина витребувана й необхідна для надання якісної вищої юридичної освіти, зокрема:

- у процесі викладання правових курсів – у поєднанні з теорією права, нормами права та практикою реалізації, захисту прав, що формує ефект отримання студентами справжньої вищої юридичної освіти (особливо це стосується магістерських спецкурсів);
- у процесі підготовки лекційних курсів;
- для підготовки коментарів законодавчих актів – як доповнення до вивчення студентами лекційних курсів, підручників, посібників, практики суду для ґрунтовного засвоєння матеріалу;
- у підготовці підручників, посібників, методичних матеріалів із використанням посилань на найактуальніші та сталі, випробувані часом доктринальні напрацювання;
- для самостійної роботи студентів;
- для підготовки студентських робіт (рефератів, фіксованих виступів, доповідей, творчих робіт, есе);

- для підготовки до іспитів, заліків та особливо олімпіад;
- у процесі виконання курсових, дипломних, магістерських робіт як перших видів наукової творчості;
- у процесі виконання (особливо важливо) робіт рівня кандидатських дисертацій (доктора філософії) і докторських дисертаційних досліджень, адже під час прилюдного захисту дисертаційних робіт у виступах та у процесі обговорення поглиблена увага завжди приділяється доктрині права, зокрема, для оцінки внеску пошукувача в науку;
- у процесі обговорення під час конференцій, семінарів, круглих столів, що є одним з основних видів діяльності науковців і студентів, які потенційно бачать себе науковцями або вважають за доцільне поглибити свої знання;
- для участі в дослідженні державних господарських тем, які розробляються в закладах вищої освіти;
- для міжнародної співпраці в галузі наукових досліджень;
- для ознайомлення студентів із досвідом викладачів-науковців щодо надання консультацій, підготовки наукових висновків на запити судових органів та інших інстанцій тощо.

Можна стверджувати, що університетська освіта сьогодні дедалі тісніше поєднується з доктриною та практикою у правовій сфері, тим самим дає змогу студентам бути ознайомленими з потребами суспільства й економіки, світовими викликами. Доктрина права в інформаційному суспільстві, як ніколи раніше, стає доступною для ознайомлення, обговорення, аналізу та збагачення новими ідеями, теоріями, іншими науковими досягненнями.

Для прикладу звернемося до особливостей доктрини особистих немайнових прав у цивільному праві України, яка викладається на магістерському рівні навчання у вітчизняних закладах вищої освіти. Відомо, що сучасна цивілістична доктрина особистих немайнових прав стала результатом наукової діяльності високого рівня, продуктом пізнання таких суспільних відносин, які уособлюють насамперед природні й соціальні особливості фізичних осіб, їх прагнення та інтереси, а також специфічну

здатність юридичних осіб реалізовувати свої найважливіші завдання в цій сфері.

Глибокий аналіз сутності правових явищ і процесів у цивільному праві, виявлення причин та закономірностей їх появи й розвитку розпочалися свого часу на рівні фундаментальних наукових досліджень, які надалі почали сприйматися на рівні свідомості не лише науковцями, а й практиками, та набули легітимації вже як загальноприйнята доктрина, найбільш концентрований прояв практичної функції юридичної науки, феномен, що максимально ефективно поєднує наукові розроблення з практикою створення й застосування права та враховує при цьому як контекст правової культури, так і вплив основних чинників розвитку суспільства¹⁷⁶.

Доктрина особистих немайнових прав фізичних осіб уже декілька десятиліть посідає особливе місце у вітчизняній цивілістиці та характеризується низкою загальних, притаманних усім фундаментальним дослідженням рис, якими є такі ознаки: 1) наявність в узагальненій формі теоретичних знань, понять, категорій, концепцій, теорій тощо, які в сукупності формують наукові статті, монографії, коментарі з питань особистих немайнових відносин; 2) набуття дедалі більшого авторитету доктриною порівняно з власне юридичною наукою, що пояснюється наявністю в ній важливих для особистих немайнових відносин напрацювань; 3) найбільш повне відображення потреб соціально-політичного, політико-правового розвитку правової системи та зосередження на національних правових позиціях; 4) узагальнювальне бачення сутності права, що дає змогу пояснити доцільність закріплення тих чи інших норм права, а в низці випадків і формування нових інститутів, підгалузей, галузей права; 5) сприяння реформуванню нормативної бази, її оцінці та прогнозуванню; 6) надання необхідних рекомендацій і критичних оцінок щодо практики правотворення; 7) тісна пов'язаність із тлумаченням права та систематизацією, що допомагає

---

¹⁷⁶ Максимов С. І. *Правова доктрина : філософсько-правовий підхід. Право України.* 2013. № 9. С. 34–54. С. 34.

в інтерпретації принципів, понять, юридичних приписів і конструкцій; 8) формування професійного мислення юристів, їхньої правосвідомості тощо. Учення про джерела права, тлумачення правових норм, теорія аргументації – ось основа парадигми правової доктрини; причому теорія аргументації складається з праць визнаних авторів, посилань на судові рішення й зарубіжні джерела права, оцінок і суджень правознавців, а також низки неюридичних джерел (наприклад, етичних, політичних, релігійних тощо). Тому правова доктрина формується в сучасному світі як результат інтелектуальної творчої спільної діяльності науковців, що пояснює її концептуальну узгодженість, цілісність і методологічну вивіреність учення про право, його галузі й інститути. Високим є також рівень істинності та обґрунтованості знань, які становлять доктрину права. В останньому полягає причина її визнання всіма юристами, як теоретиками, так і практиками, які втілюють її положення в життя.

Якщо виходити з того, що правову доктрину в сучасній вітчизняній літературі обґрунтовано визначають як зумовлену характером правової культури суспільства цілісну й логічно узгоджену сукупність визнаних юридичною (насамперед академічною) спільнотою ідей і наукових поглядів на право, що є основою професійної правосвідомості та концептуальним підґрунтям нормотворчої, правозастосовної, правотлумачної діяльності¹⁷⁷, то доктрина цивільного права як галузі та доктрина особистих немайнових прав як інституту приватного права – це важливе надбання вітчизняної і світової правової доктрини.

До прийняття у 2003 р. чинного Цивільного кодексу України вітчизняна наукова думка в питаннях особистих немайнових прав спиралася на праці видатних дореволюційних цивілістів та науковців дорадянського й радянського періоду, наприклад Й. О. Покровського, Л. О. Красавчикової, М. Н. Малєїної та багатьох інших.

¹⁷⁷ Семеніхін І. В. Правова доктрина : поняття, ознаки, структура. *Проблеми законності*. 2016. Вип. 132. С. 26–36. С. 34. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/233584168.pdf>

Після набуття Україною незалежності, коли розпочався етап утілення доктринальних положень у вітчизняне законодавство й практику, вітчизняні науковці підготували низку кандидатських дисертацій, у яких висвітлювалися відомі доктринальні положення та нові ідеї стосовно проблем права громадян на життя, свободу й особисту недоторканність. Серед них – праці Л. В. Красицької, О. В. Грищук, І. М. Забари, Л. О. Корчової, С. І. Шимон, Н. В. Павловської, В. П. Паліюка, Л. А. Савченко, О. М. Калітенко, С. І. Черноченко та низки інших авторів, які розпочали роботу з аналізу доктринальних положень щодо особистих немайнових прав у цивільному праві України. Вражаючим результатом розвитку цивілістичної доктрини, утіленням її в законодавство та практику став підготовлений робочою групою проект Цивільного кодексу України, а потім і прийнятий у 2003 р. Цивільний кодекс України, у якому належне місце посіла книга друга «Особисті немайнові права фізичної особи». З-поміж доктринальних досягнень цього розділу, які сприяли подальшому нормотворенню, можна назвати такі:

- позитивне регулювання особистих немайнових відносин, яке до цього або взагалі не здійснювалося, або було винесене за межі цивілістичного правового матеріалу, хоча за своїм змістом мало би стосуватися саме цивілістики;

- урахування прогресивних положень цілої низки міжнародних актів із прав людини (насамперед Загальної декларації прав людини 1948 р., Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. тощо), а також урахування досвіду низки європейських країн, найновіших кодифікацій цивільного права, що значно посилило й актуалізувало формулювання, у яких побудовані норми зазначеної книги;

- прийняття того, що нематеріальне, немайнове важить для людини не менше, а інколи навіть набагато більше, ніж матеріальне;

- закріплення особистих немайнових прав фізичних осіб, визначення їх змісту, гарантій та способів захисту, що стало суттєвим внеском у процес поліпшення чинного цивільного законодавства, узгодження його з міжнародними стандартами;

– укорінення думки про те, що цивільне право як регулює, так і охороняє нематеріальні блага, а відносини, що виникають із приводу особистих немайнових прав, не пов'язаних із майновими, є частиною предмета цивільно-правового регулювання, тощо.

Не варто також забувати, що значний масив норм, які регулюють особисті немайнові відносини, міститься в інших частинах Цивільного кодексу України та в окремих актах цивільного законодавства, що зумовлює увагу до них цивілістів для формування цілісної і всеосяжної доктрини, законодавства та практики його застосування.

Не зупиняючись детально на всіх роботах, що були підготовлені в пізніші періоди з метою розвитку доктрини особистих немайнових прав, зазначимо, що з 2006 р. по 2021 р. вітчизняні науковці підготували низку монографічних досліджень, причому характерною особливістю цього періоду стала поява низки докторських дисертацій, у яких, окрім інших важливих теоретичних питань, досліджувалися доктринальні положення цивільного права у сфері особистих немайнових прав. Це, наприклад, праці Р. О. Стефанчука, С. О. Сліпченка, Л. В. Красицької, В. Д. Примака, Л. В. Федюк, І. Я. Сенюти, Г. А. Миронової, В. Л. Скрипника та інших учених, що вирізняються повнотою й актуальністю.

У навчальних планах спецкурсів для магістрів доктрина особистих немайнових прав сьогодні посідає чільне місце, а її вивчення гармонійно поєднується з компаративістськими підходами, законотворенням і практикою судів, завдяки чому слугує поглибленому розумінню найбільш важливих прав фізичних і юридичних осіб.

Основними етапами організації досліджень із використанням усталеної доктрини з метою її доповнення, удосконалення, актуалізації є такі стадії: 1) визначення наукової проблем (низки проблем) та їх конкретизація; 2) попереднє розроблення теоретичних положень визначених проблем; 3) аналіз історико-економічного та іншого сучасного стану дослідженості проблеми; 4) підбір літературних джерел науковців, які сформуvalи

доктрину у проблемах, що цікавлять; 5) збір, систематизація та вивчення інформації, причому не тільки доктринальних положень, а й широкого переліку робіт в обраній галузі (вітчизняних і зарубіжних), нормативної бази, міжнародного досвіду; 6) розроблення гіпотези дослідження; 7) визначення методики та методів дослідження; 8) формування плану опрацювання доктрини, літературних джерел, практики судових та інших органів; 9) опрацювання всього обсягу отриманої інформації; 10) підготовка тексту наукової роботи відповідно до вимог та з дотриманням авторських прав учених, роботи яких використовуються; 11) формулювання власних висновків і пропозицій з огляду на аналіз наявної доктрини, щоб не повторювати відомі її положення, тощо. Приблизно такої ж послідовності проведення своїх наукових досліджень дотримуються студенти (магістранти, аспіранти, докторанти) під час підготовки робіт (від курсової чи дипломної до статей, тез, доповідей, дисертацій, звітів, монографій тощо).

Зауважимо, що всі етапи й елементи роботи мають бути тісно пов'язані між собою, у реальному житті вони існують зазвичай у різних поєднаннях і послідовності, не розмежовуються та залежать, зокрема, від особистості самого науковця, який має той чи інший рівень підготовки. Наприклад, збір матеріалу необхідно проводити вже на перших етапах дослідження, а його первинне опрацювання може змусити дослідника внести зміни до робочого плану, проконсультуватися з науковим керівником чи консультантом, зібрати практичний матеріал, переглянути методичку, звузити або розширити об'єкт дослідження, переформулювати його мету й завдання. Кожен етап дослідження бажано чергувати з вивченням доктринальних положень, при цьому поглиблено аналізувати літературу, що особливо важливо, якщо складність роботи потребує поділу її на декілька самостійних етапів або частин, що буде сприяти належній організації наукового дослідження. Таким чином, усе – від пошуку теми дослідження, визначення його мети, завдань, предмета, об'єкта й методів, кола літературних і нормативно-правових джерел, окреслення кола доктринальних положень, на які буде спиратися дослідник, і до

експертної оцінки праці – має бути продумане з позиції самого процесу, етапів, послідовності.

Актуальність наукових досліджень забезпечується насамперед авторитетом учених, які працюють над відповідною темою, а об'єднаний авторитет усіх учених у конкретній галузі – це запорука побудови стрункої системи, що формує в підсумку доктрину галузі права. При цьому важливий високий рівень ерудиції, якою володіє кожен член наукової спільноти, тобто передбачається максимально можливе широке і глибоке знання ними не лише тематики досліджень, а й суміжних галузей, підгалузей, інститутів права. Щодо актуальності теми дослідження, яка ґрунтується на усталеній доктрині права й елементах, які постійно доповнюють її, то під нею розуміють здатність результатів дослідження бути застосованими для вирішення досить значимих науково-практичних завдань, тому під час вибору теми враховується як теоретичне, так і практичне її значення, новизна, те, що відрізняє її від результатів інших авторів, актуальність і можливість забезпечення підґрунтя для впровадження результатів у теорію, освіту, практику. Для конкретизації теми дослідження зазвичай здійснюють такі кроки: а) визначають завдання, яке планується для виконання в результаті наукових пошуків; б) з'ясовують безпосередній та опосередкований предмет дослідження; в) відмежовують обрану тему від тих, які можна визначити як суміжні до неї; г) вносять уточнення та конкретизують методи дослідження, при цьому обов'язково з'ясовують, яким чином може бути застосована й доповнена доктрина права в результаті дослідження. Не менш важливе також виконання формальних вимог, які прийняті для конкретного виду наукових робіт, здійснення аналізу поетапно й послідовно з використанням усього можливого інструментарію наукового дослідження, виконання вимог дотримання прав інтелектуальної власності науковців, праці яких використовуються.

Своєю чергою для визначення теоретичних засад наукової роботи з використанням досягнень доктрини цивільного права необхідно також виявити теоретичні засади дослідження, що

потребує з'ясування закономірностей досліджуваного явища, дотримання методики, а саме визначення методів, процедур і прийомів дослідження, чітке уточнення категорій і термінології, проведення процедур узагальнення, аналізу, класифікації, порівняння тощо.

Для всіх науковців-початківців і досвідчених учених розгляд історії досліджуваного питання є одним із вирішальних для досягнення успіху етапів наукових досліджень, для чого необхідно, по-перше, глибоко проаналізувати доктрину права та з'ясувати, чи мала місце раніше схожа або така сама постановка питання для аналізу; по-друге, знайти й ознайомитися з раніше сформованими програмами дослідження, зібраними матеріалами, попередніми тезами, статтями, а потім висвітлити історію проблеми, що вивчається, проаналізувати сучасний стан питання та з'ясувати обсяг питань, які залишилися нез'ясованими чи не досить з'ясованими, викласти письмово досягнення авторів, які працювали раніше над тематикою, що цікавить, оцінити використану ними методику, значимість, правильність та повноту попередньо зроблених висновків і пропозицій.

Практично всі учасники відносин в освітньому просторі є суб'єктами права інтелектуальної власності, насамперед авторського права. Це стосується як навчальних закладів, так і науково-педагогічних працівників, здобувачів вищої освіти тощо. Детально правовий статус закладів вищої освіти як суб'єктів права інтелектуальної власності висвітлено в низці робіт Ю. В. Осипової¹⁷⁸.

Першоджерела, основні положення загальноприйнятої доктрини є найбільш очікуваними джерелами отримання достовір-

---

¹⁷⁸ Осипова Ю. В. Вищі навчальні заклади України як суб'єкти права інтелектуальної власності (на прикладі об'єктів авторського, патентного права та нетрадиційних об'єктів права інтелектуальної власності). *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2012. № 4. С. 17–24.

Осипова Ю. В. Правовий статус вищого навчального закладу України як суб'єкта права інтелектуальної власності : загальна характеристика. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2012. № 2. С. 11–19.

Осипова Ю. В. Вищі навчальні заклади України як суб'єкти права інтелектуальної власності (на прикладі засобів індивідуалізації учасників цивільного обороту, товарів і послуг та об'єктів суміжних прав). *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2012. № 6. С. 9–21.

них знань у науці й навчанні. Піддаючи їх критичному аналізу, студент, магістр, молодий науковець може використовувати їх як в освіті, так і в подальшій діяльності – на практиці.

Не менш важливою є кваліфікація вчених, які сформували доктрину права з використанням свого авторитету, ерудиції та на основі постійного випробовування міцності її положень на практиці, у викладанні. Основою такого пошуку є формулювання нових ідей – продукту людської думки, що є формою відображення дійсності, яка до того ж має на меті перспективне пізнання та якісне перетворення дійсності. Розроблені у процесі наукового пошуку й у процесі особистої практики вченого ідеї ґрунтуються на подіях і реальних фактах навколишньої дійсності. Проте вони не завжди виникають відразу, а народжуються у процесі дослідження, коли створюються необхідні об'єктивні й суб'єктивні умови, з'являється людина чи спільнота людей, що здатні їх розробити, зробити якісний стрибок від попередніх уявлень до нових, інколи евристичних.

У науці цивільного права несподівані результати найчастіше є результатом критичного аналізу узвичаєних ідей і теорій за умови глибокої обізнаності в доктринальних положеннях. Унаслідок цього стають можливими якісні зміни елементів загальноприйнятої доктрини, її збагачення й поглиблення, а у виключних випадках разом зі зміною економічних, соціальних, політичних, науково-технічних умов життя суспільства відбуваються значимі зміни доктрини. Останнє можливе лише за умови докорінної зміни парадигми, умов життя, що відбувається в результаті докорінних змін у свідомості людей (наприклад, через низку інформаційних революцій, які відбулися з вражаючою швидкістю за декілька останніх десятиліть).

У процесі проведення досліджень студент (магістрант, аспірант, докторант) не тільки може, а й зобов'язаний, на нашу думку, звертатися за консультаціями, обговоренням та для отримання кваліфікованої допомоги до викладача-науковця, який на високому рівні обізнаний із доктриною права, основними

теоріями й напрямками, результатами досліджень у відповідній галузі права, тому може надати кваліфіковану оцінку проведеної студентом роботи, рецензію на неї. Ідеться про всі види робіт, згаданих вище, які обов'язково спрямовані, зокрема, на опанування здобутків доктрини права. Низка робіт додатково до проведеного дослідження передбачають упровадження його результатів у практику як обов'язковий елемент, що відповідає основній меті наукової діяльності в галузі права.

У літературі сформульовано перелік правил (постійно доповнюваний), згідно з якими здійснюється наукова діяльність; серед них можна назвати такі найбільш важливі: 1) проведення дослідження з постійним урахуванням його предмета та з утриманням у пам'яті основних питань, які необхідно вирішити; 2) критичне сприйняття думок науковців, які працюють у тій самій сфері досліджень; 3) наполегливе торування власних шляхів у науці; 4) дотримання сформованого плану наукової роботи, його періодичне уточнення й деталізацію, коригування плану роботи та утримання під контролем самого перебігу дослідження; 5) чергування різних видів наукової роботи; 6) повернення до вже зробленого з метою не упустити найважливіше в ході дослідження, постійне зіставлення його результатів із доктриною, яка прийнята у відповідній сфері. Від усіх зазначених чинників залежить продуктивність та сам результат діяльності науковця.

Міцність доктрини права перевіряється завдяки з'ясуванню відповідності її положень ученням про загальні принципи пізнання, що можливо у процесі аналізу й оцінювання філософських поглядів, загальноприйнятих гуманітарних уявлень людства, на які спирається науковець у процесі своєї діяльності. Наприклад, для доктрини, сформованої щодо інституту права інтелектуальної власності, визначальне значення має теорія, на якій будується розуміння сутності самого поняття інтелектуальної власності, його правової природи. Якщо йдеться про пропрієтарну теорію, ми стикаємося з протиріччями із загаль-

ноприйнятою доктриною цивільного права; теорія виключних прав, навпаки, наближає до об'єктивного розуміння сутності доктрини приватного права.

Не менш важливим питанням залишається відповідність методів наукового дослідження змістовому наповненню доктрини права, сформованій за їх допомогою. З огляду на розуміння методу дослідження як сукупності прийомів і способів теоретичного й практичного пізнання дійсності, які підпорядковані вирішенню конкретного наукового завдання, можна визначити різницю між методами та теоріями, сформульованими в результаті дослідження.

Доктрину формують практично два рівні дослідження – емпіричний і теоретичний. На першому рівні потрібні для формування доктрини факти накопичуються, на другому рівні вони вже поєднуються з науковими теоріями, концепціями тощо, які пропонуються науковцями. Як на першому, так і на другому рівні додаються методи емпіричного дослідження, визначаються сфери застосування необхідної методології, відбувається постановка проблем, формулюється предмет дослідження, формуються наукові теорії та перевіряється їх адекватність викликам часу, інтерпретуються результати тощо.

Якщо вести мову про логіку наукових досліджень у разі формування, доповнення, з'ясування доктрини, утілення її досягнень у життя, то основними її завданнями є: а) виявлення самої можливості отримання відповідних знань у сфері, що цікавить; б) з'ясування структури мислення, яка може привести до очікуваних результатів; в) формування відповідного термінологічного апарату; г) пошук найбільш дієвих методів для оптимального доктринального результату.

У процесі формування доктрини права виявляють свої особливості різні типи мислення науковців, наприклад теоретичне, логічне, інтуїтивне, практичне тощо, а також знаходить своє втілення велика кількість методів наукового пізнання: індукція й дедукція, аналіз і синтез, аналогія та моделювання, спостереження, формалізація й конкретизація, абстрагування,

порівняння та експеримент тощо. На жаль, правознавці не часто використовують аксіоматичний метод та метод ідеалізації, перший із яких полягає в побудові наукової теорії, за якої деякі твердження приймаються без доведення, а всі інші твердження виводяться з них відповідно до певних логічних правил, а другий – у конструюванні об'єктів у свідомості з метою позбавити реальні об'єкти низки притаманних їм рис і наділити певними гіпотетичними ознаками, що дає змогу здійснити багаторівневий процес абстрагування.

Підсумовуючи дослідження, зазначимо, що поняття наукової теорії, на відміну від доктрини, характеризується тим, що наукова теорія являє собою систему знань, яка описує та пояснює явища певної частини дійсності, зводить у єдине ціле всі виявлені в напрямі, що цікавить, об'єктивні закони. Будучи сформованою за результатами, отриманими у процесі дослідження, теорія набуває ознак стрункої системи, що об'єднується спільною ідеєю, уточнюється завдяки відповідним принципам та абстракціям, прийнятим у науці. Евристичність, конструктивність і відносна простота, тобто доступність для розуміння тих, хто знайомиться з теорією, – ось важливі ознаки будь-якої теорії, зокрема й у сфері права.

Важливо пам'ятати, що будь-яка правова доктрина виявляється дієвою тільки за умови можливості її практичного застосування. Зазначене особливо актуальне, коли йдеться про цивілістичну правову доктрину. З огляду на те, що практика змінюється із часом, вона може бути критерієм сталості теоретичних постулатів, може сприяти апробації істинності напрацьованих доктрини. Складні процеси, які відбуваються на практиці, можуть сьогодні породжувати сумніви у правильності тієї чи іншої доктринальної позиції у сфері цивільного права, однак не доктрини загалом, що підтверджує характеристику останньої як сталої й міцної основи як для наукових досліджень, так і для завдань викладання цивільно-правових дисциплін у закладах вищої освіти.

2.5. Судова практика у викладанні права

У сучасних умовах освітня підготовка майбутніх юристів вирізняється яскраво вираженою практичною спрямованістю та має наповнюватися інформацією, що відображає наявні тенденції і процеси у сфері правозастосування (ідеться про огляди практики діяльності (рішень) національних і міжнародних судів, узагальнення правових висновків Верховного Суду тощо). Формування здатності розв'язувати складні спеціалізовані завдання у сфері права з розумінням природи та змісту його основних правових інститутів, а також меж правового регулювання різних суспільних відносин, що є метою навчання в закладах вищої освіти відповідно до стандарту вищої освіти для першого (бакалаврського) рівня за спеціальністю 081 «Право», що був затверджений Наказом Міністерства освіти і науки України від 12 грудня 2018 р. № 1379¹⁷⁹, передбачає також вироблення студентами вмінь працювати з різними джерелами (зокрема, із судовою практикою), аналізувати їх.

На сьогодні судова практика вищих органів судової влади здійснює вплив на розвиток правової системи та регулювання суспільних відносин. У цьому контексті застосування судової практики в навчальних цілях набуває вагомого значення. Теорія отриманих майбутніми юристами знань повинна підкріплюватися практикою застосування правових норм, коли без вивчення певного досвіду судової діяльності не так просто прийняти юридично правильне рішення. За таких умов завдання викладача закладу вищої юридичної освіти полягає в ознайомленні студентів із судовою практикою і її тенденціями, у необхідності навчити та привчити майбутніх юристів користуватися цим інструментом із метою підвищення якості їхньої роботи та

¹⁷⁹ Про затвердження стандарту вищої освіти за спеціальністю 081 «Право» для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти : Наказ Міністерства освіти і науки України від 12 грудня 2018 р. № 1379. *Міністерство освіти і науки України*. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-standartu-vishoyi-osviti-za-specialnistyu-081-pravo-dlya-pershogo-bakalavrskogo-rivnya-vishoyi-osviti>

передбачуваності винесення рішення щодо спірного питання, що є важливим складником навчального процесу.

Судова практика являє собою сукупність судових рішень, що є результатом професійної діяльності суддів вищих судових інстанцій у сфері правозастосування та правотлумачення в певній категорії справ, які внаслідок своєї багаторазовості й однамітності застосування є правовим зразком для судових рішень в аналогічних справах.

Значення судової практики стає особливо помітним у правовому регулюванні відносин, які не досить ясно, неповно або суперечливо унормовані на рівні законодавства, а також у застосуванні судами принципів права та норм про права людини й основоположні свободи. Норма права зазвичай не може врахувати все різноманіття конкретних життєвих ситуацій, які опиняться у сфері її регулювання. Будь-яку норму, якої суб'єкти права мають дотримуватися для визнання їхньої поведінки правомірною, неможливо сформулювати абсолютно чітко. Норми права, регулюючи відповідні суспільні відносини, як правило, припускають певну абстрактність, а тому потребують правової оцінки. Варто враховувати й те, що значна кількість правових норм використовує так звані оціночні поняття, які за визначенням передбачають необхідність широкого тлумачення¹⁸⁰.

Таким чином, судова влада за умов функціонування правової демократичної державності дедалі більше набуває рис гаранта та захисника права, виконує важливі завдання щодо усунення конфліктності в суспільних відносинах, які можуть бути спричинені різноманітними факторами (економічними, політичними, культурними тощо). Самі собою законодавчі приписи в сучасному суспільстві із суперечливими інтересами не здатні забезпечити мету правового регулювання – підтримання правопорядку та вирішення конфліктів. Відповідно, судова система, яка функціонує належним чином, є важливою функцією суспільства та

---

¹⁸⁰ Петришин О. В. Судова практика як джерело права в Україні : проблеми теорії. *Право України*. 2016. № 10. С. 20–27. С. 21.

водночас необхідною передумовою і складником сучасної демократичної держави¹⁸¹.

Крім того, необхідно враховувати, що формальне право має певні риси, зокрема: а) воно повинне піддаватися критичній оцінці, насамперед із боку суддів, щодо його відповідності об'єктивним межам правового регулювання, принципам права та правам людини; б) воно може підлягати динамічному тлумаченню, якщо суспільні відносини внаслідок свого розвитку вимагають іншої моделі поведінки; в) держава в особі судових органів може санкціонувати норми, створені інститутами громадянського суспільства, і тим самим надати їм статусу правових. Усе це створює об'єктивне підґрунтя для визнання судової практики джерелом права, тобто визаною в суспільстві офіційною формою (способом) зовнішнього вираження й закріплення норм, посилення на які підтверджують їх існування¹⁸². При цьому важливо зазначити, що питання про застосування основного (нормативно-правового акта) і додаткового (судової практики) джерел права не завжди знаходить однозначне розуміння, тоді як у судовій діяльності в деяких випадках вирішення правового спору із застосуванням тільки одного нормативного акта без взаємозв'язку із судовою практикою може призвести до помилкової юридичної оцінки фактичних обставин справи та прийняття незаконного рішення.

Значенню судової практики у правовому регулюванні суспільних відносин особливу увагу приділяють юристи-практики. У своїй діяльності вони припускають, що у величезній кількості прийнятих судових актів міститься узагальнений досвід, який дає змогу визначити основні напрями судової практики з того чи іншого питання, динаміку у процесі застосування конкретної норми права, а також її якісні характеристики. Судова практика

¹⁸¹ Winkelmann H. ADR and The Civil Justice System. URL: <http://www.courtsofnz.govt.nz/speechpapers/ADR%20and%20the%20Civil%20Justice%20System.pdf>

¹⁸² Петришин О. В. Судова практика як джерело права в Україні : проблеми теорії. *Право України*. 2016. № 10. С. 20–27. С. 21.

виробляє принципові підходи, які слугують своєрідним орієнтиром у розгляді конкретних справ.

Таким чином, *судова практика як результат судової діяльності* є наслідком тлумачення норм права у процесі їх застосування судом під час вирішення конкретних справ, у результаті чого розкривається й поглиблюється зміст застосовуваних норм, які конкретизуються у формі певних правових позицій. Судова практика тісно взаємодіє з правовою наукою та законодавством. Вона не лише сприймає теорії, ідеї, що виробляються наукою, а й сама в результаті узагальнень постає перед необхідністю аналізу, теоретичного осмислення тих чи інших положень.

Основними напрямками регулюючого впливу судової практики є такі її заходи: а) впливає на формування єдиних правил прийняття рішень в однотипних фактичних ситуаціях; тобто забезпечення єдиної судової практики усуває ситуацію, коли одні й ті самі категорії справ часом розглядаються судами по-різному, а отже, сприяє забезпеченню правової визначеності як однієї з важливих вимог верховенства права; б) конкретизує положення нормативних актів у випадках, коли їхня абстрактність допускає декілька варіантів регулювання; в) формує однамітне розуміння правових приписів, що сформульовані нечітко, або тих, які через свою застарілість не відповідають ціннісним орієнтирам суспільства, а тому потребують динамічного тлумачення; г) заповнює прогалини у правовому регулюванні, а також пропонує моделі поведінки в тих ситуаціях, де законодавець свідомо залишив простір для автономного правового регулювання, проте через повторюваність спірних ситуацій, які у зв'язку із цим виникають, є потреба у виробленні усталеної моделі поведінки¹⁸³.

Судова практика в Україні, правова система якої прагне до устрою на засадах правової держави та поваги до прав людини, закономірно набуває обов'язкового характеру і, зрештою, статусу

---

¹⁸³ Петришин О. В. Судова практика як джерело права в Україні : проблеми теорії. *Право України*. 2016. № 10. С. 20–27. С. 22.

джерела права як офіційно-документальної форми вираження й закріплення норм права. Визнання судової практики джерелом права сприяє вирішенню багатьох більш загальних питань у напрямі її осучаснення та наближення до вимог європейського праворозуміння, насамперед його уточнення в напрямі пошуку широкої соціальної бази права та підвищення ефективності правового регулювання, виконання правом практичних функцій і завдань. Однак, як правило, судова практика є вторинним джерелом права. Вона може надати переконливе обґрунтування для судового рішення, проте посилення лише на неї не досить, воно має бути поєднане з посиланням на відповідний нормативно-правовий акт, договір чи інше формально-обов'язкове джерело права. Ситуація може бути іншою, якщо держава прямо вказує на обов'язковість висновків, викладених у відповідних судових актах.

У цьому контексті варто звернути увагу на те, що поняття «судова практика» та «судовий прецедент» не тотожні¹⁸⁴. Щодо існування в Україні судового прецеденту можна говорити лише про два випадки. По-перше, відповідно до ст. ст. 147, 150 Конституції України та ст. 13 Закону України «Про Конституційний Суд України»¹⁸⁵ Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України та дає офіційне тлумачення Конституції і законів України, ухвалюючи відповідні рішення, що є обов'язковими до виконання на території України, остаточними та не можуть бути оскаржені. А отже, правові позиції Конституційного Суду України, як зазначається в юридичній літературі, можуть розглядатися як судові прецеденти, що заповнюють лакуни в законодавстві та формують судову

¹⁸⁴ Міловська Н. В. Роль судової практики в правовому регулюванні договірних відносин зі страхування. *Слово Національної школи суддів України*. 2020. № 2(31). С. 97–105. С. 98.

¹⁸⁵ Про Конституційний Суд України : Закон України від 16 жовтня 1996 р. № 422/96-ВР / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 49. Ст. 272.

практику застосування чинного законодавства, забезпечуючи її однаковість¹⁸⁶. По-друге, у ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV¹⁸⁷ встановлено обов'язок судів України під час розгляду справ застосовувати *практику Європейського суду з прав людини* як джерело права. Як відомо, текст Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, що закладає основу спільних стандартів прав людини, які поряд із демократією та верховенством права визнаються одним із трьох стовпів європейської системи цінностей, є досить лаконічним. Зміст і значення її приписів здебільшого розкриваються саме у практиці Європейського суду з прав людини, що зумовлює застосування в європейській юриспруденції терміна «право Європейської конвенції»¹⁸⁸.

Держави – учасниці Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод повинні брати до уваги не лише ті рішення Європейського суду з прав людини, які винесені щодо конкретної держави, а й рішення, винесені стосовно третіх країн, оскільки вони можуть навчити їх, як уникнути схожих порушень у майбутньому та в який спосіб змінити власну правову систему і правозастосовну практику. Рішення Європейського суду з прав людини повинні бути стимулом для держав-учасниць до зміни їхнього законодавства та правозастосовної практики, щоб ці держави не порушували права людини та щоб у майбутньому стосовно них не були винесені рішення у справах, що стосуються тих самих або схожих питань¹⁸⁹.

---

¹⁸⁶ Тесленко М. В. Юридична сила і значення правових позицій Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2003. № 4. С. 36–41. С. 38.

¹⁸⁷ Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV. *Верховна Рада України*. URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>

¹⁸⁸ Harris D. J., O'Boyle M., Warbrick C. *Law of the European Convention on Human Rights*. 3rd ed. Oxford, 2014. 1080 p.

¹⁸⁹ Юдківська Г. Ю. Еволюція ролі Європейського суду на шляху до процедуралізації фундаментальних прав. *Вісник Верховного Суду України*. 2011. № 7. С. 19–22.

Таким чином, практика Європейського суду з прав людини, як джерело права в Україні, має методологічне значення та є ефективним інструментом національного судового тлумачення правових норм і договірних положень. Більше того, Пленум Верховного Суду України в Постанові «Про судові рішення у цивільній справі» від 18 грудня 2009 р. окремо наголосив на тому, що в мотивувальній частині кожного рішення в разі необхідності мають бути посилання на Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод та рішення Європейського суду з прав людини, які, згідно із Законом України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», є джерелом права й підлягають застосуванню в цій справі¹⁹⁰. Важливо також зазначити, що висновок щодо застосування норм права, викладений у постанові Верховного Суду (нині він має таку назву), повинен враховуватися іншими судами загальної юрисдикції під час застосування таких норм права. Суд має право відступити від правової позиції, викладеної у висновках Верховного Суду, з одночасним наведенням відповідних мотивів, що водночас не свідчить про те, що правові позиції не можуть слугувати джерелом права, адже суд при цьому має вказати на те, що фактичні обставини справи, що розглядається, відрізняються від справи, за якою Верховним Судом було вироблено відповідну позицію, або (і це має бути абсолютно виняткова ситуація) вкаже на суттєві зміни соціальних і ціннісних стандартів суспільства.

Більшість теоретиків права вважають, що саме *роз'яснення Верховного Суду* є узагальненням судової практики із застосування певних норм законодавства. Це пояснюється тим, що вони є обов'язковими для судів нижчих інстанцій та опосередковано обов'язковими для всіх суб'єктів правовідносин, котрі застосовують норми права, щодо яких була узагальнена судова практика у формі роз'яснень. Формулювання Верховним Судом

¹⁹⁰ Про судові рішення у цивільній справі : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 18 грудня 2009 р. № 14 / Верховний Суд України. *Вісник Верховного Суду України*. 2010. № 1. С. 4.

відповідних правоположень є проявом здійснення правотворчої функції суду, яка, безумовно, не є основною, а лише доповнює правозастосовну та інтерпретаційну. Підтвердженням цієї тези є чинні норми українського законодавства, що забезпечують єдність та узгодженість судової практики, а також однакове застосування судами законодавства в Україні. Так, відповідно до п.п. 10¹ та 10² ч. 2 ст. 46 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 р. № 1402-VIII Пленум Верховного Суду з метою забезпечення однакового застосування норм права під час вирішення окремих категорій справ узагальнює практику застосування матеріального і процесуального законів, систематизує та забезпечує оприлюднення правових позицій Верховного Суду з посиланням на судові рішення, у яких вони були сформульовані; за результатами аналізу судової статистики й узагальнення судової практики надає роз'яснення рекомендаційного характеру з питань застосування законодавства у вирішенні судових справ¹⁹¹. Згідно із ч. 1 ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» суди під час розгляду справ застосовують Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод та практику Європейського суду з прав людини як джерело права¹⁹². Відповідно до ст. 263 Цивільного процесуального кодексу України суд під час вибору та застосування норми права до спірних правовідносин враховує висновки щодо застосування відповідних норм права, викладені в постановах Верховного Суду¹⁹³.

Таким чином, Верховний Суд проводить вивчення й узагальнення матеріалів судової практики, тобто здійснює діяльність у сфері правозастосування щодо систематизації та аналізу

---

¹⁹¹ Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 2 червня 2016 р. № 1402-VIII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19>

¹⁹² Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV. *Верховна Рада України*. URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>

¹⁹³ Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

судових справ, виділення стійких відмінностей у застосуванні судами законодавства, виявлення причин та умов, що сприяли цьому, вироблення пропозицій і рекомендацій із питань застосування правових норм, що виникають у суду у правозастосовному процесі. Тобто судова практика створюється під час розгляду конкретних справ і за результатами узагальнення вже розглянутих справ певної категорії. Кожен напрям Верховного Суду у створенні судової практики має свої специфічні особливості. Основною метою такої діяльності стає розроблення найбільш точних рекомендацій для однакового застосування чинного законодавства, вироблення певних правил судочинства, заповнення та подолання прогалів у законі, тлумачення й роз'яснення нормативного акта, що підлягає застосуванню судами.

Узагальнення судової практики є важливим показником рівня ефективності процесу здійснення правосуддя, одним із найбільш ефективних способів виявлення випадків прийняття різних судових актів щодо одних і тих самих питань права, різного тлумачення норм законів, помилок у застосуванні норм матеріального та процесуального права. Воно має на меті вивчення проблем судової правозастосовної практики, визначення причин та умов їх виникнення, а також вироблення пропозицій щодо формування однакового застосування законодавства. Узагальнення дає змогу найбільш повно оцінити роботу судів, виявити негативні й позитивні її аспекти, позначити нові питання, що виникають у судовій практиці, вивчати та поширювати позитивний досвід роботи окремих судів і суддів.

Вивчення й узагальнення судової практики має постійний і систематичний характер, забезпечений процесом попереднього планування роботи суду на відповідний період. У процесі планування теми узагальнення судової практики суду необхідно враховувати актуальність питання для судової практики, необхідність розгляду питання з доктринальної позиції, наявну різну судову практику щодо вирішення однакових спорів або тлумачення одних і тих самих норм законодавства, а також наявність відповідних норм права, що породжують різне їх тлумачення у правозастосовній діяльності.

Статус джерела права в Україні, як уже зазначалося, мають також *рішення Конституційного Суду України*. При цьому варто розрізняти рішення Конституційного Суду України про неконституційність повністю або в окремій частині певного нормативно-правового акта та рішення щодо офіційного тлумачення. Рішення про скасування закону чи іншого нормативно-правового акта (окремого положення) має вищу юридичну силу щодо скасованого акта. Таке рішення є обов'язковим до виконання та остаточним. Воно не потребує видання додаткових правових актів органами законодавчої й виконавчої влади, має загальнообов'язковий характер і призводить до зміни правового регулювання відповідної сфери суспільних відносин. Рішення про визнання неконституційними правових актів у науковій літературі здобули характеристику як негативна правотворчість, яка не тягне за собою створення нових нормативно-правових актів, а тільки скасовує ті, що не відповідають Конституції України чи іншим законодавчим актам, завдяки чому відбувається побудова системи законодавства шляхом її реконструкції. Так, Рішенням Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про засади державної мовної політики» від 28 лютого 2018 р. № 2-р/2018 визнано таким, що не відповідає Конституції України (є неконституційним), Закон України «Про засади державної мовної політики» від 3 липня 2012 р. № 5029-VI (зі змінами)¹⁹⁴.

Що ж до рішень Конституційного Суду України про офіційне тлумачення, то вони охоплюються поняттям судової практики як рішення судів у конкретних справах, які містять правові зразки одноманітного й багаторазового застосування та тлумачення правових норм. Так, наприклад, Конституційний Суд України

---

¹⁹⁴ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про засади державної мовної політики» від 28 лютого 2018 р. № 2-р/2018. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/2-p_2018.pdf

в Рішенні у справі за конституційним поданням Харківської міської ради щодо офіційного тлумачення положень частини другої статті 19, статті 144 Конституції України, статті 25, частини чотирнадцятої статті 46, частин першої, десятої статті 59 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» (справа про скасування актів органів місцевого самоврядування) від 16 квітня 2009 р. в мотивувальній частині зазначив, що ненормативні правові акти органу місцевого самоврядування є актами одноразового застосування та вичерпують свою дію фактом їх виконання, а тому не можуть бути скасовані чи змінені органом місцевого самоврядування після їх виконання. Вказана правова позиція набула статусу джерела права, на яке можна посилалися не тільки в аспекті актів органів місцевого самоврядування, а й щодо актів будь-якого суб'єкта публічної влади. Більше того, зроблений Конституційним Судом України висновок фактично базується на більш загальному принципі неприпустимості негативного впливу скасування адміністративного акта на права громадян, реалізація яких була визнана або підтримана таким актом, що має поширюватися на всі акти публічної влади, як органів місцевого самоврядування, так і органів державної влади, якщо відповідно до приписів цих рішень виникли правовідносини, пов'язані з реалізацією певних суб'єктивних прав та охоронюваних законом інтересів.

Отже, на підставі вищевикладеного можна зробити висновок, що судова практика має вагоме значення для вітчизняної правової системи, оскільки нею забезпечується єдність та однозначність судового правозастосування в Україні, виявляються й усуваються прогалини чинного законодавства, перевіряється ефективність правових норм і з'ясовується потреба в удосконаленні окремих норм законодавства. Також узагальнення та аналіз судової практики дає змогу виявити закономірності й тенденції розвитку правозастосовної діяльності, визначити шляхи її вдосконалення. Судова практика є джерелом права, що має свою специфіку, характеризується особливими ознаками та слугує важливим регулятором поведінки суб'єктів права.

На сьогодні в Україні статусу судової практики як обов'язкового джерела права набувають висновки, зроблені в конкретних справах Європейським судом із прав людини, Верховним Судом щодо узагальнення практики застосування матеріального та процесуального законів, а також рішення Конституційного Суду України щодо офіційного тлумачення, які містять правові зразки одноманітного й багаторазового застосування та тлумачення правових норм. Варто зазначити, що аналіз і застосування таких видів судової практики під час вивчення юридичних дисциплін має бути обов'язковою складовою частиною навчального процесу з підготовки фахівців у галузі права.

Практична цінність судової практики залежить від обґрунтованого вибору її форм і змісту, що необхідні для правильного розуміння її сутності та судового застосування до певних юридичних казусів у співвідношенні з нормами і принципами права. Комп'ютерна систематизація судової практики – це ще один крок до ефективного здійснення правосуддя з використанням новітніх інформаційно-комп'ютерних технологій, що надає можливість доступу до матеріалів судової практики для оперативного її застосування у практичній, науковій, навчальній діяльності всіма зацікавленими особами.

Судова практика ілюструє правильність чи неправильність застосування нормативно-правових актів судом до конкретної ситуації, яка виникає між учасниками цивільно-правових, адміністративно-правових, кримінально-правових відносин, що вимагають правової регламентації. І завдання викладача, зокрема, на лекції полягає насамперед у тому, щоб донести студентам інформацію про те, що судовою практикою можуть усуватися прогалини в чинному законодавстві шляхом застосування, наприклад, аналогії закону або аналогії права, оскільки передбачити всі відносини, що вимагають законодавчого регулювання, просто неможливо, а реалізація рішень судів може стати дієвим механізмом удосконалення законодавства. Крім цього, пізнавальна діяльність студентів із юридичних дисциплін є більш результативною та ефективною, коли лекційний матеріал мак-

симально супроводжується з усіх найбільш значущих і проблемних питань короткими й доступними для розуміння прикладами із судової практики. З огляду на це в навчальних цілях у лекційний матеріал не просто допустимо, а навіть у край важливо включати як реальні приклади успішного застосування відповідних методів і прийомів використання науково-технічних засобів, що застосовуються в реальній практиці, так і штучно створювані за допомогою методу науково-абстрактного моделювання, використання мультимедійних технологій подачі й викладу матеріалу приклади. З психологічної позиції це сприяє формуванню позитивного фону сприйняття пропонованої інформації, що в низці інших випадків забезпечує відповідну установку індивідуума на більш глибоке її розуміння на підставі смислової, рольової й цільової значущості та призначення, а отже, і впливає на характер її засвоєння.

Використання судової практики є важливим також на практичних заняттях, які спрямовані на засвоєння матеріалу, поглиблення знань студентів з окремих питань не лише теорії, а й практики, на залучення студентів до творчої, наукової роботи, вироблення навичок самостійної роботи з юридичною літературою і джерелами права, аналізу правозастосовної практики, з'ясування та роз'яснення змісту нормативно-правових актів.

Матеріали судової практики в більшості студентів викликають жвавий інтерес і можуть бути використані в різний спосіб. Так, студентам може бути надано завдання самостійно знайти будь-яке реальне рішення суду з конкретного спору та підготувати доповідь-повідомлення. При цьому вже на занятті викладається суть спору із зазначенням вимог, сформульованих у позовній заяві. Резолютивна частина рішення суду відразу не оголошується, оскільки всім присутнім на занятті пропонується спрогнозувати рішення суду. Після надання відповідей на запитання про те, які з позовних вимог і в якому обсязі суд повинен задовольнити, надається слово доповідачеві, який підводить підсумок у своїй доповіді.

Загалом створення інноваційного науково-освітнього середовища у вищій школі передбачає якісне оновлення змісту

та форм навчання через органічне поєднання навчальної й науково-дослідницької роботи, теорії та практики, класичних та інноваційних методів викладання, широкої й фундаментальної підготовки фахівців та вузькопрофільної спеціалізації, що дасть змогу забезпечити універсальність, багатоплановість, гнучкість та ефективність сучасного навчального процесу.

Якісне опанування правничих професій вимагає застосування інтерактивних методів викладання права. Так, використання матеріалів судової практики у процесі викладання юридичних дисциплін сприяє активізації навчально-пізнавальної діяльності, формуванню творчого, критичного та інноваційного мислення у студентів. Викладач повинен не просто виконувати функцію транслятора наукових знань, а вміти підібрати оптимальну стратегію викладання, використовувати сучасні навчальні технології, спрямовані на створення творчої атмосфери навчального процесу. Власне, з огляду на те, що навчальний процес має будуватися за принципом динамічності, спрямованості на пошук нових, прогресивних методів, технік і засобів, що спрямовані на активізацію розумової та творчої діяльності студентів, у процесі вивчення юридичних дисциплін доцільне використання методу наочного навчання з аналізом конкретних матеріалів судових справ, які дають змогу студентам побачити позовні заяви, договори, заповіти, цінні папери, витяги з реєстру тощо. При цьому кабінети для лекційних та практичних занять мають бути обладнані апаратурою для слайдового показу аналізу судових рішень.

Важливим у викладанні права є, зокрема, використання записів судових трансляцій на вебпорталах «Відкритий суд», «Судова влада України» тощо¹⁹⁵. Це робиться з метою на основі аналізу відеозапису трансляції судового засідання в конкретній справі ознайомити здобувачів вищої юридичної освіти з особливостями розгляду певної категорії судових справ, адже навіть простий перегляд записів судових засідань є більш ефективним, ніж

---

¹⁹⁵ Боярський Н. Ф. Навчаємо через практику : досвід використання судових трансляцій у викладанні права. Харків : ФОП Панов А. М., 2019. 130 с. С. 6.

теоретична розповідь про них. При цьому студенти за результатами проведення заняття повинні вміти охарактеризувати предмет спору, проаналізувати аргументацію сторін справи, знати особливості розгляду відповідної категорії справ.

Важливо зазначити, що відеоматеріали не замінюють лекційний матеріал, а доповнюють і поліпшують його сприйняття. З одного боку, вони є новітнім механізмом забезпечення права на відкриті слухання, а з іншого – можуть бути використані як освітній інструмент для підготовки студентів правничих професій та вивчення права.

Наразі є декілька основних джерел, де можна знайти запис судових засідань, зокрема:

1) портал «Судова влада України», де розміщені відео судових засідань, трансльованих технічними засобами судів. Варто зазначити, що право на публічне слухання засноване на концепції відкритого і прозорого правосуддя, підвалини якого були закладені в Конституції України, а положення знайшли свій розвиток у конституційних змінах та низці нормативних актів. Так, серед основних засад судочинства в п. 1 ч. 1 ст. 129 Конституції України закріплено гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами. Усі проведені онлайн-трансляції можна переглянути на офіційному каналі «Судова влада України» на YouTube за посиланням <http://bit.ly/2bCu4xH>;

2) портал «Суд людською мовою», де прокоментовані певні судові справи або їх елементи. Судові коментування відеозаписів судових процесів здійснюють фахові юристи. Ці відео покликані підвищити рівень розуміння судової системи населенням;

3) відеоматеріали з іноземної судової практики. Наприклад, Oxford University Press пропонує розроблені навчальні відеоматеріали, які доступні за посиланням http://global.oup.com/uk/orc/law/lpc/crimlit16_17/student/video/.

Метою використання судової практики у викладанні права, зокрема й шляхом аналізу відеозапису трансляції судового засідання, є сприяння формуванню професійної компетентності майбутніх юристів, умінь і навичок критичного мислення,

а також ухвалення виважених рішень щодо правозастосування. При цьому важливим є представлення навчального матеріалу з високим ступенем наочності, підвищення мотивації здобувачів вищої освіти на ознайомлення з правовими основами та особливостями судового розгляду тих чи інших категорій справ, засвоєння й закріплення студентами теоретичного матеріалу, поглиблення їхніх знань, отриманих під час лекційних занять і самостійної роботи, а також напрацювання навичок практичного застосування норм права.

Під час демонстрації записів судових трансляцій у навчальному процесі можна використовувати різноманітні методи роботи з ними. При цьому вибір таких методів залежить від багатьох факторів, зокрема:

- особистого стилю викладання, що впливає на взаємодію з аудиторією та навіть на взаємодію самих студентів;
- розуміння цілей та очікуваних результатів. Так, інтерактивні методи навчання особливо корисні в розвитку так званих м'яких навичок (це комплекс неспеціалізованих, надпрофесійних навичок, які відповідають за успішну участь у робочому процесі й високу продуктивність та, на відміну від спеціалізованих навичок, не пов'язані з конкретною сферою). Р. Кісер у книзі «М'які навички для ефективних юристів»¹⁹⁶ виділяє такі основні їх види, як самосвідомість, саморозвиток, соціальна відповідальність, мудрість, лідерство та професіоналізм. Своєю чергою Дж. Джусті у книзі «М'які навички для юристів»¹⁹⁷ виділяє на базовому рівні такі здібності, як ефективне спілкування, лідерство, створення команди та вміння слухати, а на вищому рівні – планування кар'єри, маркетинг, управління проектами, делегування, публічний виступ та управління часом;
- складності методу, адже серед сотень інтерактивних методів навчання є більш і менш складні; ті, що потребують попередньої підготовки, та ті, які можуть використовуватися відразу;

---

¹⁹⁶ Kiser R. *Soft Skills for the Effective Lawyer*. Cambridge : Cambridge University Press, 2017. 326 p.

¹⁹⁷ Giusti G. *Soft Skills for Lawyers*. London : Chelsea Publishing, 2008. 266 p.

такі, для організації яких потрібне певне матеріально-технічне забезпечення, і такі, що його не потребують.

Загалом використання матеріалів судової практики, зокрема й відеоматеріалів, у навчальних цілях має такі **переваги**:

- надає більш точну та повну інформацію про предмет, що вивчається;

- дає можливість не лише передати фактичні дані як систему наукових поглядів чи нормативних даних, а й продемонструвати вміння та навички, що потрібні в юриспруденції;

- допомагає візуалізувати предмет вивчення;

- створює ефект співучасті, що позитивно впливає на сприйняття інформації;

- дає змогу залучити студентів до суспільно важливих подій в Україні (наприклад, використання записів резонансних судових справ);

- дає можливість пришвидшити темп викладу матеріалу¹⁹⁸.

Залежно від поставленої мети записи судових засідань можуть використовуватися з такими цілями: а) як допоміжний наочний матеріал у межах заняття, що спрямований на ілюстрування теоретичного матеріалу; б) як відео, розроблене за конкретною темою, що спрямоване на надання всебічного розуміння предмета вивчення; в) як відео, що охоплює декілька тем і спрямоване на узагальнення пройденого матеріалу¹⁹⁹. У будь-якому разі використання матеріалів судової практики у викладанні права, зокрема й шляхом аналізу відеозапису трансляції судового засідання, своїм завданням має такі види діяльності: 1) демонстрацію судових відеотрансляцій через інтерактивні методи та прийоми задля роз'яснення й опанування судової практики, її впливу на формування професійної компетентності правників; 2) демонстрацію алгоритму дій, методів і прийомів освітньої діяльності; 3) моделювання рішення суду першої,

---

¹⁹⁸ Використання судових трансляцій під час навчання права : методичні рекомендації / уклад. Н. Ф. Боярський. Київ : ГО «Вектор прав людини», 2018. 44 с. С. 10.

¹⁹⁹ Там само. С. 12.

апеляційної та касаційної інстанцій; 4) стимулювання самостійної освітньої діяльності майбутніх правників через ефективне використання навчального часу щодо здобуття правничої інформації через відеотрансляцію судового засідання технічними засобами суду; 5) оволодіння методами аналізу фактів, явищ і проблем, що розглядаються, та формування вмінь і навичок для реалізації різних видів майбутньої професійної діяльності; 6) вироблення вмінь і навичок складання процесуальних документів, навичок участі в судовому процесі як різних його учасників.

Очікуваними **результатами** в разі використання матеріалів судової практики у викладанні права є:

– опанування понятійного апарату навчальної дисципліни та процесуальних особливостей судового засідання;

– оволодіння навичками пошуку джерел інформації, самостійної роботи з різними джерелами права, у тому числі міжнародно-правовими, проведення аналітичних досліджень із теоретичних і практичних питань, пов'язаних із правозастосуванням;

– набуття вмінь аналізувати, тлумачити та правильно застосовувати правові приписи, орієнтуватися на судову практику, аргументовано висловлюватися з актуальних проблем розгляду й вирішення різних категорій справ, самостійно визначати та аналізувати проблеми правотворчості й правозастосування²⁰⁰.

Важливими також є попередня підготовка до заняття з використанням матеріалів судової практики та організаційно-методичні вказівки щодо цієї підготовки. Так, напередодні проведення відповідного практичного заняття доцільно провести консультацію, вказавши на порядок розгляду завдань у самостійній роботі, і поставити перед аудиторією проблемні запитання, дати список рекомендованої літератури, правових актів та матеріалів правозастосовної практики з відповідної теми, необхідні

---

²⁰⁰ Боярський Н. Ф. Навчаємо через практику : досвід використання судових трансляцій у викладанні права. Харків : ФОП Панов А. М., 2019. 130 с. С. 56–57.

для підготовки студентів до заняття, а також звернути увагу на основні проблеми, у яких студенти повинні чітко орієнтуватися. Здобувачі вищої освіти заздалегідь (на попередньому занятті) отримують завдання переглянути конкретну трансляцію судового засідання за наданим посиланням, що дасть їм змогу краще сприйняти та проаналізувати судову трансляцію під час вирішення завдань. Так, практичне заняття з використанням записів судових трансляцій у навчальному процесі, зокрема, щодо питання захисту прав споживачів може включати в себе такі етапи:

а) усне обговорення (опитування) питань за темою семінарського заняття (зокрема, щодо загальних положень стосовно захисту прав споживачів, особливостей та характеристики прав споживачів, способів захисту прав споживачів, суб'єктів відповідальності за порушення особистих немайнових прав);

б) case study з визначенням сторін справи, предмета спору, характеристики структури позовної заяви та позовних вимог, сильних і слабких сторін;

в) роботу із записом судової трансляції, що включає такі стадії:

- дослідження аргументації позиції сторін щодо справи;
- спільне обговорення проблемних аспектів вирішення судових справ, предметом яких є захист прав споживачів;

- обговорення з учасниками завдань, які були опрацьовані ними напередодні для підготовки до навчального заняття (короткий виклад фабули справи та аналіз правовідносин, що є предметом судового розгляду);

- перегляд засідання суду частинами та аналіз кожного етапу засідання у формі спільної дискусії;

- спільне обговорення питань (визначення сторін справи, їхніх прав та обов'язків, аналіз позицій сторін, оголошення судового рішення);

г) підбиття підсумків заняття та закріплення опрацьованого матеріалу шляхом виконання тестових завдань.

При цьому основною функцією викладача на такому занятті є забезпечення високої активності присутніх під час виконання завдань. У процесі заняття викладач повинен заохочувати самостійність і творчий підхід до вирішення проблем, а також звернути увагу на неприпустимість механічного переказу прочитаного, відсутності аргументації, некритичного розгляду питань. На запитання з боку студентів до викладача бажано відповідати не самостійно, а адресувати їх аудиторії для розміркування та активності всіх присутніх. Основним призначенням такого заняття є набуття студентами навичок юридичного спілкування та практичного застосування норм права.

Отже, удосконалення й модернізація системи фахової підготовки правників у закладах вищої освіти України є надзвичайно важливою науково-освітньою проблемою, яка повинна вирішуватися спільними зусиллями з урахуванням сучасних вимог до правничої професії, суспільних потреб, найкращого вітчизняного й зарубіжного освітнього досвіду. Основний акцент у підготовці фахівців у галузі права має бути поставлений насамперед на зміні підходів до викладання навчальних дисциплін, використанні найбільш ефективних методик навчання, що формують у майбутнього юриста креативне мислення, вміння вирішувати складні практичні ситуації, аналізувати чинне законодавство та практику його застосування.

Засвоєння студентами теоретичного матеріалу має поєднуватися з аналізом практичних казусів, підготовкою відповідних документів, оглядом практики діяльності (рішень) національних і міжнародних судів, узагальнень правових висновків Верховного Суду тощо, що дасть змогу сформувати теоретико-практичний фундамент знань у сфері юриспруденції та відповідно вимогам стандарту підготовки фахівця-юриста, згідно з яким останній має володіти як теоретичними знаннями, так і практичними навичками майбутньої професійної діяльності.

З огляду на важливу роль судової практики у процесі викладання юридичних дисциплін потребують упровадження

в навчальний процес такі форми та методи підготовки студентів-юристів до професійної діяльності:

- приділення особливої уваги засвоєнню студентами принципу верховенства права та його елементів шляхом вивчення доктринальних праць зарубіжних і вітчизняних науковців, судових рішень міжнародних, вітчизняних та іноземних судів, а також документів Венеційської Комісії;

- забезпечення ґрунтовного опанування студентами основ застосування та тлумачення правових норм зі зверненням уваги на телеологічне тлумачення правових норм і доктрину добудови права суддею;

- забезпечення опанування студентами норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, протоколів до неї, ратифікованих Україною, положень практики Європейського суду з прав людини, а також вивчення студентами основних прецедентних напрямів Європейського суду з прав людини, сформульованих у його рішеннях, тощо;

- упровадження в навчальний процес систематичного вирішення ситуаційних задач (справ, кейсів, казусів) на практичних заняттях, зокрема, за допомогою аналізу трансляцій судових засідань.

2.6. Державознавчі дисципліни в системі юридичної освіти: проблеми викладання

Освіта – визнаний у всьому цивілізованому світі стратегічний ресурс соціально-економічного й науково-технічного розвитку суспільства. Кожна держава формує свою національну освітню політику відповідно до вимог інноваційного сталого розвитку суспільства. Освітня політика держави визначається в науковій літературі як комплексна система заходів щодо цілеспрямованого управління освітньою галуззю з метою її оптимізації,

повноцінного функціонування та розвитку²⁰¹. Стратегічним напрямом державної освітньої політики є правоосвітня політика, основними векторами якої є загальна правова освіта населення та професійна юридична освіта. Вища юридична освіта, як справедливо зауважують українські правознавці, є особливою галузевою освітою, що прямо пов'язана з реалізацією важливої державної функції²⁰². Відповідно, якість підготовки юристів, які повинні бути «носіями принципів правової держави»²⁰³, має вагоме значення.

Вища юридична освіта надається закладами вищої освіти всіх форм власності та має на меті підготовку висококваліфікованих кадрів у сфері юридичної діяльності, що мають сформовану систему професійних правових знань, високий рівень правосвідомості та професійної правової культури для належного здійснення державного управління, судочинства і державної служби, а також захисту прав і свобод людини, забезпечення правового супроводу діяльності суб'єктів господарювання. Водночас питання доступності вищої юридичної освіти зумовлює проблему якості юридичної освіти. Держава, намагаючись зробити вищу освіту доступною для населення України й водночас вирішити проблеми фінансування освіти та науки, надала можливість суб'єктам освітнього процесу масово відкривати юридичні факультети незалежно від форми власності вищих навчальних закладів. Така тенденція пояснюється впливом

---

²⁰¹ Колодій І. С. Сучасні тенденції державної освітньої політики України. *Проблеми та перспективи розвитку економіки і підприємництва та комп'ютерних технологій в Україні* : збірник тез доповідей XI науково-практичної конференції, м. Львів, 30 березня – 4 квітня 2015 р. / Інститут підприємництва та перспективних технологій Національного університету «Львівська політехніка». Львів, 2015. С. 235–239. С. 236–237. URL : http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/29196/1/088_235_239.pdf

²⁰² Барабаш Ю. Реформа правничої освіти: окремі складові успішної реалізації. *Право України*. 2017. № 10. С. 9–19. С. 12.

²⁰³ Бойко А. М. Окремі питання реформування вітчизняної правничої освіти. *Реформування юридичної освіти: виклики часу*: збірник статей до ювілею доктора юридичних наук, професора Наталії Семенівни Кузнецової / відп. ред.: О. В. Кохановська, О. О. Кот. Київ : ПрАТ «Юридична практика», 2019. С. 85–95. С. 85.

європейської освітньої політики, де конкурують неоліберальна концепція «доходу від освіти» та концепція «соціальної користі»²⁰⁴. Варто визнати, що заклади вищої освіти у своїй «боротьбі» за абітурієнтів знижують кваліфікаційні вимоги до студентів, що своєю чергою призводить до появи на ринку праці великої кількості юристів низької кваліфікації. У зв'язку із зазначеним провідні фахівці у сфері права, які вважають комерціалізацію вищої юридичної освіти загальною неправильною тенденцією державної освітньої політики, пропонують, щоб тільки державні заклади вищої освіти готували юристів для державної служби, а приватні заклади вищої освіти – юристів-менеджерів, що дасть змогу, з одного боку, не порушувати права громадян на одержання вищої юридичної освіти, а з іншого – захистити інтереси держави в питанні забезпечення сектору державного управління висококваліфікованими спеціалістами²⁰⁵.

Іншою стороною проблеми якості підготовки студентів-юристів, що негативно впливає на формування ключових компетентностей правника нового типу, вважається відірваність сучасної правничої освіти від реальних потреб суспільної практики, її надмірна теоретизація й догматизація, недооцінювання практичної підготовки майбутніх правників²⁰⁶.

Сьогодні реформа вищої юридичної освіти спрямована на підготовку правників відповідно до професійних стандартів правничої діяльності, що передбачає модернізацію змісту юридичної освіти з урахуванням сучасних вимог ринку праці та завдань професійної діяльності правників у різних сферах економіки. Крім того, приєднання України до Конвенції про визнання ква-

²⁰⁴ Кремень В. Г. Освіта як гуманітарна складова безпеки. *Реформування юридичної освіти: виклики часу* : збірник статей до ювілею доктора юридичних наук, професора Наталії Семенівни Кузнецової / відп. ред.: О. В. Кохановська, О. О. Кот. Київ : ПрАТ «Юридична практика», 2019. С. 63–72. С. 65.

²⁰⁵ Комаров В. В. Сучасні аспекти модернізації вищої юридичної освіти (матеріали «круглого столу»). *Право України*. 2009. № 1. С. 9–15.

²⁰⁶ Пацурківський П. С., Гаврилюк Р. О. Ціннісні виклики українській юридичній (правничій) освіті. *Право України*. 2017. № 10. С. 38–55. С. 47.

ліфікацій з вищої освіти в європейському регіоні, прийнятої в Лісабоні 11 квітня 1997 р.²⁰⁷, зумовлює узгодження вітчизняних стандартів вищої освіти з вимогами стандартів європейського рівня, а також покращення контролю знань студентів, що полягає в наочності й доступності інформації, можливості інтенсифікації навчального процесу та підвищення його якості. Удосконалення якості правничої освіти має відбуватися відповідно до принципів, затверджених у Стандартах і рекомендаціях щодо забезпечення якості у Європейському просторі вищої освіти (ESG)²⁰⁸. Водночас в Україні залишається академічно-прикладна модель юридичної освіти.

Сучасна система юридичної освіти має органічно поєднувати фундаментальні засади вищої юридичної освіти та практичні аспекти юридичної діяльності, оскільки мета юридичної освіти вбачається у формуванні компетентностей, необхідних для розуміння природи й функцій права, змісту теоретичних засад (доктрин), принципів та основних юридичних інститутів, для застосування права, а також меж юридичного регулювання різних суспільних відносин²⁰⁹. При цьому мають бути збережені досягнення і традиції української вищої школи. Натомість, на переконання В. Я. Тація та співавторів, можемо спостерігати тривожну тенденцію до вихолощення гуманістичних і демократичних традицій освіти та перетворення її на «сферу освітніх послуг»²¹⁰, що спричиняє кризу праворозуміння студентів-юристів.

---

²⁰⁷ Конвенція про визнання кваліфікацій з вищої освіти в Європейському регіоні : міжнародний документ від 11 квітня 1997 р. (ратифікований Законом № 1273-XIV від 3 грудня 1999 р.) / Рада Європи; ООН. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_308#Text

²⁰⁸ Стандарти і рекомендації щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти. Київ : Ленвіт, 2006. 35 с. URL: https://osvita.kpi.ua/files/downloads/Standart_EPVO.pdf

²⁰⁹ Концепція розвитку юридичної освіти : проект / Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/visha-osvita/koncepciya-vdoskonalennya-pravnichoyi-yuridichnoyi-osviti-dlya-fahovoyi-pidgotovki-pravnika>

²¹⁰ Правове виховання в сучасній Україні : монографія / за ред.: В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. 2-ге вид., перероб. і доп. Харків : Право, 2013. 440 с. С. 323.

Річ у тім, що в перші роки розбудови незалежної Української держави у сфері юридичної освіти відбулася трансформація правоохоронної (радянської) моделі юриста шляхом виховання юристів нового покоління – юристів так званої цивілістичної моделі. Ця трансформація була зумовлена потребами ринкової економіки та, безперечно, мала свої позитивні результати. Однак сьогодні саме пріоритет приватноправових цінностей, як показує практика, спричиняє деформацію правової свідомості студентів-юристів. Деформація правової свідомості – це соціально-правове явище, що характеризується формуванням у його носіїв певних поглядів, ідей і настроїв, які спотворено відображають юридичну дійсність та виражають негативне ставлення до чинного права, законності й правопорядку²¹¹. Криза правосвідомості посилюється також під впливом досі панівної у вітчизняній юриспруденції позитивістської теорії права.

Наріжним каменем у вищезазначеній проблемі вважається питання праворозуміння, яке має загальнонаукове значення та повинне вирішуватися з позицій філософії і теорії конституціоналізму²¹², гуманістичний потенціал яких, на жаль, применшується. Саме тип праворозуміння, як вважає В. С. Нерсисянц, визначає парадигму юридичного пізнання права й держави, власне науково-правовий зміст, предмет і метод відповідної концепції юриспруденції²¹³. Проблема праворозуміння, на думку М. І. Козюбри, безпосередньо пов'язана із ціннісними орієнтирами суспільства, правами та свободами людини й громадянина, якістю законодавства, а також з утвердженням у країні конституційного принципу верховенства права²¹⁴.

²¹¹ Требін М. П. Деформація правосвідомості : сутність та форми прояву. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2016. № 2(29). С. 252–256. С. 254.

²¹² Крусс В. И. Конституционная компаративистика в системе юридического образования. *Сравнительное конституционное обозрение*. 2009. № 6(73). С. 45–56. С. 47.

²¹³ Нерсисянц В. С. Сравнительное правоведение в системе юриспруденции. *Государство и право*. 2001. № 6. С. 5–15. С. 6.

²¹⁴ Козюбра М. І. Праворозуміння: поняття, типи та рівні. *Право України*. 2010. № 4. С. 10–21. С. 12.

На переконання В. В. Комарова, вища юридична освіта не може вважатися фундаментальною, якщо її основу формують лише прагматичні, вузькоспеціалізовані знання²¹⁵. Студент-юрист повинен усвідомлювати, що юридична компетентність сьогодні не зводиться лише до знання нормативно-правових актів та навичок їх застосування, оскільки сучасні інформаційні технології дають можливість кожній освіченій людині бути обізнаною з положеннями чинного законодавства. Систему вищої юридичної освіти варто переорієнтувати з вивчення чинного законодавства на засвоєння правових принципів, юридичних цінностей, демократичної й гуманістичної ідеології, що має відбуватися за умови поєднання досягнень вітчизняної та світової наукової думки, які охоплюють первинні сутності правових явищ, з метою формування прогресивного мислення і правосвідомості студентів-юристів²¹⁶.

Сучасний юрист повинен розуміти, що, незважаючи на свою спеціалізацію, він як правозахисник має своїм конституційним обов'язком захист Конституції України як акта вищої юридичної сили, а також прав та основних свобод людини і громадянина. Студент-юрист має розуміти, що такі загальнолюдські цінності, як справедливість, людська гідність, свобода, рівність усіх людей перед законом, є *quinta essentia* права й закону. Відповідно, пріоритетом сучасної правоосвітньої політики держави має бути підготовка юристів нового покоління, які готові творчо діяти в новій політико-правовій ситуації²¹⁷. І такою моделлю юристів нового покоління є юристи-конституціоналісти. Такий підхід до вирішення цієї проблеми, на нашу думку, найбільш правильний, тому в системі юридичної освіти необхідно відродити

---

²¹⁵ Комаров В. В. Вища юридична освіта України: нові виміри. *Право України*. 2017. № 10. С. 20–37. С. 27.

²¹⁶ Щербаківа Н. В., Лукьянова Е. Г., Скурко Е. В. Правовая система России в условиях глобализации и региональной интеграции (обзор материалов «круглого стола»). *Государство и право*. 2004. № 11. С. 102–109. С. 108.

Комаров В. В. Вища юридична освіта України: нові виміри. *Право України*. 2017. № 10. С. 20–37. С. 27.

²¹⁷ Малько А. В., Шундикіов К. В. Правовая политика современной России: цели и средства. *Государство и право*. 2001. № 7. С. 15–22. С. 17.

значимість конституційного права, яке сьогодні має провідне значення в умовах правової глобалізації. У юридичній літературі слушно зазначається, що конституційне право, як фундаментальна галузь національної правової системи, стало правовим провідником взаємодії правових систем світу та тим фундаментом, на основі якого відбувається впровадження в національні законодавства міжнародно-правових стандартів²¹⁸.

Допоміжним інструментом у формуванні конституційного світогляду студентів-юристів неодмінно має стати глибоке ознайомлення з історією становлення конституціоналізму у світі, багатоманітністю прояву його форм залежно від особливостей соціально-історичного розвитку різних народів, доктринального розроблення однієї й тієї ж правової категорії. Одним із найбільш ефективних освітніх ресурсів для цього В. І. Крусс вважає конституційну компаративістику²¹⁹. Сучасний конституціоналізм потребує компаративістської методології для об'єктивного, всебічного вирішення нагальних юридичних питань. За допомогою порівняльно-правового методу кожна держава досліджує правові інститути та конституційну правозастосовну практику зарубіжних країн, запозичує найбільш ефективні елементи правової системи інших держав, що сприяє подоланню прогалин у законодавстві та вдосконаленню механізму правового регулювання суспільних відносин. Саме конституційна компаративістика на філософському рівні допомагає визначити сутність таких фундаментальних понять, як суверенітет, основи конституційного устрою, основні права і свободи людини, соціальна справедливість тощо. Таким чином, порівняльно-правові дослідження дають можливість використати позитивний досвід зарубіжних країн для вдосконалення вітчизняного конституційного законодавства та правозастосовної практики у сфері владних відносин.

²¹⁸ Егоров А. В. Правовая интеграция и ее содержание. *Государство и право*. 2004. № 6. С. 75–84. С. 75.

²¹⁹ Крусс В. И. Конституционная компаративистика в системе юридического образования. *Сравнительное конституционное обозрение*. 2009. № 6(73). С. 45–56. С. 46.

У процесі вивчення державознавчих дисциплін студент має усвідомлювати значення основ теорії держави й права, філософії, історії держави і права України та зарубіжних країн, політології, соціології, які не лише допомагають йому розвивати загальну ерудованість, а й сприяють поглибленню знань з основ конституційного права. Так, як слушно зауважує М. І. Козюбра, відсутність належного світоглядно-методологічного осмислення принципів права надалі негативно позначається на юридичній (зокрема, судовій) практиці, оскільки правозастосовувачі віддають перевагу конкретно сформульованим нормам законів чи інших нормативних актів навіть у тих випадках, коли такі норми не узгоджуються з принципами права²²⁰. Цілком поділяємо думку В. С. Нерсисянца щодо того, що «жахливо, коли юридично безграмотними є особи, які здійснюють законотворчу діяльність чи займають провідні посади в органах державної влади й управління»²²¹. Натомість криза державознавчої спеціалізації продовжує поглиблюватися в усіх юридичних закладах вищої освіти України. Так, у теорії конституційного права (як і у процесі її викладання) не приділяється належна увага значенню прийняття Конституції України, її цінності щодо визнання загальнолюдських цінностей, захисту прав і свобод людини та громадянина. Відповідно, під час вивчення цивільного, трудового та інших приватних галузей права применшується значення норм Конституції України, не робиться належний акцент на тому, що норми Конституції України мають найвищу юридичну силу та пряму дію, що дає можливість особі відстоювати свої права й інтереси, посилаючись у суді на норми Конституції України, зокрема положення ч. 3 ст. 8 Основного Закону України²²².

---

²²⁰ Козюбра М. І. Принципи права: методологічні підходи до розуміння природи та класифікації в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій. *Право України*. 2017. № 11. С. 142–164. С. 143.

²²¹ Проблемы общей теории права и государства : учебник для вузов / под общ. ред. В. С. Нерсисянца. Москва : Норма, 2006. 813 с. С. 406.

²²² Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

Відповідно, виникає криза праворозуміння майбутніх юристів, які в разі вирішення ситуативних завдань на практичних заняттях або під час практики в суді посилаються на норми відповідних кодексів і законів, забуваючи при цьому про Конституцію України. Тому іншою стороною цього питання, на нашу думку, є проблема кваліфікації тих, хто забезпечує навчальний процес, – навчально-педагогічного складу.

Підвищення якості освіти здебільшого залежить від рівня професійності викладача, а саме рівня його професійних знань і вміння донести інформацію до студентів. Викладач повинен не лише мати необхідний рівень кваліфікації, уміти орієнтуватися в законодавстві, що постійно оновлюється, а й володіти сучасними технологіями та методикою викладання на основі врахування індивідуальних особливостей кожного студента та вікових характеристик студентської молоді. Українські правознавці недаремно вказують на підвищену актуальність проблеми юридичної педагогіки, необхідність суттєвого перегляду та впровадження сучасних технологій організації освітнього процесу й методики викладання²²³.

Серед багатьох факторів, які безпосередньо впливають на якість підготовки фахівців, основне місце посідає навчальний процес, його технологічні особливості. Навчання – це цілеспрямована педагогічна взаємодія, яка забезпечує засвоєння знань, виховання, розвиток суб'єктів навчання, а навчальний процес – це конкретна, певним чином організована модель навчання зі своєю внутрішньою алгоритмізованою структурою²²⁴. Технологізація передбачає цілісне використання в навчальному

²²³ Оніщенко Н. М. Правова освіченість у контексті рівнів правової освіти. *Віче*. 2012. № 23. С. 35–37. С. 35.

Бойко А. М. Окремі питання реформування вітчизняної правничої освіти. *Реформування юридичної освіти: виклики часу* : збірник статей до ювілею доктора юридичних наук, професора Наталії Семенівни Кузнецової / відп. ред.: О. В. Кохановська, О. О. Кот. Київ : ПрАТ «Юридична практика», 2019. С. 85–95. С. 91.

²²⁴ Сікорський П. І., Сікорська Н. В. Психолого-педагогічні особливості моделювання нових технологій навчання у професійно-технічних закладах освіти. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2008. № 1. С. 17–26. С. 19.

процесі оптимальної кількості навчальних компонентів, певним чином упорядкованих та адаптованих до суб'єктів навчання, які доводять навчання до відповідного рівня майстерності й досконалості, що оцінюється як гарантоване досягнення необхідних результатів у засвоєнні знань, вихованні та розвитку особистості. Науково-педагогічні працівники у процесі організації навчання студентів, орієнтування їх на майбутню професійну діяльність повинні враховувати вікові і психологічні особливості студентів. Викладач вищої школи за допомогою різноманітних психологічних тестів і спостережень проводить діагностику індивідуальних здібностей, мотивації та особистісного зростання кожного студента²²⁵. І з огляду на результати діагностики викладач обирає ті чи інші методи й форми організації навчання.

У навчальному процесі важливе правильне структурування навчального матеріалу з метою активізації пізнавальної діяльності студента. Структурування здійснюється шляхом виділення провідних знань, їх ущільнення й систематизації, формування у студента логічного мислення, вміння аналізувати та узагальнювати інформацію. Метою структурування навчального матеріалу є формування системних знань. Одним із найефективніших засобів досягнення їх системності є поєднання системного, інтегративного та диференційованого підходів²²⁶. З огляду на практичну спрямованість (формування головних навичок) та розвивальну спрямованість педагогічної технології має застосовуватися концентричний принцип побудови програми, підручника та системи занять²²⁷. При цьому розроблення навчально-методичних матеріалів, як слушно зазначає В. Я. Тацій, має

---

²²⁵ Романенко С. М. Зумовленість вибору форм і методів навчання індивідуально-психологічними та віковими особливостями студентів. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2009. № 1. С. 145–151.

²²⁶ Дольнікова Л. В. Структурування змісту навчальних дисциплін: системний, інтегративний і диференційований підхід. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2008. № 1. С. 73–81. С. 74.

²²⁷ Тернавська В. М., Ткаченко С. І. Проблеми правової освіти у вищих навчальних закладах України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2010. Вип. 13. Ч. 1. С. 74–77. С. 75.

здійснюватися так, щоб вони містили міжнародний компонент, тобто були спрямовані на інтеграцію вищої юридичної освіти в європейський і світовий освітній простір²²⁸.

Для кожної форми організації навчання, тобто зовнішнього вигляду процесу навчання, що визначається змістом навчання, характерні власні методи впорядкованої співпраці викладача та студента, спрямованої на розв'язання завдань навчання. У вищій школі застосовуються такі методи, як лекція, практичні заняття, навчальна дискусія, дебати, мозковий штурм, ситуаційний метод, метод навчального контролю тощо.

Лекція є одним із найважливіших чинників в організації навчальної діяльності студентів, основна дидактична мета якої полягає у формуванні орієнтувальної теоретичної основи для подальшого засвоєння студентами навчального матеріалу²²⁹. Викладання – не стільки мистецтво, скільки наука: інформація має посилатися таким чином, щоб вона була не лише отримана, а й із розумним очікуванням могла повернутися²³⁰. Натомість, як слушно зауважує О. О. Кот, усталеною практикою в навчальних закладах є проведення «за звичаєм» лекцій із постатейним викладом нормативно-правових актів, а на семінарських заняттях – опитування з теоретичних питань²³¹. Саме тому лекції не повинні проводитися у форматі «сухого монологу», вони мають переходити в активний діалог шляхом постановки питання студентам для того, щоб побачити рівень уже наявних знань та рівень сприйняття профільної інформації.

²²⁸ Тацій В. Я. Проблеми вищої юридичної освіти в Україні: нові виклики сучасних реалій. *Право України*. 2009. № 1. С. 4–8. С. 6–7.

²²⁹ Ортинський В. Л. Педагогіка вищої школи : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Центр учбової літератури, 2009. 472 с. С. 206–207.

²³⁰ English for Technical University Teachers : навчально-методичний посібник / О. М. Акмалдінова, О. Є. Бугайов, М. В. Карпенко та ін. Київ : НАУ, 2005. 250 с. С. 11.

²³¹ Кот О. О. Вища юридична освіта в Україні : практичні проблеми та шляхи їх подолання. *Реформування юридичної освіти: виклики часу* : збірник статей до ювілею доктора юридичних наук, професора Наталії Семенівни Кузнецової / відп. ред.: О. В. Кохановська, О. О. Кот. Київ : ПрАТ «Юридична практика», 2019. С. 127–140. С. 134.

Під час презентації кожної нової теми необхідно насамперед пояснити те, чому ця тема заслуговує на увагу.

Необхідно пояснювати, які тенденції у праві впливають безпосередньо на зміну національного конституційного законодавства та права загалом. Тобто варто пояснювати, що такою тенденцією, таким фактором впливу є правова глобалізація, і зазначати її форми тощо. Водночас під час вивчення конституційних інститутів зарубіжних країн студент має критично оцінювати їхню правову природу, оскільки юрист є носієм та охоронцем національних конституційних цінностей. Вивчення конституційних інститутів зарубіжних держав має проводитися на основі глибокого аналізу їхньої правової природи та критичної оцінки наявних форм інтеграції у правовий простір, характерних для сучасного процесу правової глобалізації. Студент-юрист повинен розуміти, що в разі наближення національного галузевого законодавства (цивільного, кримінального, екологічного тощо) до міжнародних стандартів необхідно більш виважено проводити рецепцію елементів іноземного законодавства та запроваджувати стандарти в галузі міжнародного правового співробітництва, оскільки все це не завжди сприяє якісному розвитку національних правових систем, які часто стають розбалансованими внаслідок внесення іноземних правових елементів, що своєю чергою негативно позначається на правах громадян. Важливо створити умови для розвитку у студентів професійних цінностей та розуміння значення інституційної етики²³².

Кожне питання варто розкривати в логічній, добре організованій, поступальній манері – крок за кроком. Оскільки тема може містити низку складних положень, варто виділяти серед великої кількості інформації декілька ключових моментів, щоб студенти зрозуміли, чому саме варто приділяти увагу²³³.

---

²³² Бойко А. М. Окремі питання реформування вітчизняної правничої освіти. *Реформування юридичної освіти: виклики часу* : збірник статей до ювілею доктора юридичних наук, професора Наталії Семенівни Кузнецової / відп. ред.: О. В. Кохановська, О. О. Кот. Київ : ПрАТ «Юридична практика», 2019. С. 85–95. С. 93.

²³³ English for Technical University Teachers : навчально-методичний посібник / О. М. Акмалдінова, О. Є. Бугайов, М. В. Карпенко та ін. Київ : НАУ, 2005. 250 с. С. 36.

Крім того, кожному конституційно-правовому інституту властива своя спеціально-юридична термінологія, тому на лекції необхідно пояснювати значення кожного терміна, рекомендувати студентам формувати в конспекті глосарій із конституційного права. Варто наголошувати на тому, що вільне і грамотне оперування юридичною термінологією у процесі юридичної діяльності є ознакою високої кваліфікації фахівця та ключем до професійного зростання.

За наявності достатньої матеріально-технічної бази в закладі вищої освіти основні акцентовані положення бажано виводити на екрані проєктора за допомогою технічних засобів, що посилює активність студентів на заняттях і відповідає вимогам новітніх педагогічних технологій. Робота студентів із засобами наочного зображення навчального матеріалу може відбуватися у процесі динамічної дискретної демонстрації їх з евристично-випереджуючим та евристично-пояснюючим поєднанням кожного її етапу. Засоби наочного зображення навчального матеріалу використовуються також під час поглибленого вивчення матеріалу, осмислення й закріплення навчального матеріалу як база його структури²³⁴.

Для кращого закріплення інформації варто теоретичні положення підкріплювати практичними прикладами.

Ефективним інструментом у засвоєнні отриманих знань є розв'язання конкретних ситуативних завдань, завдяки чому студент починає усвідомлено орієнтуватися у правовій дійсності, що стосується державного ладу й конституційного устрою нашої держави (зокрема, особливостей парламентсько-президентської форми правління), усвідомлено бере участь у проведенні виборів органів державної влади та місцевого самоврядування, самостійно розв'язує спірні, конфліктні ситуації за допомогою положень чинного законодавства тощо.

Підвищенню рівня професійних компетентностей сприяє також формування у студентів-юристів навичок наукового

²³⁴ Дольнікова Л. В. Структурування змісту навчальних дисциплін: системний, інтегративний і диференційований підхід. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2008. № 1. С. 73–81. С. 78–79.

аналізу важливих правових явищ і правових процесів²³⁵. Відповідно, для закріплення й удосконалення базових знань, навичок і вмінь їх застосування необхідно виносити на семінарські заняття підготовку наукових робіт із питань, що визначені в навчальній програмі. Наукові роботи у формі доповідей і рефератів мають бути підготовлені студентом на основі вивчення та аналізу правових доктрин і принципів конституційного права з метою поглибленого вивчення особливостей застосування окремих правових інститутів у національній правовій системі або в контексті порівняльно-правового регулювання²³⁶. При цьому викладач має акцентувати увагу студентів на добровільному характері підготовки таких наукових робіт та пояснювати, що надалі сформовані на семінарах навички наукового мислення й наукового стилю письма стануть запорукою успішного виконання кваліфікаційних робіт, тобто підготовка наукової роботи має сприйматися як позитивна мотивація навчальної діяльності студента. Безпосереднім завданням викладача при цьому є визначення на початку кожного лекційного заняття переліку базових нормативних і навчально-методичних джерел, а також надання рекомендацій для самостійного опрацювання наукових статей і монографій, рішень Конституційного Суду України, що мають доктринальний характер, матеріалів практики правозастосування тощо.

У роботі зі студентами різних курсів варто також враховувати психолого-вікові фактори. Так, у роботі зі студентами I–II курсів навчання викладачеві необхідно в більш лаконічній формі інтерпретувати юридичний матеріал, більше часу приділяти таким

---

²³⁵ Кот О. О. Вища юридична освіта в Україні : практичні проблеми та шляхи їх подолання. *Реформування юридичної освіти: виклики часу* : збірник статей до ювілею доктора юридичних наук, професора Наталії Семенівни Кузнецової / відп. ред.: О. В. Кохановська, О. О. Кот. Київ : ПрАТ «Юридична практика», 2019. С. 127–140. С. 134.

²³⁶ Бойко А. М. Окремі питання реформування вітчизняної правничої освіти. *Реформування юридичної освіти: виклики часу* : збірник статей до ювілею доктора юридичних наук, професора Наталії Семенівни Кузнецової / відп. ред.: О. В. Кохановська, О. О. Кот. Київ : ПрАТ «Юридична практика», 2019. С. 85–95. С. 90.

студентам на консультаціях та індивідуальних заняттях, навчати їх не лише основ конституційного права, а й умінь правильно збирати інформацію, робити виступи на практичних заняттях і семінарах, долати психологічні бар'єри. Як відомо, диференційований підхід найбільш результативний на початкових етапах навчання, коли необхідно в короткий проміжок часу, відведений для вивчення дисципліни, заповнити прогалини у знаннях студентів, а також підвести кожного студента до комплексного інтегративного сприйняття навчального матеріалу. У разі умовного поділу студентів групи на «сильних», «середніх» і «слабких» варто оцінювати такі риси особистості, як уважність, зібраність, постійна готовність до напруженої самостійної роботи, швидкість мислення, систематичність розумової діяльності, широке коло пізнавальних інтересів, що постійно стимулює розумову активність. В умовах неоднорідної студентської групи диференційований підхід полягає також у тому, що потрібно оптимально враховувати й реалізовувати можливості кожного студента.

Так, наприклад, під час вивчення дисципліни «Конституційне право» це можна зробити шляхом зміни навчальної ситуації або об'єкта вивчення (ускладнення чи спрощення), переформулювання вихідних понятійних елементів, створення умов для розвитку творчої думки, введення основних змістових одиниць та об'єднання їх в інтегративній структурно логічній схемі²³⁷. У процесі висвітлення конкретного питання на практичному занятті варто призначати основного доповідача та опонента, оскільки виховання почуття здорової конкуренції у студентській молоді готує студентів-правників до майбутньої практичної юридичної роботи. Викладач має сприяти утвердженню у студента думки про обов'язковий успіх у засвоєнні визначених знань. Отже, викладач повинен не лише мати необхідний рівень кваліфікації, уміти орієнтуватися в законодавстві, що постійно оновлюється, а й володіти сучасними технологіями та методикою викладання

²³⁷ Дольнікова Л. В. Структурування змісту навчальних дисциплін : системний, інтегративний і диференційований підхід. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2008. № 1. С. 73–81. С. 78.

на основі врахування індивідуальних особливостей кожного студента і вікових характеристик студентської молоді загалом.

Контроль та оцінювання є невід’ємними складниками будь-якої навчальної технології, тому має бути дієва контрольно-оцінювальна система, яка тісно пов’язується з поставленими завданнями, зі змістом, тобто структурою елементів знань і практичних дій. Залежно від їхніх цільових установок оцінювальна система може бути більш чи менш жорсткою. Ступінь ліберальності оцінювальної системи залежить також від частоти контролю (кожного практичного заняття, кожного модуля, щомісяця тощо), а також від шкали оцінювання – якісної (зараховано/незараховано) або кількісної (від «1» до «20»).

Деяко відмінною є методика викладання за умови дистанційної форми навчання, що визначена освітнім законодавством України²³⁸. Варто зазначити, що набагато складніше зосередити увагу студентської аудиторії на запропонованій темі та втримати її до кінця заняття, якщо немає змоги встановити психологічний контакт, притаманний викладацькій роботі у форматі «обличчя до обличчя». Іншою досить поширеною в усіх країнах проблемою у процесі онлайн-навчання є різні академічні шахрайства з боку студентів, зокрема так звана «фабрика творів»²³⁹. Відповідно, викладачі у процесі дистанційного навчання мають приділяти підвищену увагу тому, щоб «дистанційний» студент, з одного боку, зміг виконати якнайкраще свою роботу та був атестований, а з іншого – не шахраював. Із цього приводу Міністерство юстиції США навіть внесло свої рекомендації щодо необхідності розроблення політики технологічної етики, яка має бути включена до навчального плану²⁴⁰. Питання етики дистанційного навчання було підняте нещодавно у зв’язку

---

²³⁸ Про освіту : Закон України від 5 вересня 2017 р. № 2145-VIII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

²³⁹ Hongwei Yu, Glanzer P. L., Johnson B. R. Examining the relationship between student attitude and academic cheating. *Ethics & Behavior*. 2020. Vol. 31. Issue 7. P. 475–487. DOI : 10.1080/10508422.2020.1817746

²⁴⁰ Gearhart D. Ethics in Distance Education: Developing Ethical Policies. *Online Journal of Distance Learning Administration*. 2001. Vol. IV. Issue 1. URL: <https://www.westga.edu/~distance/ojdla/spring41/gearhart41.html>

з проблемою проведення навчального процесу в умовах пандемії COVID-19.

В Україні неготовність багатьох науково-педагогічних колективів правничих шкіл до впровадження сучасних технологій навчання та вимог до оцінювання результатів навчання здобувачів правничої освіти спостерігалася ще задовго до початку пандемії²⁴¹. Вважаємо, що мають бути встановлені чіткі правила етичної поведінки онлайн-навчання для кожної сторони освітнього процесу. Викладачі повинні ставитися до змін етично, забезпечувати якісний освітній досвід²⁴². Важливим також є розроблення відповідних методів контролю знань студентів, які забезпечуватимуть належне відбиття ступеня засвоєння студентом програми відповідного курсу з урахуванням обсягу його самостійної роботи²⁴³. Зокрема, завдання, виконане самостійно студентом, має бути не лише відзначене відповідною оцінкою, а й прокоментоване належним чином, щоб студент не сприймав низький бал як несправедливе ставлення до його особи чи образу. Крім того, публічне пояснення персонального бала студента забезпечує дотримання принципу прозорості, що є вкрай важливим в аспекті проблематики академічної доброчесності, і допомагає визначити недоліки в роботі всіх студентів групи та заповнити наявні прогалини у знаннях студентів. Як показують неофіційні опитування студентів, викладач відіграє значну роль у належному сприйнятті та засвоєнні студентами освітньої інформації, тому більшість студентів відверто зазначають, що у процесі вивчення певної навчальної дисципліни у форматі очної аудиторної роботи вони краще засвоїли навчальний матеріал, ніж у форматі самостійної роботи під час карантину.

²⁴¹ Бойко А. М. Окремі питання реформування вітчизняної правничої освіти. *Реформування юридичної освіти: виклики часу* : збірник статей до ювілею доктора юридичних наук, професора Наталії Семенівни Кузнецової / відп. ред.: О. В. Кохановська, О. О. Кот. Київ : ПрАТ «Юридична практика», 2019. С. 85–95. С. 86.

²⁴² Gearhart D. Ethics in Distance Education : Developing Ethical Policies. *Online Journal of Distance Learning Administration*. 2001. Vol. IV. Issue 1. URL: <https://www.westga.edu/~distance/ojdla/spring41/gearhart41.html>

²⁴³ Гриняк А. Б. Підсумковий контроль знань студентів-правників в умовах дистанційного навчання. *Нове українське право*. 2021. Вип. 4. С. 131–137. С. 133.

Загалом результати навчання за дистанційної та змішаної форм здобуття освіти свідчать про необхідність переосмислення реінжинірингу викладацької діяльності, а також бізнес-моделі управління освітнім процесом із метою бути більш стійкими та орієнтованими на майбутнє²⁴⁴. Водночас вважається, що найкращі педагогічні традиції спілкування та стандарти роботи зі студентами, які заохочують активне навчання, повинні однаковою мірою застосовуватися як в очному навчанні, так і в режимі онлайн²⁴⁵.

Таким чином, правоосвітня політика України в питанні реформування вищої юридичної освіти цілком виправдано формує тенденцію до посилення практичних аспектів сучасних компетентностей майбутнього фахівця-юриста з метою гарантування його конкурентоздатності на ринку праці та забезпечення всіх секторів економіки й державного управління висококваліфікованими юристами. Водночас модернізація змісту навчально-методологічного комплексу не повинна відбуватися за рахунок максимального зменшення обсягу загальнотеоретичних знань у системі вищої юридичної освіти. В Україні має залишатися академічно-прикладна модель юридичної освіти, фундаментальність якої повинна забезпечуватися шляхом інтеграції базових фахових і вузькоспеціалізованих знань майбутніх фахівців, що тільки підвищить якість їх професійної підготовки. Такий підхід дасть змогу формувати модель юриста з більш широким світоглядом, що сприятиме подоланню правового нігілізму, зниженню рівня політичної корупції і злочинності в державі. Крім того, сучасна освітня політика держави має формувати комплексні (правові, педагогічні та етико-технологічні) засади очно-дистанційної форми здобуття вищої освіти.

---

²⁴⁴ Naidu S. Reimagining education futures to lead learning for tomorrow. *Distance Education*. 2021. Vol. 42. Issue 3. P. 327–330. P. 328. DOI: 10.1080/01587919.2021.1956306

²⁴⁵ Bates A. W.T. What do we mean by quality when teaching in a digital age? *Teaching in a Digital Age: Guidelines for designing teaching and learning* / A.W.T. Bates (ed.) 2nd ed. Vancouver: University of British Columbia, 2015. URL: <https://pressbooks.bccampus.ca/teachinginadigitalagev2/chapter/11-1-what-do-we-mean-by-quality-when-teaching-in-a-digital-age/>

Наукове видання

УДОСКОНАЛЕННЯ ВИКЛАДАННЯ ГАЛУЗЕВИХ ЮРИДИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

Науково-практичний посібник

Технічне редагування
Верстання
Дизайн обкладинки

Тетяна Шутова
Тихон Мартиненко
Валерія Савельєва

Г Е Л Ь В Е Т И К А
ВИДАВНИЧИЙ ДІМ

WWW.HELVETICA.UA

Підписано до друку 29.10.2021 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Droid.
Цифровий друк. Ум. друк. арк. 14,41. Тираж 300.
Замовлення № 1121-297.
Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавництво і друкарня –
Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефони: +38 (048) 709 38 69,
+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.